

Кіріспе

XX ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап адамзаттың жаһандық мәселелері мүлде жаңаша қарала бастады. Бір жағынан, адамзат тарихының өзара тығыз байланыстылығы барынша айқын көрінуде, сонымен бірге оқшау өркениеттердің оңашалануы артып, олардың өзара қарсы тұруы күшейе түсуде. Алайда бұл үдерістер енді ғана туындап отырған мәселе емес, бұл қарама-қайшылықтардың тамыры адамзат тарихының сонау ерте кезеңдерінен бастау алады. Мұның өзі тарихи зерттеулердің, әсіресе компаративистік, жалпылаушы еңбектердің өзектілігін арттырып отыр. Іс жүзіне келгенде, тек жалпылаушы, компаративистік ізденістер ғана әр түрлі оқшау өркениеттердің қалыптасуындағы тарихи-хронологиялық ерекшеліктерге қарамастан, олардың қоғамдық дамудың жалпы заңдылықтарына бағынатындығын көрсетіп береді.

Шығыс елдерінің ежелгі және орта ғасырлардағы негізгі тарихи үдерістерін қарастыратын осы оқу құралы компаративистік бағыттағы ізденіс негізінде жазылған. Оқу құралында Шығыстың ежелгі және ортағасырлық қоғамдары дамуындағы жалпы мен ерекшенің арақатынасына, тарихи дамудың негізгі, жалпыға ортақ қозғаушы күштеріне ерекше көңіл аударылады. Кеңес тарихшылары тарихты экономикалық детерменизм тұрғысынан түсіндіргені бәрімізге белгілі. Әрине, тарихшы тарихты ғылыми тұрғыдан зерттегісі келсе, ол тарихтың өзіндік заңдары бар екенін және бұл заңдарды зерттеп білуге болатындығын мойындауға тиіс. Бұдан басқа көзқарастардың барлығы да, түптеп келгенде тарихты кездейсоқ немесе белгілі бір заңдылықпен түсіндіруге келмейтін үдерістер мен құбылыстардың жай ғана жиынтығы деп қарастыруға саяды.

Тарихтың әлемдік болуы – іштей қарама-қайшылықты ұғым. Тарих бүкіл адамзатқа ортақ объективті заңдылықтармен дамиды дей отырғанмен, бұл заңдар аймақтар мен елдер деңгейінде әр түрлі көрініс берді. Этностардың, нәсілдер мен оқшау өркениеттердің жалпы байланыстары мен өзара әрекеттестіктері тарихи үдерістің маңызды факторлары болып табылады. Тарихтың өзі жасаған «тәжірибелері», мысалы, Америка үндістерінің, Австралия аборигендерінің территориялық жағынан оқшау жағдайда болуы, үздіксіз өзара ықпалдастықсыз прогреске деген серпіліс әлсіреп, сөнуге дейін баратындығын дәлелдеп берді. Сонымен бірге тарихи бірлестіктер дамуының нақты жолдары көп нұсқалы, ал оқшау формалары логикалық қатарға тіпті де сыймайтындай болуы да ғажап емес. Сондықтан да оқшау, аймақтық және ғаламдық деңгейлердегі дамудың заңдылықтары толық сәйкес болуы мүмкін емес. Айталық, ғылымда Батыс Еуропаның тарихы қанша терең зерттелгенімен, алайда осымен біз әлемдік тарихи заңдылықтарды танып-білдік дей алмаймыз. Батыс Еуропа Шығыстың жекелеген өркениеттері тарихының заңдылықтарын түсінуге кілт болып табылады деуге тіпті де негіз жоқ. Бұл жөнінде басып айтуымыз керек, өйткені еуропалық терминдерді, категориялар мен анықтамаларды басқа аймақтардың, әсіресе Шығыстың тарихына қатысты қолдану соңғы уақытқа дейін отандық, сондай-ақ әлемдік ғылымға да тән болып келді.

Оқу құралын жазудағы басты мақсат та тарихи ізденістердегі осы олқылықтың орын толтыру болды. Оқу құралында ежелгі және орта ғасырлардағы Шығыстың жекелеген елдерінің әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы қарастыру негізінде тарихи аймақтағы аталмыш дәуірдегі тарихи үрдістердің ортақ заңдылықтары ашылады, Шығыстың жекелеген субаймақтары арасындағы және сондай-ақ Шығыс пен Батыс арасындағы өзара байланыстар анықталады.

Ежелгі дүние тарихы – жер бетіндегі ең көне таптық қоғамдардың, өркениеттердің тарихы. Адамзаттың әрі қарай дамуын мүмкін еткен және осы прогрестің сипаты мен бағытын айтарлықтай дәрежеде анықтап берген мәдени жетістіктерді дәл осы ең алғашқы өркениеттер жасады. Олардың ең бастылары мыналар:

1. Жазуды ойлап табу, соның арқасында адамзат хабарлардың шексіз көлемін сақтауға қабілетті, ешқашан өлмейтін ұжымдық жадыға ие болды. Осылайша білімді шектеусіз жинақтауға мүмкіндік туды және білім ашушылар, жинақтаушылар мен оны сақтаушылар мамандықтары пайда болды, олар әр қоғамда әр түрлі аталды. Сондай-ақ осы мамандыққа адамдарды таңдап алу мен дайындау жүйесі қалыптасты, ал кейінірек оның өзі нақты мамандардың топтарына бөлшектене бастады. Кез келген ерте өркениеттің сипатты белгісі білімге деген сый-құрмет, «мәдениет қаһарманының» мифологиялық тұлғасын жасау және сондай-ақ өмір сүрген тарихи тұлғаларды аңыздағы данышпан-кемеңгерлерге айналдыру болып табылды.

2. Айтарлықтай үлкен адамдар ұжымының ұйымдасқан, бірлескен еңбегінің тәжірибесі. Әрине бізге алғашқы қауымдық құрылыс дәуіріне жататын да ірі құрылыстар белгілі, атап айтқанда, қорғандар, діни бағыттағы құрылыстар. Алайда тек өркениеттер ғана ұйымдасқан еңбекті өз өмір сүруінің негізіне қойды: дәл осы ұйымдасқан еңбек арқылы ірі-ірі ирригациялық жүйелерді, храмдарды, сарайлар мен қала қорғандарын салу мүмкін болады. Бұл жұмыстардың өзі жаңа мамандықтардың – жоспарлаушылар, ұйымдастырушылар, басқарушылардың пайда болуын қажет етеді. Ұйымдастырудың дәлі осы принципі соғыс ісінде де бетбұрыс жасады. Бей-берекет жаппай ұрыстың немесе жекпе-жектердің орнына жауынгерлердің қатаң әскери тәртібімен түзілген қатарлармен соғысуы келді. Бұл жерде де жаңа мамандықтар – жауынгер мен қолбасшы мамандықтары пайда болды.

3. Ең соңында, ежелгі дүниеде саяси өмір (азаматтық қауым, мемлекеттің әр түрлі түрлері, патшалық билік) мен қоғамдық сананың жаңа формалары пайда болып (этиканы, адамның өз іс-әрекеті үшін жеке жауапкершілігін негізге алған діни және философиялық қозғалыстар), бұл формалар кейін жер шарының барлық аймақтарына тарады.

Таптық қоғам («өркениет») басқару аппаратын, әскерді және – «зиялыларды», яғни абыздар, жазушылар, ғалымдар, суретшілер т.б. асырауға қажет қосымша өнім өндіруге мүмкіндік болған кезде ғана пайда болды. Бұл процесс қалай жүргеніне біз кейін нақты тоқталамыз. Мұндай мүмкіндік ең алғаш субтропикалық аймақтағы ұлы өзендер аңғарларында және оған көршілес жатқан баяу климатты аймақтың оңтүстік бөлігінде пайда болды. Дәл осы жерде суғаруға қажет ылғалдың молдығы, жеңіл құнарлы топырақ және күннің қажетті жылуы салыстырмалы түрде қарапайым құрал-жабдықтардың көмегімен еңбек өнімділігінің күрт өсуін мүмкін етті. Осыдан байқайтынымыз, өркениеттің ең ерте дәуірінде географиялық фактор ерекше маңызды роль атқарды. Географиялық фактор шаруашылықтың сипатын, ал бірқатар жағдайларда мемлекеттік құрылыс формасын да анықтады. Мысалы, Египеттің ерекше географиялық жағдайлары, яғни (өмір сүруге және егін егуге қолайлы жер алып өзеннің бойымен созылып жатқан тар ғана алқап болуы) құдайға айналдырылған патша басқарған күшті орталық билікке негізделген біртұтас мемлекеттің пайда болуына алып келді. Бірақ соған қарамастан географиялық фактордың ролін асыра бағалаудың да қажеті жоқ. Мысалы, ғылымда кең тараған пікірге қарамастан, қолдан суғару қажеттілігі ірі территориялық мемлекеттердің құрылуының себебі болған жоқ. Аталған өзен аңғарларында ерте кезеңде бір орталықтан басқарылатын біртұтас суғару жүйесі болмаған, керісінше, бір-бірінен тәуелсіз көптеген жергілікті жүйелер болды. Соңғы онжылдықтарда аэрофототүсірулердің көмегімен жүргізілген зерттеулер Шумерде Евфраттың табиғи бұтақтары мен түзу каналдарының негізінде тұрғызылған басты суғару жүйелері ерте әулеттік дәуірде, яғни «номдық мемлекеттер» дәуірінде-ақ жасалғандығын көрсетті. Кейінгі кезеңдерде ол тек жөнделіп немесе кеңейтіліп қана отырған.

Сонымен өркениет – бұл таптық қоғам дәуіріндегі аса үлкен адамдар бұқарасы мәдениетінің ерекше типі. Өркениет, әдетте, этникалық шекарамен шектелмейді, ол көбіне этносаралық болып келеді. Мысалы, ежелгі Шығыста көптеген әр түрлі этникалық

бірлестіктерді біріктірген Таяу Шығыс, Үнді және Қиыр Шығыс өркениеттері өмір сүрді. Еуропадағы мұндай өркениет антикалық өркениет, кейіннен еуропа-азиялық эллиндік өркениет пайда болды. Египет (эллинизмге дейін) бұл мағынада да аталған заңдылықтан тыс тұрған бірден-бір өркениет.

Мұндай этносаралық өркениеттер белгілі-бір орталықтардың оларды қоршаған елдер мен халықтарға қуатты мәдени ықпалының арқасында пайда болды, мысалы, Месопатамияның, Солтүстік Үндістанның, Қытай, Грекия өркениетінің көршілеріне ықпалы. Мұнда жазудың белгілі-бір типтерінің таралуы ерекше маңызды роль атқарды. Жазудың ең ежелгі жүйелері өте күрделі болды және сол себептен білім беру жүйесі негізделген мәтіндер канондар түрінде, бүтіндей мәдени кешен түрінде игерілді. Ал бұл мәтіндер осы өркениеттің негізін құрады (ерте көне дәуірдің мәдениеті – мәтіндер мәдениеті болып табылады), Алайда, өркениеттің ортақтығы окшау мәдениеттердің айтарлықтай өзгешелігін жоққа шығармайтындығын естен шығармау керек.

Өркениеттер дәуірінің сипатты белгісі қоғамдық құрылыстың жаңа формасы, яғни алғашқы қауымдық ру-тайпалардың орнына келген мемлекеттердің пайда болуы болып табылады. Мемлекеттің негізгі қызметінің алғашқы қоғамдағы қауымның қызметінен айта қоярлықтай өзгешелігі жоқ, бұл қызмет сол қоғамның негіздерін сақтау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін осы негіздердің бекітілуіне ықпал ететіннің бәрін қолдауға және оған кедергі болатынның бәрін жоюға бағытталған әлеуметтік бақылау ішіндегі қатынастардың күрт күрделеніп кетуіне байланысты бірінші орынға мемлекеттің ұйымдастырушылық қызметі шығады, ал бұрын ең алдымен әдет-ғұрып пен қоғамдық пікір күшіне сүйенген әлеуметтік бақылаудың қорғаушы қызметі енді ұйымдастыру қызметі сияқты арнайы аппаратқа және күштеу құралына сүйенеді. Сонымен бірге Руссоның мемлекетке дейінгі уақыттағы «еркін адам» туралы пікірі шындыққа жанаса бермейтіндігін айтып кету керек. Алғашқы адамның өмірі әдет-ғұрыптармен және шексіз тыйымдармен барынша қатаң реттеліп отырды. Керісінше, Өркениеттер дәуірі жекелеген адам мен жалпы қоғамның «еркіндік дәрежесінің» мөлшерін үнемі арттырып отырды. Бірақ сонымен бірге «қателесудің бағасы» да өсе береді – бір адамның қателесуінен бүкіл адамзаттың жойылып кетуі қаупі төнді, сондықтан да жеке адамның жауапкершілік дәрежесі барған сайын өсе берді.

Таптық қоғамның алғашқы формациясын «ежелгі қоғам» деп немесе «ежелгі қауымдық-азаматтық қоғам» деп те атауға болады. Мұндай атау әлі күнге қолданылып жүрген «құлиеленушілік қоғам» дегеннен гөрі қоғамның мәнін дәлірек ашады деп ойлаймыз. Кез келген қоғамның аты ондағы қай тап экономика мен идеологияны анықтап отыр, сол таптың атымен аталады. Ежелгі дүниеде үстем тап құлиеленушілер болды деу шындыққа онша жанаса қоймайды. Өйткені сол қоғамның толық құқылы емес мүшелері де (тәуелділер), сондай-ақ сол елде тұратын шетжерліктер де, керек болса құлдардың өзі де құл ұстай алды. Сондықтан да ежелгі қоғамның үстем табы толық құқылы азаматтар болды десек шындыққа неғұрлым жақын келеміз (бұл жерде тап сословиеге сәйкес келеді; сөловие мен таптың сәйкессіздігі тек сол қоғамның құлдырау дәуірінде де ғана орын алды). Бұл қоғамның (формацияның) ақыры құл иеленушіліктің жойылуынан көрініс тапқан жоқ (құл иеленушілік одан кейінгі қоғамда да сақталды, ол біздің заманымызға дейін де жетті), қоғамның күйреуі ежелгі азаматтықтың жойылуынан көрінді. Азаматтықтың жойылуы әр түрлі жолдармен жүруі мүмкін, мысалы, державаның қол астында отырған барлық адамдарға «азаматтық толық құқық» беруі арқылы, осыдан кейін азаматтық құқық өзінің маңызынан айырылып қалады. Рим империясының шығыс провинцияларында, мысалы, бұл Каракалла декреттерінен кейін (212 ж.) іске асты.

Сонымен, біз капитализмге дейін екі қоғам өмір сүргенін білеміз, оның бірі – ежелгі (азаматтық) қоғам болса, екіншісі – феодалдық қоғам.

Ежелгі қоғамның өзі өз кезегінде екі дәуірге бөліп қарастырылады: ерте ежелгі дәуір және кейінгі ежелгі дәуір. Ерте ежелгі дәуірдің сипатты белгілері:

1. Белгілі дәрежеде өзін-өзі басқаруды және жерге меншік құқығын сақтаған, әр түрлі формаларда, жерді үздік-үздік қайта бөліске салудан оны сату-сатып алуға бақылау орнатуға дейінгі формаларда көрініс тапқан *көршілік қауымның* болуы.
2. Қауымдық әлеуметтік өзара көмек және ұжымдық жауапкершілік психологиясы.

3. Этика маңызды болып есептелмейтін, қауымдық көп құдайлы рәсімдік діндер. Бұл діндерді сондай-ақ «табиғи» діндер деп те атауға болады: олар алғашқы қауымдық құрылыс дәуіріндегі наным-сенімдер мен түсініктердің жалғасы болып табылады.

4. «Номдық» немесе территориялық мемлекет.

Кейінгі ежелгі дәуірге тән белгілер:

1. Қауымдық жер меншігінің ыдырауы және жерге жеке меншіктің таралуы немесе толық орнауы.

2. Қауымдардың (храмдық қалалардан басқаларының) өзін-өзі басқаруының жойылуы және олардың таза мемлекеттік бірлікке айналуы.

3. Әлеуметтік психологиядағы тиісті өзгерістер, индивидуализмнің өсуі, жеке адам туралы жаңа түсініктер, атап айтқанда бұл құқықтан көрініс тапты (жеке адамның жауапкершілігі тұжырымының қалыптасуы).

4. Қауымдық және этникалық шекаралардан шыққан догмалық этикалық діндердің пайда болып, таралуы. Бұл жаңа діндер «құтқару діндері» және «пайғамбарлық діндер» деп те аталады. Бірінші анықтама бұл діндер басты мақсаты ретінде адамның құдаймен жеке қатынасын, әлемдік зұлымдықтан құтқару философиялық мәселесін басты мақсаты етіп қойғандығымен байланысты. Екінші анықтама жаңа діни-философиялық қозғалыстың белгілі-бір негізін қалаушылардың болғандығына нұсқайды, олардың айтқан сөздері діни канондарға айналып отырды.

Ежелгі қоғамның ерте кезеңінің негізгі қоғамдық қайшылығы ірі және ұсақ жер иеленушілік арасындағы, яғни жерге қауымдық және жеке меншік арасындағы қарама-қайшылық болып табылады. Мұндай қайшылықтың ең сорақы көрінісі қауымдастардың жерлерінен айырылуы болды, мұның өзі Римдегі осыған ұқсас процестен өзгеше, шығыс қоғамдарында азаматтық құқықтарынан айырылып, «патша адамдарына» айналуға алып келді, мұндай адамдардың ең төменгі бөліктері іс жүзінде құлдардан ешбір айырмасы болмай қалды, ал орташа және жоғарғы топтары кейінірек ежелгі қоғамның екінші кезеңінің үстем табы – сословиесін құрды. Осы күрес қоғамның бүкіл әлеуметтік психологиясын, мемлекет пен билік туралы түсінікті, моральді және кейде тіпті қоғамның саяси құрылысын да анықтайды.

Хронологиялық жағынан бұл кезеңдер әр түрлі ежелгі қоғамдардың барлығында бірдей сәйкес келе бермейді. Тек шамамен ғана бірінші кезең б.з.д. III-II мыңжылдыққа сәйкес, ал екінші кезең – б.з.д. I мыңжылдыққа сәйкес келеді деп көрсетуге болады.

Әлемдік тарихи процестің біртұтастығын мойындай отырып, сонымен бірге оның Шығыстағы барысының маңызды ерекшеліктерін де көрсетпеуге болмайды. Жалпы алғанда мұндай ерекшеліктердің болуын барлық тарихшылар мойындайды, алайда олардың роліне баға беруде және олардың себептерін анықтауда үлкен алшақтықтар кездеседі. Кейбір жағдайда Шығыста ерекше бір капитализмге дейінгі формация болғандығы немесе мұндай формация бүкіл әлемде болғандығы, ал антика дүниесі түзу жолдан «ауытқушылық», жанама бұтақ ретінде қарастырылады. Бұл концепциялардың барлығы, олар әр түрлі аталғанымен, «азиаттық өндіріс тәсілі» концепциясында тоғысады және жеткілікті түрде негізді концепция деуге келе қоймайды. Оған қарама-қарсы тұжырым бойынша Шығыс пен Батыс арасында ешқандай айта қоярлықтай өзгешеліктер жоқ. Мұндай концепцияны қазіргі таңда бірде-бір тарихшы қолдамайды десек те болады.

Көпшілік зерттеушілер Батыс пен Шығыс арасындағы өзгешеліктерді бұл аймақтардағы қауымның ролі мен сипатындағы ерекшеліктерден деп есептейді. Мысалы жалпыға ортақ қабылданған көзқарас бойынша Шығыстың Батыстан басты айырмашылығы Шығыста қауымның ұзақ уақыт сақталуы болып табылады. Соңғы кездегі Ресей шығыстанушыларының көзқарастары бойынша бәрі керісінше тәрізді: тек антикалық полис қана «таза» түріндегі қауым болды, бұл қауым өндіргіш күштер дамуының жаңа дәрежесі жағдайында алғашқы қоғам қауымын қайта жандандыру болды, бұл қауымның алғашқы қауымнан ерекшелігі – адамның адамды қанауына жол берді. Полистің өзі мемлекеттің ерекше бір түрі болып табылады, өйткені мұнда халықтан бөлінген билік те, әскер де жоқ: халықтың өзі билік те, әскер де болып табылады. Бұл тең құқылылардың қауымы және мұнда тек шет жерліктерді ғана илоттар мен құлдар ретінде қанауға болады. Осыдан еркіндік пен тәуелділіктің қарсы қойылуы анық түрде көрінеді. Ал Шығыста, керісінше, қауымның үстіне оның құрылымын айтарлықтай өзгертіп жіберген орталықтандырылған мемлекет түріндегі саяси алып құрылымдар орнықтырылды. Қауымның бастапқы мәнінің бұзылуының дәрежесі әр түрлі болды. Египетте, мысалы, қауымның ізін тіпті де табу мүмкін емес, Қытайда ол айтарлықтай байқалады, Үндістанда толықтай сақталған, ал Месопотамияда көп жағдайда патшалық билікке қарсы күш ретінде көрініп отырды. Қалай болғанда да, қауымның үстінен қарайтын саяси құрылымның болуы қауымдастарды әр түрлі дәрежеде қанауды мүмкін еткен қоғамның күрделі иерархиялық құрылымының пайда болып, тұрақты түрде сақталуына алып келді, бұл жағдай өз кезегінде мәдениетке ықпал етті. Мұндай құрылым барынша баяу дамыды, ал оның аса ұзақ өмір сүруі жоғары беделді дәстүрді қалыптастырды, оның өзі өз кезегінде бұл құрылымды бекіте түскен болатын.

ЕГИПЕТТІҢ ЕРТЕ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ПАТШАЛЫҚТАРЫ

Мемлекеттің пайда болуы. Әлемнің ең көне өркениетінің бесігі Шумер болды ма, әлде Египет пе әлі күнге дейін белгісіз, мүмкін Африканың солтүстік-шығысында Ұлы Нілдің жағалауында пайда болған өркениет неғұрлым көне болған шығар. Қалай болғанда да орталықтандырылған мемлекет әлемдік тарихта ең алғаш рет осы жерде пайда болғаны даусыз.

Ежелгі Египеттің шекараларын табиғаттың өзі дәлдеп сызып бергендей, оның оңтүстік межелері қазіргі Асуанға жақын, Жерорта теңізі жағалауларынан 1300 шақырым қашықтықта орналасқан, өтуге қиын алғашқы Ніл шоңғалы болды, батыста өзенге Ливия қыраттарының құмды жоталары тиіп тұрды, шығыстан ешқандай тіршілік белгісі жоқ тастақты тау сілемдері қоршайды. Алғашқы бастауларынан төмен қарай Ніл суы тар ұзын аңғар бойымен қатаң түрде тек солтүстікке ақты, бұл жердегі оның ені 1-ден 20 шақырымға дейін ауытқып отырды (Жоғарғы Египет), тек сағадан 200 шақырым қашықтықта, ертеде өзен бірнеше тармаққа бөлініп кеткен жерден бастап аңғар кеңейе түсіп, атақты Ніл Атырауын жасады (бұл жер төменгі Египет деп аталды). Египеттен мыңдаған шақырым қашықта орналасқан Нілдің бастаулары ол дәуірде египеттіктерге белгісіз болды. Ал іс жүзінде дәл осы бастауларынан өзеннің өзіндік ағыс тәртібінің себептерін табуға болатын еді. Алғашқы Ніл шоңғалынан оңтүстікке қарайғы 2 мың шақырым жерден, қазіргі Суданның астанасы Хартум тұсында екі өзен – Көкшіл және Ақ Ніл қосылады. Ағысы қатты Көкшіл Ніл таудың ең биігінде орналасқан Эфиопиядағы Тана көлінен бастау алады, Орталық Африканың ұлы көлдері мен сазды жазықтары арқылы аңғары кең, суы көп Ақ Ніл баяу қарқынмен ағады. Көктемде, Эфиопия тауларында қар ерігенде, ал тропикалық Африкада жаңбырлы маусым басталғанда, Нілге құятын өзендер өзімен бірге шайылып кеткен тау жыныстары мен қалың тропикалық өсімдіктердің органикалық қалдықтарына толы суды жұтып алып, Нілге береді. Шілденің

ортасында су тасқыны Египеттің оңтүстік шегіне жетеді. Кейде әдеттегі мөлшерден он есеге дейін өсіп кететін су тасқыны бірте-бірте бүкіл Египетті басады. Су тасқыны өзінің ең жоғарғы нүктесіне тамыз-қыркүйекте жетеді, бұл кезде оңтүстікте 8-10 м-ге биіктейді. Қарашаның ортасында су тез қарқынмен төмендей бастайды да, өзен қайтадан арнасына түседі. Осы 4 ай ішінде Ніл суымен келген органикалық және минералды бөлшектер жұқа қабатпен су жайылған алқапқа шөгеді.

Осы тұнба бірте-бірте Египеттің құнарлы топырағын қалыптастырған еді. Елдің салынды топырағы – өзеннің, оның жыл сайынғы тасқын кезіндегі мыңдаған жылдардан бері келе жатқан қызметінің нәтижесі. Жоғарғы Египет аңғарының тасты тар жотасы да, кезінде теңіз шығанағы болған төменгі Египет те жұмсақ, кеуек Ніл тұнбасымен, шөгінділерінің терең қабатымен жабылған. Дәл осы аса құнарлы, жеңіл өңделетін топырақ елдің негізгі байлығы, оның тұрақты түрде түсіп отыратын мол астығының негізі болып табылады. Ылғалданған, тұқым себуге дайын тұрған Ніл аңғарының жері қап-қара боп жылтырап жатады. Елдің ежелгі тұрғындары оның осы ерекшелігін байқай отырып, өз елін Кемет, яғни Қара деп атаған; солтүстік Африканың сұрықсыз табиғат жағдайларында (ыстық, құрғақ климат) тек Ніл тасқыны арқылы ғана жасалған тұнбалы қара жерде ғана адамдар мекендей алды және олардың өмір сүруінің негізгі көзі суғармалы егіншілік болды.

Ніл жайылмасы ең алғашқы адамдарды құшақ жайып қарсы алмағандығы белгілі. Ніл қамысы – папирустың адам өте алмайтын нуы және жағалау бойындағы акациялар, ойпанды Атыраудың батпақты жерлері, қалың шыбын-шіркейлер, тағы аңдар мен улы жыландар және ақырында, тасқын кезінде жолында кездескеннің бәрін шайып кететін дүлей өзен. Осының барлығы бұл аймақты адам тіршілігі үшін қолайсыз етті. Сондықтан да аңғарда адамдар тек неолит дәуірінде, анағұрлым жетілген тас құралдар пайда болып, өндірістің әр түріне дағдыланған кезде ғана келіп қоныстанды және белгілі бір сыртқы жағдайлардың қысымымен амалсыздан келген болуы керек.

Неолит дәуірінде (б.з.д. ІҮ мыңж. дейін) Ніл аңғарының шегінде егіншілік дағдылары да бар малшы тайпалар пайда болды. Б.з.д. ҮІ-ІҮ мыңжылдыққа жататын кейінгі неолит дәуірінің қоныстарында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізгенде оның тұрғындары отырықшы өмір сүріп, егіншілікпен айналысқандығын (бізге дейін тас диірмендер, шакпақ тасты тістері бар ағаш орақтар, сұлының және бидайдың тұқымдары жеткен), мал шаруашылығымен (бұқаның, қойдың, шошқаның сүйектері табылды), аңшылықпен, балық аулаумен, егіншілікпен айналысқандағын көрсетті. Аңғардың шектерінде ғана өмір сүрген адамдар әлі де болса Нілден қорықты, оны ауыздықтауға тырысқан да жоқ болатын.

Мыс құралдардың пайда болуымен және энеолит (мыс-тас ғасыры) дәуіріне аяқ басуға байланысты адамдар Ніл аңғарына батыл түрде ене бастайды. Мыңдаған жылдар бойы Ніл өзінің тұнбасымен аңғардың деңгейімен салыстырғанда анағұрлым биік жағалаулар жасады, сондықтан да жағалаудан жазыққа қарап табиғи ылди пайда болды, су тасқыннан кейін бірден өз арнасына түскен жоқ, ол бірте-бірте аңғарға жайылып тарады. Өзенді ауыздықтау үшін, тасқын кезіндегі су ағынын реттеп отыру үшін адамдар жағалауларды күшейтті, жағалаулық бөгеттер тұрғызды, өзен жағасынан тау етегіне дейін көлденең плотиналар жасады, бұл су алқаптардағы топырақ әбден қанғанға дейін және суда қалқып тұрған тұнба топыраққа шөккенге дейін тұру үшін қажет болды. Су жинайтын каналдарды қазу да көп күшті керек етті, бұндай каналдар арқылы алқаптарға су дәл тұқым себудің алдында ғана жіберіліп отырылды.

Осылайша, б.з.д. ІҮ мыңжылдықтың бірінші жартысында елдің ирригациялық шаруашылығының негізі болған (осы жүйе XX ғ. 50-жылдарына дейін үстем болды) суғарудың бассейндік жүйесі жасалды.

Ирригациялық жүйені жасау жолындағы күрес процесінде ру-тайпалық қауымның қоғамдық өмірінде, еңбек процесі мен өндірісті ұйымдастыруғы маңызды алға басуларға байланысты айтарлықтай өзгерістер орын ала бастады. Болған оқиғалар туралы ешқандай мәліметтер қалмағандықтан, оларды тек болжаммен ғана қалпына келтіруге болады. Бұл уақытта көршілік қауым болған тәрізді. Тайпа көсемдері мен абыздардың дәстүрлі қызметі де өзгеріске ұшырады – оларға күрделі ирригациялық жүйені ұйымдастыру және басқару жауапкершілігі жүктелді, сөйтіп көсемдер мен олардың ең жақындары қолында басқарудың экономикалық тұтқалары шоғырланды. Мұның өзі сөзсіз мүліктік жіктеліс басталуына алып келер еді. Экономикалық жағынан үстемдік етіп отырған топ өзінің пайдасына орай қалыптасқан қоғамдағы жағдайын сақтап қалу құралдарын жасауға тиісті болды, қауым мүшелеріне саяси билік жүргізудің осындай құралдары сол уақыттың өзінде жасалған болуы керек, мұның өзі қауымның сипатының өзгеруіне белгілі дәрежеде ықпал еткені анық. Осылайша ирригациялық жүйелер жасау жағдайында оқшау ирригациялық шаруашылық шеңберінде адамдар бірлестігінің өзіндік бір түрі қалыптасты, оған көршілік қауымның белгілері де, ең алғашқы мемлекеттік құрылым белгілері де тән болды. Дәстүр бойынша біз мұндай қоғамдық ұйымдарды ном деген грек терминімен атайды.

Әрбір дербес ном - жергілікті ирригациялық жүйе шеңберінде территориясы бар, біртұтас шаруашылық бірлік болды, оның әкімшілік орталығы - дуалдармен қоршалған бекіністі қалада ном билеушісі мен оның жақындары және жергілікті құдайдың храмы орналасты.

Біртұтас Египет мемлекетінің құрылуы қарсаңында мұндай номдардың саны шамамен 40 болды. Жоғарғы Египеттің тар аңғары жағдайында Нілдің сол және оң жағалауында орналасқан әрбір ном өзінің оңтүстік және солтүстік көршілерімен түйісіп тұрды, ал төменгі Египеттің номдары көбіне бір-бірінен сазды жерлер арқылы бөлініп жатты. Бізге дейін жеткен деректер номдардың біріккен Египеттің құрылуына дейінгі тарихын зерттеу үшін жеткілікті деректер бермейді, кейін бұл номдар біртұтас Египетке жергілікті әкімшілік-шаруашылық бірліктері ретінде енген еді. Төменгі және жоғарғы Египеттегі жекелеген номдар аймақтағы үстемдік үшін бір-бірімен үздіксіз күрестер жүргізіп отырды, осы күрестің нәтижесінде ірі ном бірлестіктері пайда болып, оны жеңіске жеткен, ең күшті номның билеушісі басқаратын болды. Ең соңында, б.з.д. IV мыңжылдықтың екінші жартысы шамасында елдің оңтүстігі мен солтүстігінің номдары Жоғарғы Египеттік және Төменгі Египеттік патшалықтарға бірікті.

Жоғарғы (Оңтүстік) Египеттің ең қиыр оңтүстігіндегі номдардың бірі (орталығы Иероконполь қаласы болған) Жоғарғы Египет номдарын біріктірді. Солтүстіктің біріктірушісі орталығы Буто қаласы болған Атыраудың батыс бөлігінің номы болды. Жоғарғы Египет патшалары ақ түсті тәж кесе, Төменгі Египет патшалары қызыл түсті тәж киді. Біртұтас Египеттің құрылуымен бұл патшалықтардың ақ-қызыл қос тәжі ежелгі Египет тарихының аяғына дейін патшалық биліктің символы болды.

Египеттегі үстемдік жолындағы ұзаққа созылған қиян-кескі күрес жөнінде де көп мәліметтер сақталмаған. Біз тек бұл күресте б.з.д. IV мыңжылдық аяғында экономикалық жағынан қуатты жоғарғы Египеттің жеңіске жеткенін білеміз.

Жекелеген номдардың, сондай-ақ анағұрлым ірі бірлестіктердің де күшімен елдің бүкіл ирригациялық шаруашылығын қажетті деңгейде жүргізу мүмкін болмады. Бірнеше номдардың бірігуі, ал кейіннен бүкіл Египеттің бір бүтінге бірігуі суғару жүйесін жетілдіріп отыруға, оларды үнемі және ұйымдасқан түрде жөндеп, каналдарды кеңейтіп, дамбаларды нығайтып және сондай-ақ бірлескен күшпен батпақты жерлерді игеруге және жалпы Ніл суын тиімді пайдалануға мүмкіндік берді. Египеттің одан арғы дамуы үшін аса қажет бұл шаралар тек орталықтандырылған әкімшілік басқару құрылғаннан кейін бүкіл елдің ортақ күшімен ғана іске асырылатын еді.

Табиғаттың өзі Жоғарғы және Төменгі Египеттің экономикалық жағынан бірін-бірі толықтыруына жағдай жасаған тәрізді. Тар ғана Жоғарғы Египет аңғары егістікке қолайлы болса, ал мал жаюға келмеді, керісінше Төменгі Египеттегі Атыраудың құрғатылған саздары мал жаюға ыңғайлы болды.

Сөйтіп ІҮ мыңжылдық аяғына қарай Египет тарихының әулеттерге дейінгі дәуірі аяқталды, бұл дәуір Ніл аңғарына таяу жерлерде ең алғашқы егіншілікпен айналысатын мәдениеттердің пайда болуынан елдің мемлекеттік біртұтастыққа жетуіне дейін созылды. Дәл осы әулеттерге дейінгі дәуірде экономиканың негізі ирригациялық егіншілік болған мемлекеттің іргесі қаланды. Әулеттерге дейінгі дәуірдің аяғына қарай Египетте жазу пайда болды, ол қалыптасып жатқан мемлекеттің шаруашылық мұқтаждықтарымен байланысты туындаған болуы керек. Осы уақыттан бастап әулеттік (династиялық) Египет тарихы басталады.

Ніл аңғарын игерген және осыншама ерте дәуірде өзіндік бір ұлы өркениет құрған халық қазір өлі тіл болып саналатын египет тілінде сөйледі. Осы тілдегі ең алғашқы жазба деректер әулетке дейінгі дәуірдің аяғына жатады, соңғы иероглифтік жазу б.з.д. ІҮ ғ. тән болды. Египет тілі афразиялық немесе семит-хамиттік тілдердің африкалық топтарының біріне жатты.

Әулеттік Египеттің аңызға айналған Менес патшадан Александр Македонскийге дейінгі, шамамен б.з.д. XXX ғасырдан б.з.д. ІҮ ғасырдың аяғына дейінгі тарихын дәуірлерге бөлу Манефон дәстүрімен байланысты. А. Македонский жорықтарынан кейін Египетте өмір сүрген абыз – Манефон грек тілінде екі томдық «Египет тарихын» жазған. Өкінішке орай, оның шығармаларының тек үзінділері ғана жеткен.

Манефон әулеттік Египеттің тарихын үш үлкен кезеңге – Ежелгі, Орта және Жаңа патшалықтарға бөледі, аталған патшалықтардың әрқайсысы он әулетке бөлініп, барлығы 30 әулетті құрайды. Соңғы кезеңде Манефон дәстүріне бірқатар өзгерістер енгізілді, ең алғашқы екі әулет Ерте патшалыққа, ал ХХІ әулеттен басталатын соңғы әулеттер Кейінгі патшалыққа жатқызылатын болды.

Ерте патшалық. Ерте патшалық – бұл Египетте І және ІІ манефон әулеттері билік құрған уақыт, ол б.з.д. 3000-2800 жж. арасындағы әулеттік Египеттің екі жүз жылдық дәуірі.

Манефон Египетті біріктіруші әулеттің негізін салған Менес (Мина) атты патша болған деп санайды. Алғашқы екі әулеттің патшалары Жоғарғы Египеттің орта бөлігінде орналасқан Тинис номынан шықты. Абидос қаласының маңынан қазба жұмыстары кезінде ерте патшалық дәуірінің патшалары – Джер, Семерхет, Кааның және т.б. молалары табылды. Бұл патшалардың есімдерінің құрамында Ерте патшалық патшаларының қамқоршысы болған қыран бейнесіндегі – Хор құдайы аталған.

Ол кездегі қоғамның өндіргіш күштерінің деңгейі туралы бізге ерте әулеттің обаларынан молынан табылған өндіріс құралдары көп мәлімет береді. Бұл ең алдымен, мыстан жасалған құралдар – жалпақ балталар, пышақтар, шанышқы-найзалар, балық аулайтын ілмектер, айырлар, кетпеннің бастары, жауынгерлік балталар, қанжарлар, әр түрлі формадағы ыдыстар. Құрылыста негізінен күйдірілмеген кірпіш, ағаш пайдаланылды, тасты пайдалану әлі де шектеулі болды.

Сонымен Ерте патшалық дәуіріндегі Египет мыс-тас ғасырында өмір сүрді. Елдің ирригациялық жүйесі қалыптасып, үнемі жетілдіріліп отырған еді, мұның өзі Ніл аңғарының табиғат жағдайының артықшылықтарын пайдануға мүмкіндік туғызды. Осының бәрі өте төменгі техникалық деңгейге қарамастан еңбек өнімділігінің барынша өсуіне ықпал етті. Әсіресе егіншілікте, қосымша өнім пайда болды, ал ол мүліктік жіктеліске алып келетін негізгі шарт еді.

Елдің тез қарқынмен дамуына, сондай-ақ египеттіктердің өздеріне барлық қажеттіні аңғардың өзінен немесе оған жақын жерлерден табуы ықпал етті. Барлық жерлерде

тастардың әр түрлі жыныстары, соның ішінде өңдеуге жеңіл, жұмсақ ізбесті тас та молынан болды. Папирус тоғайлары да шикізаттың сарқылмас бір көзі болды. Папирустан египеттіктер өзіндік бір «қағаз» жасап, сондай-ақ оны балық аулау үшін қажет кішкентай қайықтар жасауда пайдаланды. Ал папирустың жас өскіндері тамақ ретінде пайдаланылды. Ніл балыққа аса бай болды, сондықтан да балық египеттіктердің негізгі қорегі болды. Бұған қоса егіншілікпен және мал шаруашылығымен кеңінен айналысты.

Ерте патшалық дәуірінде егістіктер мен жайылымдарды, жүзімдіктер мен бау-бақшаларды, азық-түлік басқармасын, қолөнер шеберханалары мен кеме жасайтын орындарды қамтыған көп салалы *патшалық шаруашылық* болғаны белгілі. I және II әулеттердің патша шаруашылықтарының көріністері бізге тек патша мазарларынан ғана емес, сондай-ақ сол кездегі бекзадалар мен көптеген ұсақ шенеуніктердің мазарларынан да белгілі. Патша шаруашылығымен қатар патшалық емес те шаруашылықтар болған деп болжауға болады. Бірақ олар туралы мәліметтер жоқтың қасы. Алайда ол кездер үшін аса бай болып саналатын шонжарлардың мазарларына қарап номдардан шыққан бұл шонжарлар әжептеуір экономикалық дербестікпен иеленгендігін және әлі де болса айтарлықтай мұралық шаруашылығын сақтағанын байқауға болады. Патша шаруашылығында және шонжарлар шаруашылығында жұмыс істеген адамдар, оларды қанау тәсілдері жөнінде мәліметтер тіпті жоқ. Мазарларды зерттеу қоғамдық дамудың осы бір ең ерте кезеңінің өзінде Египетте терең мүліктік жіктеліс болғандығы жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді: шонжарлардың бай мазарларымен бірге Египеттің әкімшілік және шаруашылық аппаратында белгілі бір орын алған адамдардың анағұрлым қарапайым мазарлары орналасқан, Египет қоғамының ең төменгі топтарының өте кедей мазарлары да табылған – бұлар шөл даланың шетіндегі терең емес, кішкентай ғана шұңқырлар.

Алғашқы екі әулеттің патшалары Ливияның малшы тайпалармен үнемі күрес жүргізіп отырғаны деректерден белгілі. Ондағы мақсат – ливиялықтардың малдарын айдап әкету және тұтқындар түсіру болған тәрізді. Египет әскерлері сондай-ақ, Синай тауындағы мыс кендерін Алдыңғы Азияның малшы тайпаларының шапқыншылықтарынан қорғап отырған. Египеттіктер сонымен бірге, Нилдің алғашқы шоңғалдарынан өтіп, Нубия жеріне ене бастайды. Алайда Төменгі Египетте әскери қақтығыстар жиі-жиі орын алып тұрған: бағынғысы келмеген Солтүстікпен (Төменгі Египет) күрес II әулеттің аяғына дейін жалғасады. Төменгі Египеттің шоңғалында, оның Жоғарғы Египетпен байланысқан жерінде пайда болған қала – «Ақ дуалдың» (Мемфис) негізін қалаған Менес болуы керек. Бұл қала Оңтүстіктің Атырауға үстемдігінің тірегі болған қамал ролін атқарды. Солтүстіктегі өзара қырқыс соғыстар II-әулет патшасы Хасехемуи тұсында Оңтүстіктің біржолата жеңуімен аяқталды.

Ежелгі патшалық. Ежелгі патшалық дәуірі (б.з.д. XXVIII – XXIII ғ. ортасы) – бұл Египет тарихының бесжүз жылдан аса уақыты, III, IV және VI манефон әулеттерінің дәуірі. Бұл дәуір, өзінің алдындағы Ерте патшалық дәуірімен байланысты, бірақ Египет дамуының сапалы түрде жаңа кезеңі болып табылады. Жаңа құбылыстар, ең алдымен елдің біржолата, тұрақты түрде бірігуімен, оның саяси және экономикалық біртұтасқа айналуымен анықталды.

Египеттің толық бірігуі және біріккен ел аумағында өндірісті анағұрлым ұтымды ұйымдастыру Египет шаруашылығының барлық салаларының жалпы көтерілуіне үлкен дәрежеде ықпал етті. Ежелгі патшалық ескерткіштері Египет қоғамындағы өндіріс қатынастарының бірқатар маңызды жақтарын зерттеуге мүмкіндік береді. Көптеген құжаттар патша шаруашылығы жайында және сарайда, әкімшілік аппаратында жоғары қызметте жүрген жекелеген адамдардың шаруашылықтары жөнінде мәліметтер береді. Бекзадалар мазарларының қабырғаларындағы кескіндер және оларға берілген қысқаша түсіндірмелер үлкен шаруашылықтың - бекзаданың «жеке үйі» (*пер джет*) жөнінде

түсінік береді. Бұл мазар суреттері египеттіктердің о дүниені осы дүниенің дәл көшірмесі ретінде қабылдайтын діни түсініктерімен байланысты болды, және іс жүзінде осы өмірдің жағдайларын тәкпіштеп тұрып баяндап берді, сондықтан да бұл кескіндемелердің бекзадалардың шаруашылығына тура қатысы бар деп көрсетуге болады.

Мазар рельефтері бекзаданың өзі және оның айналасындағылар жөнінде хабар береді. Әдетте ол құрамына оның әйелі мен балалары, туған бауырлары мен апа-сіңлілері, кейде әке-шешесі, туыстары, үй қызметшілері кіретін үлкен отбасының басшысы ретінде көрінеді. Отбасының кіші мүшелері үй малайларымен бірге усадьба қожасына қызмет етіп, оның шаруашылығын жүргізуге қатысып отырған.

Бекзаданың үлкен шаруашылығы бас усадьбадан және елдің әр түрлі түкпірлерінде орналасқан көптеген иеліктерден тұрды. Әр түрлі қызметкерлер – жазбашылар, бақылаушылар, есепшілер, құжаттарды сақтаушылар «үй шаруашылығын басқарушының» басқаруында болды, сондай-ақ ол бекзаданың «жеке үйінің» бүкіл шаруашылық өміріне басшылық жасады. Ежелгі патшалықтың ірі бекзадалық шаруашылығы өз қожасын оған күнделікті өмірде не қажеттің барлығымен дерлік қамтамасыз етті.

Ежелгі патшалық дәуірінде алқаптардағы еңбекті ұйымдастырудың сипатты формасы тұқым себу мен оны жинау кезінде пайдаланылатын *жұмыс отрядтары* болды. Ауыл шаруашылығы жұмыстары туралы кескіндеме (рельефтер) мен оған түсіндірме жазбалар бойынша егіншілерге тұқым бекзада шаруашылығының қоймаларынан, қара мал бекзада табындарынан әкелініп отырған, жиналған астық та бекзаданың қамбасына төгілген.

Жұмысшы отрядтары ауыр заттарды тасуда, кемелерге жүк тасуда және басқа да көптеген жұмыстарда пайдаланылған, және оларды қажеттігіне қарай бір жұмыстан екіншісіне ауыстырып отырған.

Мазарлардағы рельефтерге сенсек, бекзада шаруашылығының жұмыскерлері азық-түлікті бекзада қоймаларынан және өндірістерінен – бау-бақшасынан, жайылымынан, азық-түлік басқармасынан алып отырған. Бұл рельефтерде егіншілерге киім-кешек - қысқа алжапқыш және денеге жағатын май беріп жатқаны кескінделген (жұмыскерлер ыстық күнде ашық аспан астында еңбек ететіндіктен денесіне май жағатын болған). Қожаның бергенінен басқа жұмыскердің басқа да қосымша күнкөріс көздері болған тәрізді.

Сол мазар рельефтерінен ұсақ айырбасқа негізделген рыноктың болғандығын байқауға болады. Базарда қызу сауда жүріп жатқандығы бейнеленген: астық, нан, көкөніс, балықты балық аулайтын ілмекке, аяқ киім, айна, моншаққа және басқа да қолөнер бұйымдарына айырбастап отырғаны байқалады. Мұндай рыноктың болуы еңбекшілердің бір бөлігінде артық азық-түліктің болғанын көрсетеді, сондай-ақ қолөнер өндірісінде тұрақты міндеткерлік жүйесі болғандығынан хабар береді.

Бак немесе *баку* деген терминмен белгілі болған құлдар Ерте патшалық уақытынан бері қоғамда орын алды. Деректер құл базары болғандығын көрсетеді. Құлдардың арасында шетжерліктер де кездесті, бірақ құлдардың негізгі дені жергілікті египеттіктер болған. Ежелгі патшалықтың қоғамдық қатынастары жағдайында өз руластарын құлдыққа салудың жолдарын нақты көрсету қиын. Томаға-тұйық, ірі шаруашылық жағдайында қарыз құлдығының болуы мүмкін емес. Үй малайларының көпшілігі номдар арасындағы өзара қырқыс соғыс кезінде қолға түскен египеттіктердің ұрпақтары болуы мүмкін. Алайда құлдыққа түсірудің басқа да түрлері болғандығы анық. Жоғары шенді қызметкерлер өз өмірбаяндарында өздерінің жақсы қасиеттері мен игі істерін көрсетуге тырысып, әсіресе өз өмірлерінде бірде-бір египеттікті құлдыққа салмағандығын айтып мақтанады. Өйткені патша өз жарлықтарымен египеттіктерді құлдыққа салуға тиым салған. Мұның айғағы египеттіктерді құлдыққа салу, көп жағдайда патша билігі әлсіреген Ежелгі патшалықтың аяғына қарай көбейгендігін жанама деректер көрсетеді.

Египет мемлекетінің басында патша тұрды, әдебиетте ол *перғауын* деген атаумен белгілі. Жаңа патшалық дәуірінде патшаны *пер'о* – «үлкен үй» (сарай) деп атаған, ал патшаның есімі киелі деп есептеліп, оны атауға тиым салынған.

Египет аптшасы экономикалық, саяси және сондай-ақ жоғарғы абыз биліктерін қамтыған шексіз билікке ие болды. Патшаға Құдай ретінде табыну орын алды, кейде, тіпті одан да жоғары қойылды. Мысалы, Ежелгі патшалықтың гүлдену дәуірінде пирамидалар – патша мазарлары Құдайлар құрметіне салынған храмдардан сән-салтанаты, ауқымы жағынан барынша асып түсті.

Патшаның маңызды көмекшісі ең жоғарғы мәртебелі қызметкер – *чати*(*уәзір*) болды. Ол патша атынан елдің бүкіл шаруашылық өміріне және жоғарғы сот ісіне жетекшілік етті. Чати көп жағдайда басқа да маңызды қызметтерді қатар атқарып отырды, алайда ол тек соғыс ісіне ғана басшылық жасамады, бұл саланы екінші ірі шенеунік – әскер бастығы басқарды.

Бір кездері тәуелсіз болған номдар, біртұтас мемлекеттің құрамына ене отырып, оның жергілікті әкімшілік-шаруашылық аймақтарына айналды. Ежелгі патшалықтың ең бір гүлденген дәуірінде, яғни ІҮ әулет тұсында номдардың орталық билікке толықтай бағынғандығы белгілі. ІІІ және ІҮ әулет дәуірінде астаналық жоғарғы шонжарлар патшамен қандық туыстықтағы тар ғана топтан тұрды. Орталықтанған басқару аса ірі, тармақталған және мамандандырылған бюрократиялық аппараттың көмегімен іске асырылды.

Египет әскерінің бірден-бір түрі жаяу әскер болды. Египет шекаралары дуалдармен қорғалды, онда әскери гарнизондар орналастырылды. Бір қызығы – полиция қызметін ежелгі дәуірлерден-ақ египеттіктер өздеріне бағындырған солтүстік нубиялықтар – маджайлар атқарды.

ЕГИПЕТТЕГІ ОРТА ПАТШАЛЫҚ ЖӘНЕ ГИКСОСТАРДЫҢ ЖАУЛАУШЫЛЫҒЫ

Өтпелі дәуір. Ежелгі және Орта патшалықтың басталуының арасында ұзаққа созылған, шамамен 250 жылдай уақытты қамтыған І Өтпелі дәуір деп аталатын кезең жатыр. І Өтпелі кезең - ыдыраушылық пен үлкен әлеуметтік қайшылықтар кезеңі, елді біріктіру жолындағы кескілескен ішкі күрес жылдары болды. Сондықтан да Орта Египет мемлекетінің өзінің алдындағы Ежелгі патшалық дәуірінен айтарлықтай ерешеліктерінің негізінде жатқан себептерін осы өтпелі дәуірден іздеу керек.

Біртұтас мемлекеттің ыдырауы, номдардың экономикалық және саяси дербестікке ұмтылуы, олардың бір-бірімен бәсекелестігі елдің бүкіл шаруашылық құрылымына, Египеттің экономикалық дамуының негізі болып табылатын біртұтас суғару жүйесіне кері ықпал етті. Ішкі өзара күрес Египеттің онсыз да ауыр жағдайын қиындатып жіберді - өзара жауласып отырған номдар арасындағы үздіксіз күрес қирау мен бүлінушілікке әкеліп отырды. ҮІІ-Х әулеттер дәуірінің деректерінде аштық жылдары туралы, батпаққа және ит тұмсығы өте алмас ну қамысқа айналып кеткен егістік жерлер, жыртылмай қалған алқаптар туралы мәліметтер өте көп. Осындай жағдайда елдің ең төменгі топтары – ауыртпашылық пен қиындықтарды арқасымен көтеріп отырған еңбекші халық өз наразылықтарын көрсетіп, ереуіл-толқуларға шығып отырды. Египет қоғамының төменгі топтарының толқулары туралы мәліметтер сол дәуірдің көптеген материалдық және әдеби деректерінде көрініс тапқан.

Лейденде сақтаулы тұрған үлкен папируста Ипувер деген кісінің Египеттегі бұрынғы тәртіпті қалпына келтіруге, біртұтас Египет мемлекетін қайта құруға бар пейілімен үндеуі сақталған. Ипувер бытырап кеткен елдегі ауыртпашылықтар мен жоқшылықты үлкен бір толқумен, кейбір тұстарында бояуын әдейі қоюлата көрсеткен тәрізді. Ол қираған қалалар

мен бұзылған номдар, құлаған сарайлар мен масқараланған зираттар жөнінде айтады. Шығыс Жерорта теңізі елдерімен дәстүрлі байланыстың үзілгендігін және ішкі қатынастардың да бұзылғандығын айтып қайғырады.

Санкт-Петербуркте, Мемлекеттік Эрмитажда мазмұны лейдендік папируспен үндес келетін папирус сақтаулы тұр. Дерек қуатты ІҮ әулеттің негізін салушы Снефру патша алдында айтылған ғұлама абыз Нефертидің сәуегейлік сөзі формасында сақталған. Бұл деректің де мәтіні Ипувер көрсеткен жағдайлар жөнінде хабарлайды.

Египеттегі орта патшалық дәуірі. Өтпелі дәуір уақытында ирригациялық жүйені бірыңғай басқарудың бұзылуы жағдайында жергілікті жерлердегі белсенділіктің айтарлықтай артуы байқалды. Дәл осы кезде жер жыртуды жеңілдетуге және топырақты өңдеу сапасын арттыруға мүмкіндік беретін анағұрлым ыңғайлы соқа пайда болады; егіншілікте де, қолөнерде де көптеген жаңа құрал-жабдықтар пайда болып жатты. Дәуірдің аяғына қарай египеттіктер алғаш рет қоланы (мыс пен қалайының қосындысы) қолдана бастады; алайда, бұдан кейін де өндірістегі негізгі металл бұрынғысынша таза мыс болып қала берді. Мал шаруашылығында ірі қара малдың жаңа, анағұрлым өнімді тұқымы пайда болып, бірте-бірте ол бұрынғы ұзын сирақты тұқымды біржолата ығыстырып шығарды.

І Өтпелі дәуірден Орта патшалыққа жергілікті номдық әкімшіліктің елдің экономикалық және саяси өміріндегі белсенділігінің өсуі де мұраға қалды. Номархтардың (ном билеушілері) дербестігінің айтарлықтай болғандығы соншалық олар дәуірдің ең ақырғы жылдарының өзінде жыл санауды өздерінің билік құрған жылдарымен санайтын еді және алдыңғы орынға жергілікті құдайларды жылжытып отырды, өз атақ-шендерінде өздерін, патшалар тәрізді осы құдайлардың ұлдары ретінде көрсетті. Номархтар жергілікті әскери күштерді басқарды. Орта патшалықтың ең құдыретті әулеті болған XII әулеттің ең алғашқы қуатты патшаларының тұсында да жергілікті билеушілердің жағдайлары әлсіреген жоқ.

Әрине осындай жағдайларда Орта патшалық патшаларының жағдайы Ежелгі патшалықпен салыстырғанда анағұрлым әлсіз және тұрақсыз болды. Орта патшалықтың әкімшілік аппаратында билеуші әулетпен туыстық байланыста болған астаналық әулеттік шонжарлармен және жергілікті номдық әкімшілік өкілдерімен қатар, көптеген мемлекеттік қызметтерді ақсүйек емес, қарапайым адамдар арасынан шыққандар ала бастады, олар өзінің қол жеткізген барлық жағдайы үшін тек перғауынға ғана міндетті болған еді. «патша – біздің асыраушымыз» деген сөздерді XII әулет билік құрған дәуірдің орта шенінде өмір сүрген бір ірі шенеунік айтқан екен. Осы жағдайына байланысты орталық өкіметтің күшеюіне мүдделі болған дәл осы топ Орта патшалық перғауындарының негізгі тірегі қызметін атқарған болуы керек.

Орта патшалық деректерін кешенді зерттеу негізгі өндірушілер тобының әлеуметтік жағдайын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл топты египеттіктер «*хемуу нисут*», яғни патша хемуулері деп атаған. Бұл термин елдің барлық дерлік еңбеккерлерін қамтыды. Негізгі міндеті белгілі-бір кәсіп шеңберінде еңбек ету болған патша хемуулері патша және храм шаруашылығында ғана емес, жеке адамдардың шаруашылығында да, яғни орталықтанған, номдық және храмдық әкімшіліктің әр түрлі қызметкерлерінің шаруашылығында да негізгі өндірушілер болды. Әрбір патша хемууының белгілі бір кәсіп иеленуі осы әлеуметтік топтың негізгі сипатты белгісі болды. Егістікте тек ер адамдар ғана еңбек етсе, үй қолөнеріне ерлер де, әйелдер де тартылды.

Патша хемуулері жұмыс түрлеріне жасөспірім шағында белгіленді, олардың кәсіп таңдау құқығы болмады. Әр жылы патша әкімшілігі атынан номдарда арнайы байқау жүргізілді. Оның негізгі міндеті еңбекші халық арасындағы кәметке жеткен жастарды кәсіптерге бөлу болды. Кәсіптерге бөлуде ата-анасының шаруашылықтың қай түрінде еңбек еткендігі ескерілген жоқ. Байқауда ең бір мығым, төзімді жігіттер ең алдымен

әскерге алынды; патша хемуулерінің балалары кіші абыз қызметтеріне де тартылды. Ал қолөнер кәсібіне алуда, әрине кәсіби дағдысы бар қолөнершінің балалары таңдалды. Жас жігіттердің негізгі көпшілігі егіншілікке бөлінді, өйткені Египеттің негізгі көпшілігі егіншілікке бөлінді, өйткені Египеттің негізгі шаруашылығы егіншілік болған еді. Осындай мәжбүрлікпен берілген кәсіп негізінен өмірлік болды, алайда кей жағдайда ол қайта қаралып та отырды, мысалы, қартайған, ауыр еңбекке жарамсыз болып қалған егінші үй қараушысы сияқты жеңілдеу жұмыстарға ауыстырылуы да мүмкін еді.

Патша хемуулерінің әлеуметтік жағдайына келсек, елдің негізгі еңбекші бұқарасын құраған патша хемуулерінің еңбек құрал-жабдықтары мен өндіріс қаражаттарына меншік құқығы болған жоқ. Олар өздеріне тиесілі емес шаруашылықта еңбек етті және еңбек құрал-жабдықтарымен бірге жекелеген қызметкердің иелігіне, немесе храмға, мемлекеттік мекемеге тиесілі болды. Патша, храм және жеке шаруашылықтағы әр түрлі кәсіп иелерін қанау тәсілі мен материалдық қамтамасыз етуде айтарлықтай айырмашылық болған жоқ, сондықтан да еңбекшілер бұл шаруашылықтың қайсысында жұмыс ісетесе де жағдайы бірдей болды.

Тәуелді адамдардың келесі категориясы Ежелгі патшалық дәуірінен белгілі баку – толық мағынадағы құлдар болды. Құлдар патша хемуулеріне қарағанда сан жағынан өте аз болды. Олар тек жеке адамдар шаруашылығында ғана қаналды. Сондықтан олар жалпы мемлекеттік есептен тыс болды, байқауға қатыспады. Олардың қатаң белгіленген кәсібі болған жоқ.

Негізгі еңбек салаларында патша хемуулері еңбек ететін жеке шаруашылықтарда баку қожаның сарайында, оның жеке қызметінде, әр түрлі, көбіне кездейсоқ жұмыстарда пайдаланылды. Бір қызығы, шаруашылықтарда жүздеген патша хемуулері ететін бекзада өзінің бір бакуды сатып алғанын әдейі көрсетіп отыратын болған.

Шетжерлік тұтқындарды қанау Орта патшалықтың, әсіресе XII әулеті кезінде кең құлаш жайды. Патша хемуулері тәрзіді, шетжерліктер орталық әкімшілікке есепте тұрды, соның ішінде азиаттар патша, храм және жеке шаруашылықта еңбек етті. Бірақ шетжерліктер көбіне үйде, жеке қызмет саласында, сарай және бекзаданың тамақ өндірісінде (шнау), қолөнерде, тоқыма шеберханасында еңбекке тартылды.

Сонымен, Орта патшалық дәуірінің негізгі еңбекші бұқарасы патша хемуулері болды. Олардың еңбегін ұйымдастыруда бірқатар өзгерістер орын алған болатын. Орта патшалық дәуірінде егінші, Ежелгі патшалық дәуіріндегідей еңбек құрал-жабдықтарының иесі болған жоқ, сондай-ақ жиналған астықты да иеленген жоқ. Ол шаруашылық қоймасынан азықтанды, алайда тұқым себу мен жиын кезінде жұмыс отрядтары болып еңбек еткен Ежелгі патшалықтан ерекше, енді әрбір егіншіге жеке жер телімі белгіленіп берілді, сол жер үшін ол жеке жауапкершілікте болды. Өндірістің «отрядтық» ұйымдастырылуы басқа да салаларда жойылды.

Орта патшалықтың саяси тарихына қысқаша түрде тоқталып кетейік. XI әулеттің Ментухетеп деген атпен белгілі соңғы үш патшасы біріккен елді басқарды. Олардың тұсында оңтүстікте Элефантинадан бастап солтүстікте Атырауға дейінгі ауқымда белгілі дәрежеде ішкі біртұтастыққа қол жеткізілді, үзіліп қалған ішкі байланыстар да қалпына келтірілді. I Ментухетеп тұсында египеттіктер Синай түбегінде мыс өндіруді қайта бастайды, Египет әскері солтүстік-шығыс шекарада азиалықтармен табысты шайқастар жүргізеді. I Ментухетеп сондай-ақ Египетпен шекаралас Солтүстік Нубияның бөлігі – Вават ауданына жорық ұйымдастырады.

Алайда, Орта патшалық патшалары өз қуатының шыңына келесі, XII әулет билігі тұсында қол жеткізеді. Шамамен б.з.д. 2000 жылдан бастап 200 жыл бойы Египетте тек сегіз ғана патша билік құрды. I Аменемхеттің жаңа әулетті негіздеуі ел астанасын XI әулеттің тұрағы болған Фивадан солтүстікке ауыстырумен басталды. Ит-Тауи аталған («Қос жерді де иеленген», яғни бүкіл Египетті) Египеттің жаңа астанасы Нилдің батыс

жағалауында, Файюм оазисінде, Жоғарғы және Төменгі Египеттің түйіскен жерінде орналасты. Египет тарихының бастапқы кезіндегідей ел астанасын солтүстікке көшіру тегі бойынша оңтүстіктен шыққан патшалардың өз билігін Атырауда да нығайтып, мұнысымен елдің бірлігін күшейту ниетінен туған еді.

XII әулет патшалары өз билігін Египеттің бүкіл территориясында бекітуде айтарлықтай жетістікке қол жеткізе отырып, Атыраудан батысқа және шығысқа қарай жатқан жерлерде ливиялық және алдыңғазиялық тайпалармен табысты шайқастар жүргізді. Олар бытыраңқылық дәуірінде Төменгі Египетке үнемі басып кіріп отырған еді. I Аменемхет тұсында елдің батыс шекарасында қорғаныстық бекініс салынды. Алайда бұл дәуірде ерекше назар Нубияға аударылды. Нубияның алтыны мен мысы, піл сүйегі мен ағашының сирек кездесетін тұқымдары Египет билеушілерінің тыныштығын алды. XII әулеттің ең бір басқыншы билеушісі III Сенусерт болды. Ол Нілдің бірінші шоңғалынан оңтүстікке бірнеше ірі жорық жасап, Солтүстік нілдік Эфиопияны ұзақ уақытқа Египетке қосып берген еді.

Алайда Орта патшалық патшалары номдық билеушілердің сепаратистік ұмтылыстарын аяғына дейін тұншықтыра алмады. Олардың сарайда да мықты байланыстары болды. XII әулет тұсында да кескілескен ішкі күрес толастамады. III Аменемхет қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай оның қарындасы Нефрусебектің қысқа уақыт билігінен кейін XII әулет өз билігін тоқтатады. XII әулетпен туыстық байланыста болған XIII әулеттің алғашқы патшалары Ніл аңғарында, оның екінші шоңғалына дейінгі аралықта өз билігін сақтай алады. Алайда көп ұзамай ел екі бөлікке (XIII және XIV әулеттер) бөлініп кетеді. Египет өз тарихының жаңа кезеңіне аяқ басты. Бұл дәуір II Өтпелі дәуір деп аталған еді.

II Өтпелі дәуір және гиксостар жаулаушылығы. Екі жүз жылдан аса уақытқа созылған II Өтпелі дәуір – ішкі тұрақсыздық пен қиын-қыстау жылдары болды. Бізге дейін жеткен патша тізімдері екі жүзден аса перғауындарды атайды. Патшалардың осыншама көп болуы патша тағының бір-бірімен жауласқан сарай шонжарларының қолындағы ойыншыққа айналғандығының айқын айғағы.

Осы бір, ел үшін ауыр жағдайларда, б.з.д. XVІІ және XVІІІ ғғ. межесінде шығыстан, Синай түбегі арқылы Египетке басқыншы-гиксостар баса көктеп кірді. Олар өз этникалық құрамы бойынша біртекті емес Оңтүстік Сирия мен Солтүстік Аравияны мекендеген тайпалар одағы еді. Ішкі қырқыс соғыстардан әлсіреп қалған Египет басқыншыларға айтарлықтай қарсылық көрсете алмады. Египеттіктерге бұрын белгісіз болған гиксостардың ат арбалары жаулаушылар басып алған Шығыс Атырауда толып кетті. Олар Нілдің шығыс жағалауында орналасқан Аварис қаласын өз орталығына айналдырып, сол жерден елдің оңтүстік аудандарына шапқыншылық жорықтарын жасап отырды.

Гиксостар Египетте 110 жылдай билік құрды. Дәстүр бойынша XV, немесе XVІ Манефон әулеттеріне жататын гиксос патшалары елді толықтай бағындыра алған жоқ. Тек соңғы екі патша – Хиан мен Апеи тұсында ғана гиксостар билігі бұған дейін өз тәуелсіздігін сақтаған Египеттің оңтүстігіне айтарлықтай тереңдеп ене алды. Батыс Атырау да гиксостарға бағынбаған тәрізді. Египеттіктердің гиксостарға қарсы азаттық күресін бастаушы Атыраудан 800 км оңтүстікке қарай жатқан Фива номы болды. Бастапқыда әлсіз болған, бірақ тәуелсіз Фивалық XVІІ әулет патшалары бірте-бірте өз айналасына Жоғарғы Египеттің көпшілік номдарын топтастыра бастайды, олар айтарлықтай материалдық және әскери күшке ие бола отырып, гиксос басқыншыларын елден қуып шығу жолындағы күресті бастайды.

Гиксостармен күресте соңғы жеңіс XVІІІ әулеттің негізін қалаушы Яхместің (I Амасис) үлесіне тиді. Ол Египет тағына б.з.д. 1600 ж. отырды. Осы уақыттан бастап Жаңа патшалықтың тарихы басталады.

ЕГИПЕТТЕГІ ЖАҢА ПАТШАЛЫҚ ЖӘНЕ КЕЙІНГІ ЕГИПЕТ

Дәуірдің жалпы белгілері. Деректер өте көп жеткен жаңа патшалық дәуірі үш манефон әулеттері – ХҮІІІ, ХІХ және ХХ әулеттер билігімен (б.з.д. ХҮІ-ХІ ғғ.) сәйкес келеді.

Патшалықтың ең алғашқы кезеңінен бастап-ақ Египет шаруашылығының барлық салаларында айтарлықтай алға басулар орын алды. ХҮІІІ әулеттен бастап, бұрыннан-ақ қолданыста болған таза мыстан, тас пен ағаштан жасалған құралдармен бірге қоланы кеңінен пайдалану барлық аймақтарда байқалды. Су көтергіш құрал – шадуфты (құдық суын көтеретін көтергішке ұқсас) пайдалану бау-бақша шаруашылығының еңбек өнімділігінің күрт өсуіне алып келді.

Металлургияда металл балқытудың жаңа тәсілі ойлап табылды, бұрынғы үрлеудің орнына аяқпен қозғалысқа түсірілетін құрылым ойлап табылды, сондай-ақ анағұрлым қолайлы және өнімділігі жоғары тоқу станогі, Орта патшалықтың кезінде сирек кездескен анағұрлым жетілген соқа пайда болды.

Ел шаруашылығы үшін жаңа сала – шыны жасау пайда болып, қарқынды дамыды. Оның пайда болуы қолданбалы химияның айтарлықтай дамығандығын көрсетеді, мұны сондай-ақ мумия жасаудан да байқауға болады, жаңа патшалық дәуірінің көптеген перғауындарының мумиялары анағұрлым жақсы сақталған.

Жаңа патшалықта мал шаруашылығында да сапалық және сандық алға басулар байқалды, бұған Египетке ол жаулап алған елдерден ірі қара малдың, ұсақ мал – қой, ешкінің және басқа да мал түрлерінің ағылып келуі ықпал етті. Гиксос билігі дәуірінен бастап Египетте жылқы шаруашылығы жолға қойылды, бұл Египет әскерінің жаңа түрі – жауынгерлік ат арбаларды қамтамасыз еткен еді.

Жаңа патшалықтың бүкіл экономикасы ХҮІІІ-ХІХ әулеттер перғауындарының жаулаушылық саясаты мен жауланып алынған территориялар мен елдерді тонаумен тығыз байланысты болды: енді Египетке мысты жеткізудің негізгі көздері Синай кендері емес, Палестина мен Сириядан жеткізілетін Кипр кендері болды, ал Египет сарайы мен храмы барынша мол пайдаланатын алтын, Эфиопиядан және Алдыңғы Азиядан алым ретінде келіп тұрды. Құрылыс үшін қажет ағашты бұрынғысынша Ливан тауларынан және Нубия ормандарынан кесті. Египеттің құдіретті патшаларына Төменгі Месопотамияның тәуелсіз билеушілері де сый-сияпаттар жіберіп тұрды. Бір сөзбен айтқанда жаңа патшалық дәуірінде Египеттің экономикалық қуаты барынша өсті.

Жаңа патшалық дәуіріндегі Египетке шикізат, астық және малмен бірге адам ресурстары да көптеп келе бастады. Шет жерлерді жаулау жорықтарынан қайтқанда египеттіктер өздерімен бірге сан мыңдаған соғыс тұтқындарын ала келді – адамдарды аулау Египет әскерінің жорықтардағы негізгі ісіне айналды. Тұтқындарды көптеп түсіруге ұмтылушылық Египет шаруашылығының қосымша жұмыс күшіне деген өсіп отырған сұранысына байланысты туындаған еді.

Бізге дейін жеткен көптеген мәліметтер бойынша патшалар әскери жорықтардан кейін храмдарға мыңдаған тұтқындарды сыйға тартып отырған, әсіресе ең көп олжа елдің бас құдайына айналған Фивадағы Амон құдайына беріліп отырды. Бұл тұтқындар храм шаруашылығында еңбек етті – олар қолөнер және тоқыма шеберханаларында, құрылыста, мал шаруашылығында қолданылды. Орта патшалықтан ерекше көптеген шетжерліктер егіншілікпен де айналысты.

Қосымша жұмыс күші ретінде барлық тұтқындар емес, тек азиаттар ғана пайдаланылды. Тұтқынға түскен қарақшылар – шердандар, яғни Сардиния аралының тұрғындары көбіне патшаны қорғаушылар қызметін атқарды. Ливиялықтар мен эфиоптар египет әскеріне қосымша отрядтар ретінде тартылды.

Негізгі өндірушілер бұрынғысынша Египет еңбекшілері, яғни жоғарыдан күштеп мамандықтарға бөлінетін – патша хемуулері еді оларды *семдет* деп атайтын болды (бұл сөз мамандық деген мағына береді).

ХҮІІІ әулет кезіндегі Египет әскери державасы. Ел өмірінің барлық салаларына үлкен ықпал еткен Жаңа патшалық дәуірі патшаларының жаулаушылық саясатының алғы шарттары қандай еді? Мұны түсіну үшін египеттіктердің шет жерлік басқыншыларға, яғни гиксостарға қарсы азаттық күресіне тоқталуымыз қажет. Күшті жаумен күрес әскердің саны мен қуатын барынша арттыруды қажет етті. Жаңа патшалық дәуірінде кәмелет жасына толған 100 жас жігіттің 10-ы жауынгерлер қатарына алынды, ал Орта патшалық дәуірінде 100-дің бірі ғана жауынгер болған еді. Египет әскері санының күрт өсуі азаттық күресі кезінде іске асты. Жағдай сондай-ақ елдің бірлігін нығайтуды, орталық өкіметті барынша күшейтуді, елдің барлық материалдық және адам ресурстарын жаумен күресуге жұмылдыруды қажет етті. ХҮІІ әулеттің соңғы перғауыны Камес тұсында осы бағытта айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Алайда Фива патшасының гиксостармен күресінің ең бір шешуші сәтінде Египет шонжарларының ең ықпалды бөліктері патшаның шетжерліктерді елден қуып шығып, елді біріктіру жолындағы күресіне қолдау көрсетуден бас тартты. Мемлекеттің ең жоғарғы билеушілері патшаға оның “азиаттарды жазалау” туралы тілегін қолдамайтындығын айтты, олардың жағдайы онсыз да жақсы екендігін, олардың меншігінде ең жақсы егістік жерлер мен жайылымдар бар екендігін жеткізген еді, олардың пікірі бойынша гиксос билігі тек сөз жүзінде ғана, іс жүзінде Египетті өздері, яғни аксүйектер билеп отырды. Бекзадалар гиксостарға тек егер олар өздерінің мүдделерін орындамаған жағдайда ғана қарсы шығатындығын айтты. Ашуға булыққан перғауын бекзадалардың көмегінсіз-ақ гиксостарға қарсы күрес бастады. Енді ғана қалыптасып жатқан жаңа Египет мемлекетінің шенеуніктері мен бекзадалары әлі де болса өз номдарымен тығыз байланысты болды, олардың көпшілігі жаңа, Фивалық патшаларға жақында ғана бағынған еді. Орта патшалықтың аса қуатты номархтарының ұрпақтары орталық өкіметтің шектен тыс күшеюін қаламады. ХҮІІ әулеттің аяғы мен ХҮІІІ әулеттің басындағы дәуірден жеткен деректер жергілікті шонжарлар Фива патшаларының гиксостарды қуып шығып, елді біріктіру жолындағы күресіне көмектеспегені былай тұрсын, бірде Оңтүстікте, бірде Солтүстікте бүліктер шығара отырып оған көптеген кедергілер жасағандығын да көрсетеді. Осындай жағдайда Египет патшаларының басты тірегі шайқастарда нығая бастаған әскер болды. Әскердің негізгі бөлігін Египет қоғамының еңбекші халқының арасынан шыққандар құрады. Сондай-ақ жаңа Египет патшаларының елдегі өз билігін мемлекеттік басқарудың әр түрлі салаларына оппозициялық көңіл-күйдегі ескі шонжарлардың орнына төменгі топтардан шыққан адамдарды тарту жолымен нығайтуға тырысуы байқалады.

Сөйтіп, ХҮІІ әулеттің аяғы мен ХҮІІІ әулеттің басындағы патшалар орталықтандыру саясатын іске асыруда жаңа топтарға – жауынгерлер мен әкімшілік ісін жүргізушілерге сүйенді, әрине бұл кісілер өздерінің жаңа жағдайына сәйкес, тек қызметіне байланысты әлеуметтік және мүліктік жағынан қамтамасыз етіліп отырды. Бірте-бірте патшалар елдің материалдық ресурстарын ескі шонжарлардың қолынан алып, осы жаңа қызмет адамдарына үлестіріп бере бастады. Алайда жаңа патшалық жағдайында елдің өз ішіндегі жерді, жұмыс күштері мен дүние-мүлікті қайта бөліске салу жеткіліксіз болды, сондықтан да Египет материалдық және адам ресурстарын үнемі сырттан алып тұруы қажет болды. Өзінің ішкі жағдайын нығайтып алған Египет патшаларының мүдделері олардың тірегіне айналған қызмет адамдарының жаңа тобының мүдделерімен сәйкес келді. ХҮІІІ әулет билігінің ең басынан басталған фивалық патшалардың гиксостарға қарсы азаттық күресі, гиксостарды елден қуып шыққаннан кейін жаулап алу соғысына ұласты. Ондаған жылдар бойы бұл соғыс Алдыңғы Азия территориясында,

сондай-ақ, қиыр оңтүстікте, Нубияда жүреді. Бұл жорықтардың мақсаты – жауланып алынған елдерді тонау болды.

Б.з.д. XVI ғ. басы жаңа Фивалық әулет басқарған Египеттің ең бір өрлеп тұрған шағы болды. Жаңа патшалықтың ең алғашқы патшасы – I Яхмес (Амасис) өзінің ізашарлары бастаған гиксостарға қарсы күресті табысты түрде аяқтап, гиксостардың астанасы – Аваристі алды. Шегініп бара жатқан жауды қуа отырып египеттіктер Оңтүстік Палестинаға басып кірді, үш жылға созылған қоршаудан кейін, гиксостардың соңғы тірегі – Шарухен қаласы алынды. Бұдан кейін бүкіл елді басып өте отырып, Яхмес оңтүстікке қарай, Солтүстік Эфиопияға (Нубия) жүзіп кетті, сол жерде өзіне әлі бағынбаған куш тайпаларын бағындырды.

Жаулап алу жорықтарының әсіресе кеңінен жүргізілуі I Тутмосис патша есімімен байланысты болды. Өзінің алдындағы патшалар сияқты I Тутмосис әлі де толық бағынбаған Эфиопияға аттанды. Жеңіске жеткен патша ары қарай, оңтүстікке жүре отырып, III Ніл шоңғалына жетеді, Египет әскерлері бұл жерге ең алғаш рет жеткен еді. Осы жердегі Томбос аралында бекініс салынып, күшті әскери горнизон орналастырылады. Оңтүстік бағындырылғаннан кейін Египет әскерлері солтүстікке, Алдыңғы Азияға ұмтылып, Палестина мен Сирияның ұсақ князьдіктерін тонайды. Тутмосис әскерлері Евфраттағы Нахрайна қаласына жетеді. Нілден өзгеше, солтүстіктен оңтүстікке қарай ағатын өзенді бірінші рет көрген египеттіктер таң-тамаша қалады, бұл жағдай өзеннің египет тіліндегі атауының, яғни Евфрат - “Кері ағатын өзен” атауының қалыптасуына алып келді.

Жаңа патшалықтың белсенді жаугершілік саясатымен аты шыққан келесі патшасы III Тутмосис болды. Оның әскери жорықтары үзіліссіз 20 жылға созылған екен.

Таққа отырған алғашқы күні-ақ ол өз әскерімен жорыққа аттанады. 10 күннен кейін Оңтүстік Палестинадағы Газа қаласына келіп кіреді, ертеңіне Алдыңғы Азияға тереңдеп ену үшін жорығын жалғастырады. Египеттіктердің бұл жерден түсірген олжасын жылнамашы тәкпіштеп көрсетеді: 340 тұтқын, 2041 жылқы, 191 құлын, мыңдаған қой, үлкен көлемде астық және т.т.

Осылайша жыл сайын, 20 жыл бойы көршілерінің егіні піскенде III Тутмосис Алдыңғы Азияға жорыққа аттанып, Сирияның жаңа қалаларын басып алып отырды. III Тутмосистың Азияға жорықтарының ең солтүстік шекарасы Месопотамияның, Кіші Азия мен Сирияның түйіскен жеріндегі – Каркемиш қаласы стратегиялық жағынан маңызды аудан болды.

Оңтүстікте, Нубияда III Тутмосистің иеліктері IV Ніл шоңғалына дейін созылды. Египет қуатты әлемдік державаға айналды, оның территориясы солтүстіктен оңтүстікке 3500 км созылды. III Тутмосис патшалық құруының 54 жылында қайтыс болды. Таққа оның ұлы II Аменхотеп отырды. Ол да әкесі сияқты өз билік құру жылдарын жорықтарда өткізді. Ол Алдыңғы Азияға жасаған бір жазалаушы жорығынан кейін жүз мыңнан аса тұтқындар айдап әкеледі. Оның ұлы IV Тутмосис те бірнеше рет Азияға жорық ұйымдастырып, Эфиопияда орын алған бүлікті басады. II Аменхотеп пен IV Тутмосистің жазалаушы жорықтары Алдыңғы Азия князьдерінің қарсылығын біржолата тыйды. Египеттің құдіреттілігін оған тәуелсіз елдер де: касситтік Вавилония, Хетт патшалығы мен Ашшур қаласы да мойындады.

III Аменхотептің патшалық құру кезеңі кең көлемде жүргізілген алып құрылыстарымен белгілі болды. Фивада Амон-Ра құдайының құрметіне алып храм салынды, Нілдің батыс жағалауына патшаның қала сыртындағы тұрағы – сәулетті де кең сарай, ал одан солтүстікке қарай – патшаның о дүниелік храмы, оның алдына перғауынның екі алып мүсіндері қойылды. III Аменхотептің осылайша ауқымды құрылыс ісін жүргізуіне мүмкіндік берген, Египетке басып алынған елдерден түсіп жатқан өлшеусіз байлық еді. Осы кезде Египет өз күш-қуатының ең шарықтау шегіне жетіп

тұрды. Алайда мемлекеттің ішкі тұрақтылығы, орнықтылығы билеуші тап ішіндегі екі қуатты топтың өзара күресімен бірте-бірте шайқала бастады. Бір жағынан астаналық және жергілікті, номдық шонжарлардың мүддесі және екінші жағынан жаңа әлеуметтік топтың және оның ортасынан шыққан жаңа қызмет шонжарларының мүддесі барған сайын қайшылықты бола түсті. Ашық түрдегі күрес пісіп-жетіліп, ақырында Эхнатонның діни реформасына ұласты.

ІҮ Аменхетептің діни реформасы және ХҮІІ әулеттің соңы. Жас өспірім шағынан-ақ атақты реформатор ІҮ Аменхетеп, өз билігінің соңғы жылдарында ауыр науқасқа ұшыраған әкесімен билік жүргізуге қатыса бастаған еді. Осы уақыттан бастап және оның дербес билік құруының алғашқы жылдарында мемлекеттік істерді жүргізуге ІҮ Аменхетептің анасы, ақсүйек емес топтардан шыққан ақылды да жігерлі әйел-патша Тиі үлкен ықпал етіп отырды. ІҮ Аменхетеп б.з.д. 1400 және 1375 ж. шамасында Египет тағына отырды. Ол билік құрған 17 жыл бойы билеуші таптың екі қуатты бөліктері арасындағы қақтығыс барынша қиян-кескі түрде жүрді.

Кескілескен күресті бастаушы патшаның отбасымен тікелей байланысты қызметші шонжарлар өкілдері болды, олар деректерде *немху* деп беріледі. Қызмет бабымен аса үлкен дәрежелерге жеткен оның өкілдері Египеттің әкімшілік аппаратының барлық салаларында: әскерде, патша сарайында өз жағдайын барынша нығайтып алды, олардың негізгі мақсаты ескі ақсүйек шонжарларды билік пен байлық көздерінен аластату болды. Осы, өзіне берілген қуатты топты басқара отырып патша, солардың көмегімен өзінің жеке, шексіз билігін барынша нығайтуға тырысты.

Жаңа қызметші шонжарлардың бұл міндетті іске асыруы қарсыластарының саяси және экономикалық күш-қуатының әлі де болса орнықты болуына байланысты жеңілге соқпады. Ескі ақсүйек шонжарлармен тығыз байланыста болған Фиваның күдіретті абыздары да елдегі аса ықпалды күш болып саналды. ХҮІІІ әулеттен бастап Египеттің бас құдайы – Амон-Ра жаңа қызметші шонжарлардың және ІҮ Аменхетептің өзінің де нағыз жауына айналды. Сондықтан да елде өріс алған соғыс діни сипатқа ие болып, патша жариялаған жалпыегипеттік жаңа құдай – Атон мен фивалық құдай Амон-Ра және елдегі басқа да ескі құдайлар арасындағы өзара қарсы тұру түрінде көрініс тапты.

Фива абыздарының позициясы осы кезде қалыптасқан храмдық шаруашылықтың патша әкімшілігімен өзара қарым-қатынасын мұқият қарастырсақ анағұрлым түсінікті болады. Орталық өкімет храмдық шаруашылықтардың барлық салаларына қатаң бақылау орнатуға тырысты және храм жерлерінен патша әкімшілігінің пайдасына белгілі мөлшерде астық бөлініп отыруға тиіс болды. Мұндай алымдар храмдық шаруашылықтың басқа салаларынан да алынып отырған болуы керек. Сөйтіп, ІҮ Аменхетептің таққа отыруы уақытына қарай бір-біріне қарсы жақтың жаулық қатынасы шегіне жетіп тұрды, олардың арасындағы ашық күрестің болуы сөзсіз еді.

Бастапқыда оқиғалар барысы баяу қарқынмен жүрді. Ел өмірінің барлық салаларына орасан зор ықпал еткен жаңалықтар бірте-бірте енгізілді. Ұштары адам қолы түрінде көрініс тапқан, сәулелерін жан-жаққа шашқан күн бейнесіндегі Атонға, яғни елге молшылық сыйлаушы жалпымемлекеттік құдайға сыйынуды енгізу ежелгі Египеттегі көп құдайға табынуға ешбір шек қойған жоқ.

Алайда патшаның ерекше қамқорлығында болған жалпыегипеттік Атон құдайына табыну оның құрметіне жаңа храмдар тұрғызуды және бұл храмдарға Египеттің әр түрлі бөліктерінен егістік жер мен жайылымдарды көптеп беруді, жаңадан қалыптасып жатқан храмдық шаруашылықты жұмыс күшімен қамтамасыз етуді, сондай-ақ жаңа діннің қызметкерлерін - жоғарғы және қатардағы абыздар тағайындау қажет болды. Олар негізінен жаңа қызметші шонжарлар арасынан таңдап алынды. Іс жүзінде мұның бәрі материалдық және адам ресурстарын Египеттің ескі, дәстүрлі құдайларына қызмет етушілерден алып, жаңа құдайдың пайдасына қайта бөлуді білдірді.

ІҮ Аменхетептің патшалық құруының 6-шы жылында бұл күрес күрт шиеленісіп, өзінің шарықтау шегіне жетеді. Патша өз сарай қызметкерлерімен бірге өзіне жау Фиваны тастап шығып, қаланың солтүстігіндегі 300 км жерден жаңа астананың негізін салуды бұйырады. Ол Ахет-Атон (Атон көкжиегі) деп аталды. Бұдан біраз бұрын патша Амон есімінің өзімен күресе отырып, өз атын Эхнатон деп өзгерткен еді (Аменхетеп – Амон разы, Эхнатон – Атон үшін пайдалы дегенді білдіреді).

Египет патшасы өз қызметкерлерімен бірге он жылдан аса уақыт жаңа астанада тұрды.

Патшаның өзінің басқаруымен жүрген өзгерістерді жақтаушылар өз қарсыластарын толықтай жеңгендей болды. Алайда Атон құдайына сыйыну тек шонжарлардың ғана емес, бүкіл Египет халқының дәстүрлері мен түсініктеріне қайшы келді. Барынша қайшылықты ескі құдайлардың орнына жаңа, логикалық жағынан көңілге қонымды, бір ғана құдайға табыну, алайда перғауын қызметшілерінен басқа ешкімге жеңілдіктер уәде етпеді, ол осы өмірде де, ең болмағанда о дүниеде де жақсылықтар беруді қарастырмады. Ал бұрынғы құдай - Амонға қызмет етуші абыздар тек материалдық байлықтары бойынша ғана емес, сонымен бірге халықтың бұл дінді ежелден-ақ ұстануымен де күшті болды, өйткені халықтың ең кедей, төменгі топтары да осы Амонды өз қамқоршылары, қиналған сәтте өздеріне көмекке келетін бірден-бір күш деп білген еді. Оның үстіне, ескі дін мен жаңа дінді қолдаушы үстем таптың екі бөлігінің арасында бітіспес шын мәніндегі таптық қайшылықтар да жоқ еді. Сондықтан да жастайынан аурушаң болған ІҮ Аменхетеп патшаның қайтыс болуы елдегі оқиғалар барысын күрт өзгертіп жіберді. Реформатор-патшаның тікелей мұрагерлері болмады, ал таққа отырған, жас кездерінде, ерте қайтыс болып кеткен күйеу балалары – Семнехка-Ра мен Тутанхамонның бойында Эхнатонға тән бедел де, фанатизм мен күш-қайрат та және ол бастаған істі ары қарай жалғастыруға деген ұмтылыс та болған жоқ. Осы екі патша тұсында Атон құдайына табыну мүлдем жойылып, қайтадан Амон құдайының үстемдігі қалпына келтірілді. Тутанхамон басқаруының ең басында-ақ сарай Ахет-Атоннан Фиваға қайта көшірілді.

Тутанхамон өзінің артынан мұрагер қалдырмай, ерте қайтыс болып кетуіне байланысты ХҮІІІ әулет аяқталып, таққа бастапқыда ІҮ Аменхетептің әйелі - Нефертитидің туысы, кәрі Эйе отырады, ол қайтыс болғаннан кейін тақты Египет әскерінің қолбасшысы – билеуші әулетпен ешқандай туыстығы жоқ Харемхеб басып алады. Оны абыздар Амон құрметіне арналған бір мерекеде патша етіп жариялайды.

Б.з.д. 1345 ж. билік жаңа - ХІХ әулеттің қолына өтеді. Жаңа әулет Египеттің шайқалып қалған қуатын қалпына келтіруге бар күшін салады. Бұл әулеттің негізгі өкілдері – І Сети мен ІІ Рамсес хеттермен батыл түрде күрес жүргізді. Әсіресе ІІ Рамсестің б.з.д. 1296 ж. жасаған жорығы қуатты болды. Алайда перғауын бірқатар стратегиялық қателіктер жібереді, ол жау күшін жеткілікті бағаламай, өз әскерін үлкен территорияда бытыраңқы орналастырды. Осындай жағдайда екі жақ күші өзара тең болуына байланысты соғыс ұзаққа созылып кетті.

Б.з.д. 1280 ж. бітім шарты жасалды. Египет перғауыны І Рамсес пен хетт патшасы ІІІ Хаттусили өзара бейбітшілік сақтап, достық қатынастарда боламыз деп ант берісті. Палестина, Финикия жағалауы мен Оңтүстік Сирия Египет жағында қалды, ал Солтүстік Сирия хеттерге өтті.

Бұдан кейінгі жылдары, ХІХ және ХХ әулеттің соңғы патшалары тұсында Египет енді қорғаныс соғыстарын жүргізуге мәжбүр болды. І Рамсес қайтыс болғаннан кейін Ніл аңғарына батыстағы шөл даладан ливиялықтар басып кіріп, Мемфисті қоршауға алады. Солтүстіктен өз кемелерімен “теңіз халықтарының” жауынгерлері төніп келіп, Атырау жағалауына орналаса бастайды, олардың арасында гректердің ахей тайпасы да болған еді. ІІ Рамсестің мұрагерлері бұл шапқыншылықтарға тойтарыс бере алғанымен Египеттің сыртқы саясаттағы күш-қуаты барған сайын кеми береді.

Финикия қалаларының патшалары перғауындардың жоғарғы билігімен санасуды тіпті қояды. Бұған қарамастан XX әулеттің негізін қалаушы III Рамсес (б.з.д. XII ғ. ортасы) Алдыңғы Азияда Египеттің шайқалып қалған жағдайын нығайту үшін күрес жүргізді. Оның әскерінің құрамына бұрынғыдан бірнеше есе көп мөлшерде шетжерліктер: шердандар, ливиялықтар, филистимляндықтар тартыла бастайды, өйткені елдің ауыр жағдайында мемлекеттік биліктің қолдауына аса зәру болып отырған абыздардың қысымымен патша храмдардың жұмыскерлерін әскерге шақырудан босатқан еді.

Өзін барған сайын орталық өкіметке қарсы қойып отырған храмдарға үлкен сыйлықтар мен артықшылықтар беру, айтарлықтай қысқарғанына қарамастан әлі де үлкен, көп санды әскерді асырау, ұзаққа созылған соғыстар, жергілікті әкімшіліктің өз бетінше, дербес билік құруға ұмтылушылығы – осының бәрі елдің ішкі жағдайының күрт нашарлауына, мемлекеттік қазынаның сарқылуына алып келді. Қазынаның кемігені соншалық қолөнершілер мен патша некрополи қызметкерлерін азық-түлікпен қамтамасыз ету қиындап кетті. Бұл жағдай некрополь қызметкерлерінің ереуілге шығуына алып келді. Оның үстіне әр түрлі сарай маңы қызметкерлері арасындағы қырқыстар да толассыз жүрді, осындай қырқыстар кезінде III Рамсес қаза табады. III Рамсестен кейін таққа отырған XX әулеттің соңғы 8 патшасы тұсында (бұл патшалардың бәрі Рамсес деген есіммен белгілі болды) Египеттің ішкі тұрақтылығы мен сыртқы саяси жағдайы барынша нашарлап кетті. IV Рамсес тұсында-ақ Египет Эфиопиядан басқа өзінің шет жерлік иеліктерінен толықтай айырылды. Орталық өкімет билікті өз қолында берік ұстап тұра алмай қалды. IV Аменхетеп реформасынан кейін байқала бастаған Төменгі және Жоғарғы Египеттің саяси және экономикалық жағынан бір-бірінен алыстауы одан сайын күшейе түседі. Жоғарғы Египетте билікті толықтай өз қолдарына шоғырландырып алған Фивалық абыздар барынша күшейіп алады. IX Рамсестің жоғарғы Амон абызының билігін әлсіретуге тырысқан әрекетінен ештеңе шықпады, XI Рамсес тұсында амондық жоғарғы абыз Херихор мемлекеттің барлық жоғарғы қызметтерін өз қолына шоғырландырады. XX әулеттің соңғы патшасы қайтыс болғаннан кейін елдің оңтүстігіндегі билік Херихорға өтеді, алайда Төменгі Египет Фива билеушісінің жоғарғы билігін мойындамайды. Атырауда астанасы Танис қаласы болған дербес әулет қалыптасады (б.з.д. XI ғ. ортасы). Осы уақыттан бастап Жаңа патшалық тұсындағы Египет мемлекеті өз өмір сүруін тоқтатады.

Кейінгі Египет. Б.з.д. XI-ҮІІІ ғғ. Египет қоғамы өз экономикалық және әлеуметтік құрылымы бойынша көбіне Жаңа патшалықтың жалғасы іспетті бола берген еді. Алайда ҮІІ-ҮІ ғғ. елдің барлық салаларында өзгерістер байқалады. Египет темір ғасырына өтеді. Осы дәуірден темірден жасалған құралдар (кескіштер, аралар, тесу құралдары) көптеп сақталып жеткен.

Жаңа патшалық дәуірінен кейін жүз жыл уақыт өткенде саяси аренаға, бұрыннан-ақ батыстан келіп Атырауда орналасып алған ливиялықтар шықты. Жаңа патшалықтың екінші жартысынан бастап-ақ перғауындар тұтқынға түскен ливиялықтарды жалдамалы әскер ретінде пайдалана бастайды. Кейіннен ливиялықтар Атырауға бүтіндей тайпаларымен келіп қоныстанады. ХХІ-ші әулеттің соңғы патшасы тұсында X ғ. ортасында Шешонк деген ливиялық көсем әрі қолбасшы өзін патша деп жариялайды; ХХІІ-ші ливиялық әулет бастаған Шешонк өзінің Атыраудағы билігін нығайтып, өз ұлын Фивадағы жоғарғы Амон-Ра абызы деп жариялайды: ел қайтадан біріктіріледі. Көп ұзамай Шешонк әскерлері Палестинаға басып кіріп, б.з.д. 930 ж. Иерусалимді алады. Алайда ливиялық әулеттің билігі әлсіз, оның табыстары алдамшы болды. Ливиялық жоғарғы топтардың арасында ішкі талас-тартыс жанданды. Атырау бірқатар тәуелсіз аудандарға бөлініп кетті. Жоғарғы Египеттің солтүстігінде Гераклеопольдің күдіретті номархы биледі, оңтүстікте билік Амон-Ра абыздарының қолында болды. Ел шаруашылығы тоқырап, ирригациялық жүйелер құлдырады, сауда байланыстары бұзылды, елдің

шаруашылығын көтеру үшін елді қайта біріктіру қажеттігі туды. Біріктіру жолындағы күресті бастаушы Фива абыздары болды, олар Египеттен бөлініп қалған, Египетте үстемдік жүргізуге ұмтылып отырған Эфиопияның әскери күшіне сүйенді.

Египеттің Эфиопияға жүргізіп отырған билігінің әлсіреуі және жергілікті тайпалардың өз күштерін жұмылдыруы нәтижесінде б.з.д. VІІІ ғ. Египеттің оңтүстік шекарасында астанасы Нилдің IV-ші шоңғалындағы Напата қаласы болған Эфиопия мемлекетінің құрылуына алып келді. VІІІ ғ. ортасында Эфиоп патшасы Пианхи Амон абыздарының қолдауымен Фиваға басып кіреді, содан кейін солтүстікке жорық бастайды. Төменгі Египет эфиоптарға қатты қарсылық көрсетеді. Эфиоптарға ерлікпен қарсылық көрсеткен Мемфис құлағаннан кейін Пианхи Атырауға кіріп, XXIII-ші ливиялық әулеттің соңғы патшасы III Осорконды тұтқынға алады.

Эфиоп әулеті (XXV әулет) патшалары ішіндегі ең айтулылары Шабака мен Тахарка болды, олар Алдыңғы Азияда саяси роль атқаруға тырысты, алайда елдің өз ішіндегі бытыраңқылықты жоюға шамалары жетпеді, бүкіл ел, әсіресе Атырау іс жүзінде ұсақ-ұсақ ливиялық және египеттік князьдіктерге бөлініп кетті. Сондықтан да б.з.д. 674-665 жж. болған Ассирия жаулаушылығына төтеп бере алмады.

Жаулаушыларға қарсы күресте елді Атыраудағы Саистің билеушісі, шығу тегі бойынша ливиялықтар болып табылатын I Псамметих және оның ұлы I Нехо біріктіре алды (XXVI-әулет). Нехо б.з.д. VІІІ ғ. Ассирияның құлауына байланысты қысқа уақытқа болса да Палестина мен Сирияны жаулап алды, алайда II Навуходоносордың басқаруындағы Вавилон әскерінен жеңіліс тапты. Нехо өз территориясына шегінуге мәжбүр болды. Нехоның тұсында Египет экономикасы жаңа өрлеуді бастан кешіріп, Египеттің саяси беделі айтарлықтай артты. Бірақ мұның пайдасы болмады, өйткені Египеттің парсылар соққысынан құлауы жақындап қалған еді. Б.з.д. 525 ж. Египетті парсылар жаулап алды.

Тарауға сұрақтар:

1. Жаңа Патшалық тұсындағы қоғамдық өмірдегі өзгерістерге талдау жасаңыздар.
2. Жаңа патшалықтың сыртқы саясатының бағыттарын көрсетіңіздер.
3. Египет-Хетт қарым-қатынастарының ерекшеліктерін көрсетіңіз.
4. Кейінгі Египеттің саяси дамуына талдау жасаңыз.

Ү ТАРАУ ШУМЕР ҚАЛА-МЕМЛЕКЕТТЕРІ

Евфраттың төменгі ағысында реттелген суғару жүйесінің қалыптасуы. Алдыңғы Азияның басқа бөліктерінен адам мүлдем дерлік тіршілік етпейтін шөл даламен бөлініп жатқан аймақты адамдар б.з.д. VI мыңжылдықта-ақ мекендей бастаған. VI-IV мыңжылдықтарда бұл жерде қоныстанған тайпалар өте кедейшілікте өмір сүрді: батпақтар мен күйіп кеткен шөл дала арасын алып жатқан жіңішке жерде өсірілетін сұлыдан көп өнім түспеді. Тек б.з.д. IV мыңжылдық ортасында ғана кейбір жекелеген қауымдар Евфрат өзені бассейнінде рационалды құрғатқыш-суландыру жүйелерін жасауға қол жеткізеді.

Төменгі Евфрат бассейні – шығыстан Тигр өзенімен шектелетін, ал батыстан Сирия-Аравия шөлейтімен шектесетін кең жазық дала болып табылады. Ирригациялық және мелиорациялық жұмыстарсыз бұл жазық егіншілікпен айналысуға қолайсыз, оның кейбір жерлері шөлді дала болып келсе, ал басқа жерлері шыбын-шіркейге толы ну қамыс құрақтар өсетін сазды, батпақты жерлер болып келеді.

Төменгі Месопотамия шегінде Евфрат бірнеше арнаға бөлінген, олардың ішінде ең маңыздылары – батыс немесе Евфраттың өз арнасы және шығыс – Итурунгаль арнасы болды.

Басты арналардың әрқайсысынан б.з.д. IV мыңжылдықта бірнеше кіші каналдар жүргізілді. Оның үстіне бөгеттер мен су қоймалары жүйесінің көмегімен олардың әрқайсысында су жинақталып, керек уақытысында алқаптарға жіберіліп отырылды. Осының арқасында астықтың шығымдылығы артып, өнімді жинау, қорға қалдыру мүмкіндігі туды. Бұның өзі өз кезегінде еңбектің екінші ұлы бөлінісіне, яғни мамандандырылған қолөнердің пайда болуына, сонымен бірге таптық жіктелуге, атап айтқанда бір жағынан, құл иеленушілер табының қалыптасуына, ал екінші жағынан, олардың әр түрлі категориядағы тәуелді адамдарды кеңінен қанау мүмкіндігіне жол ашты. Бұл тұста айта кететін жағдай, каналдарды қазу және оларды тазалауға байланысты ең ауыр жұмыстарды негізінен құлдар емес, міндеткерлік ретінде қауымдастар атқарды: әрбір ересек ерікті адам бұл жұмыстарға орта есеппен жылына 1-2 ай уақытын жұмсады. Негізгі ауылшаруашылық жұмыстарында, яғни жер жырту және егін егумен де ерікті қауымдастар айналысты. Тек мемлекеттік қызметтегі, билік басындағы шонжарлар ғана бұл міндеткерліктерді атқаруға тікелей қатыспады.

Археологтардың Төменгі Месопотамиядағы жүргізген жаппай зерттеулері жергілікті мелиоративті – ирригациялық жүйелердің жетілдірілуімен қатар үлкен отбасылық қауымдардың ұсақ-ұсақ бытырап жатқан қоныстарының тұрғындары номның орталығына қарай жинақталып қоныстануы процесі жүргенін көрсетеді. Мұндай бастапқыда орталықтарда астық сақталатын бай қоймалары мен шеберханалары бар басты храмдар орналасатын еді. Храмдар номдағы артық қорды жинау орталықтары болды, осы жерден храм басқармасының тапсырмасымен алыс елдерге сауда қызметкерлері – тамкарлар жіберіліп отырылды, олар Төменгі Месопотамияның астығы мен матасын ағашқа, металға, құлдар мен күндерге айырбастап отырды. Б.з.д. III мыңжылдықтың екінші ширегінде басты храм айналасындағы халық тығыз қоныстанған аймақ дуалдармен қоршала бастайды. Б.з.д. 3000-2900 жж. храм шаруашылықтары барынша күрделі әрі ауқымды болып кетуіне байланысты, олардың шаруашылық қызметін есепке алып отыру қажеттігі туындайды. Осыған байланысты жазу пайда болды.

Жазудың ойлап табылуы. Ерте жазба дәуірі. Төменгі Месопотамияда алғашқы жазу ауқымды фишкалар (дөңгелек белгілер) немесе суреттер жүйесі түрінде пайда болды. Суреттер саздан жасалған жұмсақ кесектерге (плиталарға) салынатын. Әрбір белгі-сурет не бейнеленген заттың өзін, немесе онымен байланысты басқа сөзді білдіретін. Алайда көп кешікпей ребусқа негізделген жазу енгізіле бастайды: мыс.: гена (жүруші) сөзі: тасты білдіретін На сөзінің алдына аяқтың суретін салу арқылы гена сөзі жазылды. Осыдан тек 400 жыл өткеннен кейін ғана, яғни б.з.д. 2400 жылы белгілер арқылы ымдау (ишаралау) түріндегі жүйеден хабарды уақыт пен арақашықтықта берудің реттелген жүйесіне өту іске асты.

Осы уақытта балшыққа фигураларды бейнелеу өте қиын болғандықтан белгілер бірте-бірте түзу сызықшаларға айнала бастады. Оның үстіне, әрбір сызық балшыққа түзу таяқтың ұшымен түсірілгендіктен, қысымның әсерінен сына түріне ие болды. Сына жазуында әрбір белгі бірнеше сөз мағынасын беруі мүмкін еді.

Енді Төменгі Месопотамия өркениетін қандай халық жасады деген сұраққа жауап іздеп көрейік. Бұл халық қай тілде сөйледі? Анағұрлым кейінірек дәуірге жататын сына жазулы жазбалардың тілін зерттегенде бұл жазбаларда аталған кісі аттарына қарап Төменгі Месопотамия тұрғындары сол кездердің өзінде бір-бірінен мүлдем бөлек екі тілде – шумер және шығыс семит тілдерінде сөйлегендігін көрсетті. Шумер тілі қазіргі тілдердің бірде-біріне туыс болып есептелмейді. Ал шығыс семит тілі афроазиялық тіл тобының семиттік бұтағына жатады.

Ал ең ежелгі Месопотамия жазба мәтіндеріне (б.з.д. 2900-2500 жж. аралығы) келсек, олар шумер тілінде жазылғандығы даусыз. Алайда, бұл шығыс семиттер Төменгі Месопотамияда шумерлермен қатар немесе одан да бұрын өмір сүргенін жоққа шығару

деген сөз емес. Оңтүстікте шумерлер, орталық пен солтүстікте семиттер мекендеген деп көрсетуге болады.

Қолда бар деректерге қарағанда, осыншама бір-бірінен алшақ тілдерде сөйлеген адамдар арасында этникалық қайшылықтар мен дұшпандық көзқарастар болмаған. Ол кездерде адамдар ұлттық ерекшеліктеріне қарап оқшаулану дегенді білмеген болуы керек. Тек ұсақ бірліктер – тайпалар, номдар, территориялық қауымдар арасында теке-тірестер орын алып отырған. Төменгі Месопотамияның барлық тұрғындары өздерін “қара бастылар” (шумерше “санг-нгига”, аккадша цальмат-каккади) деп атады.

Месопотамия тарихын археологтар бірнеше дәуірлерге бөледі: 1) Ерте жазба дәуірі – б.з.д. 2900-2750 жж; 2) Ерте әулеттік дәуір – б.з.д. 2750-2310 жж.

Ерте жазба дәуірінен бізге дейін 3 мұрағат жеткен: оның екеуі Төменгі Месопотамияның оңтүстігіндегі Урук қаласынан, ал үшіншісі солтүстігіндегі Джемдет-Наср қаласынан табылды. Айта кететін жағдай, бұл кезеңде қолданылған жазу жүйесі өзінің ауқымдылығына, қолайсыздығына қарамастан Төменгі Месопотамияның оңтүстігінде де, солтүстігінде де бірдей таралды. Мұның өзі бұл жазу бір орталықта жасалғандығын көрсетеді. Осы орталықта жасалған жаңалық Төменгі Месопотамияның барлық номдық қауымдарына, олардың арасында экономикалық та, саяси да біртұтастықтың болмауына қарамастан таралуы бұл орталықтың аса беделді болғандығын айғақтайды. Бұл орталық – Төменгі Евфрат жазығының оңтүстігі мен солтүстігі аралығында орналасқан Ниппур қаласы болуы керек. Осы жерде барлық “қара бастылар” табынатын Энлиль құдайының храмы орналасты, әрбір номның өз мифологиясы мен құдайлары болуына қарамастан, олардың бәрі де осы ортақ құдайға табынатын еді. Ниппур ешқашан саяси орталық болмаған, бірақ маңызды діни орталық қызметін ұзақ уақыт атқарды. Деректерге қарағанда храм шаруашылығында көптеген маманданған қолөнершілер мен тұтқын құлдар мен күндер жұмыс істеген. Сонымен бірге қауым өз жерінің үлкен бөлігін негізгі храм қызметшілеріне – абыз-сәуегейге, сотқа, жоғарғы абыз-әйелге, сауда агенттерінің бастығына бөліп отырған. Алайда ең көп жер эн деп аталатын бас абызға берілді.

Эн жоғарғы құдай ретінде әйел-құдайға табыну орын алған қауымдарда жоғарғы абыз қызметін атқарды, ол қауымның кеңесін басқарды. Ал жоғарғы құдай ер-құдай болған қауымдарда эн-абыз әйелі болды, өйткені бұл қауымдарда жоғарғы абыз өз жерінің құнарлылығын арттыру үшін қажетті құдаймен қасиетті некеге тұру рәсімін атқаратын болған.

Ерте әулеттік дәуір. Б.з.д. III мыңжылдық аяғында шумерлер қарапайым тарихтың түрін – «Патшалар тізімін» жасады. Онда дүние жаратылғаннан бері Месопотамияның әр түрлі қалаларында билік құрған патшалар рет-ретімен аталған.

Бір қалада бірінен кейін бірі билік құрған патшалар шартты түрде бір әулетті құрған. Іс жүзінде бұл тізімге тарихи тұлғалармен бірге мифтік персонаждар да енген, оның үстіне аталған билеушілердің көпшілігі әлі де патша дәрежесінде болмаған: олар жоғары абыз (эн) немесе “үлкен адамдар” (яғни лугаль – көсем-қолбасшылар) немесе абыз-құрылысшы (энси) болды. Тізімде көрсетілген жекелеген әулеттің билік құрған уақыты шындыққа өте сирек сәйкес келеді.

Патшалар тізімі мен археологиялық дәуірлеу бойынша ерте әулеттің өзі үш кезеңге бөлінеді.

I-ші кезеңде (б.з.д. 28-27 ғғ.) билік құрған Киш әулетінің патшасы – Эн-Менбарагеси Шумердің алғашқы мемлекеттік қайраткері болған. Ол туралы бізге тек патша тізімі ғана емес, оның өз жазбалары да көрсетеді. Ол Эламмен, яғни Шумердің көршісі, Карун және Керхе өзендері аңғарындағы қалалармен соғысады. Сонымен бірге оның ұлы – Агганың да шын мәнінде өмір сүрген тарихи тұлға болғандығы күмәнсіз. Ол өзіне оңтүстік Урукты бағындыруға тырысқан. Уруктың ақсақалдар кеңесі бұған келісуге дайын болған еді,

алайда қауымның халық жиналысы көсем-абыз (эн) Гильгамешті көсем-қолбасшы (лугаль) етіп жариялай отырып, қарсылық көрсету туралы шешім қабылдады. Агганың Урукты қоршауға алуы сәтсіз болды да, нәтижеде Киш Гильгамешке бағынуға мәжбүр болды.

Кейіннен Гильгамеш шумер эпикалық әндерінің, ал одан кейін аккад тілінде құрастырылған «Гильгамеш туралы жыр» деп аталатын ұлы эпикалық дастанның қаһарманына айналды. Эпос оның маңызды ерлік үлгілері ретінде Урук қаласының дуалын тұрғызуын және бал қарағай ағашы үшін биік тауға сапарын көрсетеді.

Гильгамештен Ерте әулеттік дәуірдің екінші кезеңі (б.з.д. 27-26 ғғ.) басталады. Бұл дәуірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары жөнінде Шуруппак қаласынан табылған мұрағат көп мәліметтер береді.

Бұл құжаттардан көретініміздей Шуруппак территориялық қауымы (ном) Урук басқарған қауымдардың әскери одағына кірген. Шуруппак жауынгерлерінің бір бөлігі одақтың әр түрлі қалаларына орналастырылды, бірақ Урук лугальдары қауымдардың ішкі ісіне араласпаған. Храмның шаруашылығы территориялық қауым жерінен және ондағы үлкен отбасылардың жеке шаруашылықтарынан толықтай бөлектенді, алайда храмның қауыммен байланысы әлі де болса айтарлықтай болды. Мысалы, территориялық қауым әр түрлі қиындықтар болып қалғанда, ауыр күндері храмға жүк тасымалдауда (есектермен) көмектесіп отырған, мүмкін өз мүшелерінің еңбегі арқылы да көмектесіп отырған болуы мүмкін, ал храм шаруашылығы халық жиналысы кезінде болатын дәстүрлі тойды азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырған. Шуруппак номының билеушісі – энси болған, ол аса маңызды қызмет болып есептелмеген, оған салыстырмалы түрде кішкентай ғана жер үлесі берілген. Ақсақалдар кеңесі мен кейбір абыздар одан маңыздырақ болған тәрізді. Жыл санау энсидің билік құрған жылдарымен есептелген жоқ.

Храм шаруашылығында әр түрлі әлеуметтік жағдайдағы қолөнершілер, малшылар мен егіншілер еңбек еткен. Олардың қолында өндіріс құрал-жабдықтары болмады және экономикадан тыс жолдармен қаналды. Олардың бірқатары басқа қауымдардан қашып келгендер, кейбіреулері – тұтқындардың ұрпақтары болды.

Б.з.д. III мыңжылдықтың ортасына қарай өз номдарының ақсақалдар кеңесіне толық саяси тәуелді болған әскери және діни көсемдермен (лугаль, эн және энси) қатар жаңа бір тұлға – лугаль-гегемон бой көтере бастады. Мұндай лугаль өзіне шын берілген адамдарға және жасаққа сүйенді, оларды лугаль-гегемон ақсақалдар кеңесімен ақылдаспай-ақ өзі асырай алды, осындай жасақтың көмегімен ол басқа номдарды жаулап алып отырды және осылайша таза номдық ұйым болған жекелеген кеңестерден жоғары тұрды. Лугаль-гегемон елдің солтүстігінде Киштің лугалі атағын, ал елдің оңтүстігінде бүкіл елдің лугалі атағын алды. Бұл атаққа ие болу үшін Ниппур құдайының храмы мойындауы тиіс болды.

Номдық қауымдық өзін-өзі басқару органдарынан тәуелсіздік алу үшін лугальдарға дербес қаражат көздері, ең алдымен жер қажет болды, өйткені өз жақтастарына жер үлестерінен беру азық-түліктен немесе басқа да заттай паек түрлеріне қарағанда анағұрлым ыңғайлы болды. Қаражат та, жер де храмдарда еді, сондықтан да лугальдар храмдарды өз қолына алуға тырысты. Бұл жоғарғы абыз әйелдерге үйлену арқылы немесе кеңесті өзін бірден-ақ қолбасшы және жоғарғы абыз етіп сайлауға көндіру арқылы іске асты, бұған қоса, храмдағы әкімшілік басқаруды қауымдық ақсақалдардың қолынан алып, өзіне тікелей тәуелді адамдарға тапсырды.

Уруктың I әулетін ауыстырған Урдың I әулетінің билеушілері – Месанепад пен оның мұрагерлері анағұрлым бай лугальдар болды. Олардың байлығы храм жерін басып алуға ғана негізделген жоқ, сонымен бірге саудаға да негізделді.

Урдың I әулетінен бастап Ерте әулеттік дәуірдің соңғы кезеңі (б.з.д. 25-24 ғғ.) басталады. Төменгі Месопотамияда Ур қаласынан басқа да тәуелсіз номдық қауымдар болды. Олардың кейбіреуін Ур лугалінен кем емес гегемондыққа ұмтылған лугальдар

басқарды. Олардың бәрі бір-бірімен үнемі қақтығысып отырды – бұл жағдай дәуірдің сипатты белгісі болды, олар құнарлы жер бөліктері үшін, каналдар үшін және байлық үшін күресті. Мемлекеттің ішінде Төменгі Месопотамияның солтүстігінде Киш, ал оңтүстігінде Лагаш номының билеушілері гегемонияға ұмтылды. Лагаш Евфраттың И-Нина-гене тармағында орналасты. Астанасы – Гирсу қаласы болды.

Лагаштан Төменгі Месопотамияның басқа қалаларына қарағанда көбірек құжаттар мен жазбалар сақталып жеткен. Әйел құдайы - Бабаның храмдық шаруашылығының мұрағаты әсіресе маңызды. Бұл мұрағаттан білетініміз храм жері 3 категорияға бөлінген: 1) храмның өз жері – ниг-эна, оны храм егіншілері өңдеді, ал одан түскен табыстың бір бөлігі шаруашылық қызметкерлеріне (персоналына) бөлініп берілді, алайда ол негізінен құрбандыққа шалу, резервтік және айырбастау қорын құрды; 2) учаскелерден тұратын үлестік жер, бұл учаскелер храм қызметкерлерінің бір бөлігіне – ұсақ әкімшілік жүргізушілерге, қолөнершілер мен егіншілерге берілді, кейде үлестік жер бір топ адамға берілді, мұндай жағдайда жұмыскерлердің бір бөлігі өз бастығының тәуелді адамы болды, үлестік жер оны ұстаушылардың жеке меншігі болған жоқ, ол тек қызметкерлердің күн көрістік көзі ғана болды, егер әкімшілікке қажет болса, ол үлесті алып қоя алды, храмдағы тоқымашылықпен, жіп иірумен және малға қараумен айналысатын күндерге, сондай-ақ барлық қара жұмыспен айналысушы ер адамдарға натуралды түрдегі паяз қана берілді, олар іс жүзінде құлдық жағдайда өмір сүрді, алайда күндердің балалары кейіннен жұмыскерлердің басқа категорияларына өте алды; 3) сыбағаластық жер, бұл жерді храмдар айтарлықтай жеңіл шарттармен жерге зәру барлық адамдарға беріп отырды, мұндай жерден түскен пайданың белгілі-бір бөлігін оны ұстаушы кісі храмға беріп отыруға тиіс болды.

Бұдан басқа, храмнан тыс үлкен отбасылық қауым жерлері болды, бұл жерлерде құл еңбегі өте сирек қаналды.

Номдық мемлекеттің ірі қызмет адамдары, соның ішінде абыздар мен билеушінің өзі де өз қызметіне орай айтарлықтай жер иеліктеріне ие болып отырды. Бұл жерлерде дәл храм жерлеріндегідей тәуелді адамдар жұмыс істеді. Мұндай жерлер мемлекеттік қорға жататын, бұл қызмет адамдары уақытша пайдаланылатын жер болды ма, әлде олардың жеке меншігі болды ма, ол жағы анық емес. Бұл лагаштықтардың өзіне де белгісіз болған тәрізді. Жеке меншік жер уақытша иеліктегі жерден ең алдымен, оны өз қалауынша пайдалану, яғни сату, сыйға тарату, мұраға қалдыру құқығымен ерекшеленеді. Алайда жерді толықтай сату ұғымы ежелгі месопотамдықтардың түсініктеріне мүлдем жат болған, ауқатты, шонжар адамдарда өз жерін сатуға деген мұқтаждық болмаған, керісінше мұндай мұқтаждық кейде, кедей қауымдастарда болып қалатын (өз қарыздарынан құтылу үшін). Бірақ мұндай сату-сатып алу келісімдері толық сипатқа ие бола қоймаған. Кейде билеуші біреудің жерін өзіне беруге мәжбүр етіп отырды. Қоғамның таптық антогонистік құрылымын толықтай көрсететін меншік қатынастары б.з.д. III мыңжылдықта Төменгі Месопотамияда әлі де болса жеткілікті дәрежеде анық формаларға ие болмаған болуы керек. Қоғам басқаның еңбегін қанауға мүмкіндігі бар ауқатты топқа, әлі де болса қанауға ұшырамаған, бірақ өзі де басқаның еңбегін қанамайтын еңбекшілер тобына және еңбек құралдарына меншік құқығынан айырылған және экономикадан тыс қанауға ұшырап отырған адамдар табына ажыратылды. Соңғылардың қатарына үлкен шаруашылықтарға бекітілген каналушы тәуелді жұмыскерлер және патриархалды құлдар кірді.

Бұл мәліметтердің бәрі бізге негізінен Лагаштан жеткен, бірақ осыған ұқсас жағдай Төменгі Месопотамияның басқа да номдарында да болды деуге негіз бар.

Лагаш билеушілері Төменгі Месопотамиядағы гегемонияға жетуді армандады, алайда елдің орталығында үстемдік ету жолында оған көршісі Умма қаласы кедергі жасады, оның үстіне Уммамен бірнеше ұрпақтардан бері екі қаланың орталығындағы құнарлы аудандар үшін қанды қақтығыстар жүріп келе жатқан болатын. Лагаш

билеушілері энси титулына ие болды, ал лугаль атағын ақсақалдар кеңесі мен халық жиналысынан уақытша ғана - маңызды әскери жорық кезінде немесе басқа да маңызды шаралар кезінде ерекше құқықтарымен бірге алып отырды.

Лагаштың осындай уақытша лугаль атағын алған билеушісі Эанатум б.з.д. 2400 ж. шамасында Умманы толықтай өзіне қаратады. Бұдан кейін ол басқа да номдармен табысты соғыстар жүргізе отырып, ақырында Киш лугалі атағына ие болды. Алайда оның мұрагерлері басқа номдарға гегемониясын ұстап тұра алмады. Біраз уақыт өткеннен кейін Лагаштағы билікті Энентарзи деген біреу қолына алады. Ол Нингирсу атты жергілікті номдық құдайдың жоғарғы абызының ұлы еді, сондықтан да ол жоғарғы абыз қызметін де өз қолына алды. Лагаштың энсиі болып алғаннан кейін ол мемлекеттік жерлерді Нингирсу құдайы храмының жерімен, сондай-ақ оның әйелі – Баба әйел-құдайыны храмының жерлерімен біріктірді. Сөйтіп, билеушінің қолында Лагаштың барлық жерінің жартысынан көбі шоғырланды. Көптеген абыздар қызметінен алынды, ал храм жерлерін басқару билеушінің қызметшілеріне өтті. Билеушінің адамдары ұсақ абыздар мен храмға тәуелді топтардан әр түрлі алым-салықтар жинай бастады. Сонымен бір уақытта, қауымдастардың да жағдайы нашарлап кеткен тәрізді – олар шонжарларға қарызға түсіп, өз балаларын сатып отырғандығы жөнінде деректерде мәліметтер кездеседі. Бұл жағдайлардың себептері бұлдыр: мүмкін мемлекеттік аппараттың өсуімен байланысты алым-салықтардың артуы, қоғамның әлеуметтік және экономикалық жіктелуі нәтижесінде жер және басқа да ресурстарды бөлудегі бұрынғы салыстырмалы түрдегі теңдіктің жойылуы, және осыған байланысты тұқым мен құрал-жабдықтар сатып алу үшін несиеге деген мұқтаждық т.б. – өйткені айналымдағы металл (күміс, мыс) өте аз болды.

Осының бәрі Лагаш халқының әр түрлі топтарының наразылығын туғызды. Энентарзидің мұрагері Лугальанда биліктен қуылып, оның орнына халық жиналысы Урунимгинаны (Урукагина, б.з.д. 2318-2310 жж.) сайлады. Билік құруының екінші жылы ол лугаль құзыретіне ие болып, реформа жүргізді. Реформа жөнінде Урунимгинаның бұйрығымен жазбаға түсірілді. Ол Шумердегі алғашқы реформа жасаушы болмаған тәрізді. Мұндай реформалар бұдан бұрын да аракидік жүргізіліп отырылған. Реформаның мәні, Нингирсу, Баба және т.б. құдайлардың жерлері билеуші отбасының меншігінен қайта алынып, дәстүрге қайшы келіп отырған алым-салықтарға тиым салынды, және билеушінің басқа да шектен тыс әрекеттері тоқтатылды, төменгі абыздардың және храм шаруашылығындағы тәуелді адамдардың жоғарғы бөліктерінің жағдайы түзетілді, қарыз келісімдері жойылды. Алайда реформа айтарлықтай нәтижелер бере қоймаған тәрізді, көп жағдайда ол тек сөз жүзінде ғана қалып қойды. Оның үстіне, Урунимгина көршілес Уммамен соғыс бастап кетті. Бұл соғыс Лагаш үшін ауыр салдарларға алып келді, ұзаққа созылған соғыс Лагаштың құлауымен аяқталды. Умма мен Лагаш арасындағы б.з.д. 2312 жылғы соғыста Умманың билеушісі Лугальзагеси Лагашты талқандайды. Бұдан кейін Лугальзагеси Кишті жеңіп Киш лугалі атағын алады.

Жеңіске жеткен Умманың да ғұмыры ұзақ болмады. Бұл Ежелгі Месопотамия тарихының шумерлік кезеңінің аяғы еді. Бұдан кейін аймақта территориялық мемлекеттер тарихы басталады.

Тарауға сұрақтар:

1. Қосөзенде шумер өркениетінің қалыптасуының алғышарттарын көрсетіңіздер.
2. Шумер өркениетінің кезеңдерін анықтаңыздар.
3. Шумер дәуіріндегі мемлекеттің сипатына талдау жасаңыздар.
4. Шумерлік шаруашылықтың ерекшеліктерін көрсетіңіздер.

ҮІ ТАРАУ

МЕСОПОТАМИЯДАҒЫ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТКЕ ӨТУ

Саргон мемлекеті. Төменгі Месопотамияның бүкіл оңтүстік бөлігін (Шумер) дерлік өзіне бағындырған Лугальзагеси алайда біртұтас мемлекет құруға тырысқан жоқ. Шумер номдарының храмдық және қауымдық шонжарларының дәстүрлі жоғарғы топтарына сүйене отырып, ол жергілікті ақсақалдар қолынан жергілікті абыз немесе билеуші титулын алумен ғана шектелді. Өз жауларымен күресті де ол аяғына дейін жеткізген жоқ. Мысалы, Кишті жеңгенімен, ол Киш лугалинің көзін жойған жоқ, Лагашты талқандағанмен, Уруинимгинаны биліктен аластата алмады. Лугальзагеси тұсындағы Шумер Гильгамеш пен Агга тұсындағы номдардың әскери одағына ұқсас жағдайда болды.

Алайда Лугальзагесиге жаңа, мүлдем күтпеген қарсыласпен қақтығысуға тура келді. Бұл, тарих ғылымында шартты түрде Саргон Ежелгі деген атқа ие болған кісі еді, ол Төменгі Месопотамияның солтүстік бөлігінің шығыс семит тілінде сөйлейтін халқынан шыққан, осы тілде ол өзін Шаррум-кен деп атады, бұл “нағыз патша” дегенді білдіреді. Ғалымдардың тұжырымы бойынша бұл оның өз есімі болмаған, бұл атты ол өзін патша деп жариялағаннан кейін алған. Кейінірекке жататын ерте шығыс аңыздары Саргон Ежелгінің шығу тегі ақсүйек болмағанын көрсетеді. Ол бағбан әрі су тасушының асырап алған баласы болған, кейінірек Киш лугалинің жеке малайы болады, ал Кишті Лугальзагеси талқандағаннан кейін өзінің кіші-гірім патшалығын құрады.

Саргон өз тағдырын қандай да болмасын қауымдық және номдық дәстүрлермен байланыстырмайды, ол бұрын мүлде белгісіз болған кішкентай ғана қала Аккадты көтереді. Әлі күнге дейін археологтар бұл қаланың орнын тапқан жоқ, алайда осы қала Месопотамия тарихында үлкен роль атқарды. Саргоннан кейін көп уақыт өте келе Төменгі Месопотамияның бүкіл солтүстік бөлігі Аккад деп атала бастады, ал сол уақыттан бастап шығыс семит тілі аккад тілі деп аталып кетті.

Дәстүрлі номдарда тірегі жоқ, храмдармен және шонжарлармен байланысты болмаған Саргон ерікті халық жасағына сүйенген болса керек.

Лагашта Уруинимгина төңкерісіне алып келген оқиғалар көрсеткеніндей қоғамда әлеуметтік қайшылықтар шиеленісіп тұрған болатын, сондықтан да Саргонды төмендегілер қолдаған болуы керек. Қауымдастардың ең кедей бөліктері барған сайын күшейіп отырған номдық шонжарларды әлсіретуге мүдделі болды, ал Саргон әскерінде қызмет ету төменгі топтардың әлеуметтік және мүлктік жағдайының жақсаруына жағдай туғызды. Осындай төменгі топтарға сүйене отырып Саргон елді біріктіру жолындағы күресін бастап кетті. Ол бұл бағыттағы әрекетін өз билігін бүкіл Жоғарғы Месопотамияға орнатудан бастайды, бұл арада ол Жерорта теңізіне дейінгі жерлерді өзіне қаратады, бұдан кейін ол Лугальзагесиге дипломатиялық неке арқылы жақындасуды ұсынады, алайда бұған Лугальзагеси келіспейді. Осыдан кейін Саргон әскери қимылдарға көшіп, өз қарсыласын тез арада-ақ талқандайды. Саргон аз уақыт ішінде Төменгі Месопотамияның барлық маңызды қалаларын басып алады. Сонымен Саргонға Жерорта теңізінен Парсы шығанағына дейінгі бүкіл Месопотамия территориясы қарайды. Кейінірек оның әскерлері Кіші Азияға және Эламға да жорықтар жасайды.

Саргон тұсында (Саргонның билік құрған жылдары – б.з.д. 2316-2261 жж.) номдардың әрқайсысы өз ішкі құрылымын сақтайды. Бірақ жекелеген энсилер енді іс жүзінде патша алдында жауапты шенеуніктерге айналып қалды. Олардың қолында патшаға тәуелді храм шаруашылығын басқару шоғырланды. Әлі де болса сақталып қалған ном ақсүйектерін Саргон және оның мұрагерлері өз сарайында бекзадалар ретінде іс жүзінде кепілдікте ұстады.

Саргон тұрақты әскер ұстады, сонымен бірге өзінің жеке жасағына да сүйенді. Сондықтан да храм жерінен үлес ұстап отырған жасақты қажет етпегендіктен, таратып жіберді. Жалпы алғанда Саргон әулетінің патшалары жұмыскерлерді натуралды паянмен (азық-түлікпен) қамтамасыз етумен шектеліп, мемлекеттік шаруашылық қызметкерлеріне үлес берудің көлемін қысқартты. Бұл жұмыскерлерді қанау мөлшерін өсірді.

Саргон бүкіл ел көлемінде бірыңғай аудан, салмақ және т.б. бірліктерді енгізді, ол құрғақтағы жолдар мен су жолдарының жағдайына көңіл бөліп, олардың қалыпты жұмысына қамқорлық жасап отырды, аңызға сенсек, Саргонның тұсында Мелаха (Үндістан) кемелері өзен бойымен Аккадқа дейін келіп отырған. Алайда сауданың бұл гүлденуі ұзаққа созылмады.

Бастапқыда Саргонға қолдау көрсеткен қатардағы қауымдастар оның саясатынан көп пайда көрген жоқ. Жергілікті жерде халық жиналыстары өтіп тұрды, бірақ іс жүзінде ықпалынан айрыла бастады. Жалпы мемлекет істерімен орталықтандырылған бюрократиялық аппарат айналысты.

Сондықтан да Саргонның өзі тұсында және оның мұрагерлері тұсында халық көтерілістері жиі болып тұрды, алайда олар қатыгездікпен басып-жаншылды. Осы жерде айта кететін жағдай, бұл кезде де ерте әулеттік дәуірдегідей этникалық негіздегі қақтығыстар болған жоқ. Негізінен алғанда, Аккад әулетін оған дейін және одан кейінгі шумер әулеттеріне қарама-қарсы семиттік әулет деп атайды. Алайда Саргон тұсында және оның мұрагерлері тұсында да шумер тілі жазу мен ресми іс жүргізу тілі болып қала берді, ал аккад тілі екінші дәрежелі тіл ретінде шумер тілімен қатар қолданылды.

Аккад патшалығы Саргонның немересі Нарам-Суэн тұсында (б.з.д. 2236-2200жж.) қуатының ең бір шарықтау шегіне жетті. Ол Киште орын алған халық көтерілісін қатыгездікпен баса отырып, жаңа жаулап алу жорықтарына аттанады. Нарам-Суэн ірі сауда орталығы – Эбланы талқандап, Жерорта теңізіне тіке шығатын жолды өз қолына алады. Оның тұсында Иранның батыс тау жоталарына жорықтар жалғасты. Нарам-Суэн тұсында Месопотамияда алғаш рет патшаны құдайға айналдыруға талпыныс жасалады. Алайда Саргонидтер қалыптастырған деспотиялық билік орнықты болмады. Ескі ақсүйек шонжарлар әлсіретіліп, жартылай қырылғанына қарамастан құдайға айналдырылған деспоттың билігіне наразы абыздар сақталып қалған еді. Сондай-ақ өз үлестерінен айырылып қалған қауымдастардың қарсылығы күшейе түсті.

Б.з.д. XXII ғ. басында ішкі қайшылықтармен әлсіреп қалған Аккад патшалығын шығыстан, Иран қыраттарынан келген кутийлер талқандады. Жаулаушылардың саны аз болды және әлі де айтарлықтай дәрежеде ру-тайпалық ұйымын сақтаған еді. Сондықтан да, әлеуметтік-экономикалық жағынан өзінен анағұрлым дамыған елді өз билігінде ұстап тұру үшін олар елдің кейбір қалаларымен одақ іздей бастайды.

Кутийлердің басты тірегі – шумерлік Лагаш болды, ол Уруин-имгинаның талқандалуынан кейін қайта көтеріліп, оңтүстік Қосөзенде басымдыққа жеткен еді.

Б.з.д. XXII ғ. екінші жартысында Лагашта кутийлердің жоғарғы билігін мойындаған Гудеа атты энси билік құрды. Гудеаның саясатына дәстүрлі номдық энси саясаты белгілерін Аккад әулеті тұсында үстем болған принциптермен ұштастыру тән болды. Ол мемлекет билеушісінің храм жеріне меншік құқығынан толық түрде бас тартты, бұнысымен ол Саргон әулеті емес, Уруинимгинаның дәстүрін жалғастырды. Алайда ол жекелеген құдайлардың көптеген храмдық шаруашылық жүйесіне оралмады, олардың бәрін бір жалпы мемлекеттік Нингирсу құдайының храмдық шаруашылығына топтастырды. Бұл шаруашылықтың жұмыскерлерін Гудеа Саргонидтер тұсындағыдай паекпен асырады. Гудеа белсенді түрде құрылыс жүргізуімен белгілі болды, ол жаңа, алып Нингирсу храмын тұрғызуға қаражатты аямай төкті және бұл үшін халыққа жаңа салық енгізіп, міндеткерліктердің жаңа түрлерін жүктеді. Сонымен бірге Гудеа тұсында бүкіл Лагаштық ақсақалдар кеңесі айрықша зор роль атқарғаны туралы мәліметтер сақталған, атап айтқанда, ақсақалдар кеңесі іс жүзінде билеушіні сайлап отырған.

Кутийлерден Гудеа үлкен мөлшерде алым беру арқылы құтылып, іс жүзінде бүкіл Төменгі Месопотамияны өз билігінде ұстады. Алайда Гудеаның мұрагерлері әулеттің бұл саяси жағдайын ұстап қала алмады, Лагаштың қуаты күн санап кеми берді.

Урдың III әулеті. Гудеа қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай, аңыз бойынша балық кептіргіштің ұлы – Утухенгаль кутийлерге қарсы жаппай халық көтерілісін бастап, кутийлер елден біржолата қуылды, алайда Утухенгальдің өте сәтті басталған патшалық құруы ұзаққа созылмады: жаңадан соғылып жатқан каналды бақылап жүрген кезінде оның астындағы топырақ құлап суға батып қайтыс болады. Билік оның қызметтес серігі Ур-Наммуға өтті, ол өз астанасы ретінде Ур қаласын таңдады. Жаңа мемлекет ресми түрде Шумер мен Аккад патшалығы деп аталатын болды, барлық жазбалар мен кеңсе мәтіндері шумер тілінде жазылғанымен, шумер ауызекі тілі бұл кезде бірте-бірте қолданыстан шыға бастады, оның орнын аккад тілі басты. Ур-Намму негізін қалаған әулет ғылымда III Ур әулеті деп аталады.

Ур-Намму (2111-2094) және әсіресе оның ұлы Шульги (2093-2046) нағыз ежелгі шығыстық бюрократиялық мемлекет құрды. Көп ұзамай бүкіл Төменгі және Жоғарғы Месопотамияның айтарлықтай бөлігін және сондай-ақ Тигрдің шығысындағы жерлерді біріктірген “Шумер мен Аккад патшалығындағы” барлық храмдық және патшалық шаруашылықтар біртұтас ортақ мемлекеттік шаруашылыққа біріктірілді. Ондағы барлық жұмыскер ер адамдар (илоттар) – гуруштар (жігіттер), ал жұмыскер әйелдер – нгеме, яғни күндер деп аталды. Олардың барлығы – егіншілер, жүк тасушылар, малшылар, балықшылар – отрядтарға біріктіріліп, таңның атысынан күннің батысына дейін демалыссыз жұмыс істеді. Бұлардың барлығы стандартты паязмен күн көрді – әрбір ер адам күніне 1,5 л, әйел адам – 0,75 л сұлы, сондай-ақ біраз өсімдік майы және жүн алып отырды. Кез келген отряд немесе оның бір бөлігі басқа жұмысқа немесе басқа қалаға еркінен тыс ауыстырыла беретін. Жас өспірімдер де жұмысқа тартылды. Алайда оларға тұрақты түрде берілетін паязтар еш жерде көрсетілмеген – әйелдер өзіне берілген паяздың бір бөлігін бөліп беріп отырған болуы керек.

Кәсіби қолөнершілер, әкімшіліктегі қызметкерлер мен жауынгерлер де көп жағдайда паязмен өмір сүрген тәрізді. Әрине, олардың паяз көлемі әлдеқайда жоғары болды, мемлекеттік шаруашылық әкімшілігі қызмет үлестерін беруге ынталы болмады. Еңбекті ұйымдастырудың мұндай жүйесі бақылау мен есеп жүргізуге көп күш жұмсауды талап етті. Есеп барынша қатал түрде жүргізілді, барлығы жазбаша түрде есепке алынды, әрбір құжатта жұмысқа жауаптының және бақылаушының мөрі тұруы тиіс болды.

Астық пен қолөнер бұйымдары сарай мен әскерді асырауға, храмдағы құрбан шалуларға, қызметкерлерді асырауға және сонымен бірге мемлекеттік сауда агенттері – тамкарлар арқылы жүргізілетін халықаралық саудаға жіберіліп отырды. Алайда бұл дәуірде сауда гүлденді деп айта алмаймыз. Түскен пайданың аса көп бөлігін тамкарлар әкімшілікке беріп отыруға тиіс болғандықтан, өз ісіне мүдделі бола қойған жоқ.

Тек мемлекеттік егіншілік ғана емес, мал шаруашылығы да орталықтандырылды. Мал шаруашылығы, негізінен құдайларға құрбан шалу үшін, ал кейде тері илеу және ірімшік өндірісі үшін өнім берді. Храмдарды құрбандық малдарымен қамтамасыз ету округтар бойынша салғырт түрінде жүргізілді. Әрбір округ кезекпен белгілі-бір мерзім ішінде храмды қамтамасыз етуге тиіс болды. Мемлекеттің орталығына оның барлық түкпірлерінен мыңдаған мал бастары Ниппурдағы Энлиль храмы үшін айдап әкелініп тұрды. Бұл салықтың өзіндік бір түрі болды.

Бүкіл ел округтарға бөлінді, олар бұрынғы номдарға сәйкес келуі де, оған сәйкес келмеуі де мүмкін еді, олардың басында энсилер отырды, бірақ ендігі жағдайда олар жай ғана шенеуніктер болды, оларды патша әкімшілігі өз қалауынша бір округтен екінші округке ауыстыра салатын еді. Соған қарамастан энсидің жағдайы аса табысты болды, олар өз шаруашылығында құлдарды көптеп ұстады, алайда егін ору кезінде немесе ирригациялық жұмыстар кезінде бұл құлдар мемлекеттік шаруашылыққа көмектесуге тиіс болды.

Деспотиялық мемлекет қандай әлеуметтік топқа сүйенді? Бүкіл ел көлемінде біртұтас патшалық шаруашылықты ұйымдастыру, жоғарды айтылып кеткендей, әкімшілік қызметкерлердің үлкен мөлшерін талап етті, атап айтқанда – бақылаушылар, есепшілер, отряд бастықтары, шеберхана бастықтары, басқарушылар, сондай-ақ көптеген маман қолөнершілерді. Аккад және Кутий кезеңдерінде кедейленіп кеткен қауымдастар бұндай қызметтерге ие болуға тырысып отырды, өйткені бұл қызмет оларды өмірлікке азық-түлікпен және басқа да қажеттімен қамтамасыз етті. Бізге дейін жеткен III Ур әулетінің сот істері құжаты көрсететіндей ең төменгі персоналдардың шаруашылығының өзінде патриархалды құлдар болған, яғни бұл адамдардың гуруштар мен нгемамалардың еңбегімен жасалған қосымша өнімнен алатын табысының айтарлықтай көлемде болғанын көрсетеді, бұл олардың мүліктік жағдайын едәуір көтерді. Сондықтан да үстем таптың құрамына ұсақ бақылаушылар, шенеуніктер, кәсіби қолөнершілер де кіріп, олар әскер, абыздар және әкімшілікпен бірге әулеттің саяси тірегін құрды.

Айта кететін жағдай жеке құлдардың, яғни құл иеленуші отбасының толық құқылы емес мүшелерінің жағдайы илот-гуруштердің жағдайынан жеңіл болды. Олардың әлі де болса бірқатар құқықтары болды (мыс.: сотта сөз алу құқығы – олар құл иелеріне қарсы да сөйлей алатын еді, құлдардың өздерінің құлдық жағдайынан құтылуға тырысқан сот істерінің көптеген хаттамалары сақталған. Алайда бізге белгілі барлық жағдайларда да бұл істер сәтсіз аяқталып отырған.

III Ур әулеті Аккад әулеті тәрізді жүз жылдан аса өмір сүрді. Б.з.д. II мыңжылдықтың ең басында ол бір уақытта батыс пен шығыстан жаулаушылықпен келген батыс семиттік аморей тайпалары және эламдық басқыншылардың тегеурінімен ыдырады.

Тарауға сұрақтар:

1. Саргонның билікке келуінің тарихи алғышарттарын көрсетіңіздер.
2. Кутийлер шапқыншылығының салдарларын көрсетіңіздер
3. III Ур әулеті тұсындағы Төменгі Месопотамияның қоғамдық сипаттына талдау жасаңыздар.

ҮІІ ТАРАУ

МЕСОПОТАМИЯ ТАРИХЫНЫҢ КӨНЕ ВАВИЛОНДЫҚ ДӘУІРІ

Көне Вавилон қоғамы. Урдың III әулетінің құлауымен Қосөзен аймағы қайтадан бірқатар ұсақ мемлекеттік құрылымдарға ыдырайды. Оңтүстікте орталығы – Ларса болған элам әулетінің патшалығы, солтүстікте амарей әулеттерінің билігіндегі бірнеше патшалықтар - Исин, Эшнунна, Ашшур және Мари т.б. қалыптасты.

III Ур әулетінің құлауынан Месопотамияны касситтер жаулап алғанға дейінгі (XX-XVIII ғғ.) дәуір тарихнамада Көне Вавилон дәуірі деп аталады. Осы кезде Вавилон алғаш рет Қосөзеннің басқа қалаларынан көтеріліп, бүкіл Төменгі және Жоғарғы Месопотамияның бір бөлігін біріктірген мемлекеттің астанасына айналды. Бұл бірігу тек бір ұрпақтың өміріндей ғана уақытқа созылғанына қарамастан ол халық жадында ұзақ уақыт сақталып қалды. Вавилон аккад тілі мен сына жазулы мәдениеттің өмір сүру дәуірінің өн бойында елдің дәстүрлі орталығы болып қалды.

Бұл дәуірде де, бұған дейінгі дәуірдегідей Месопотамия “қалалар елі” деп аталды. Бұл қалалар Тигр мен Евфраттың жағалауларында, ірі каналдардың қиылысқан жерлерінде шашырап орналасты. Бұл қалалардың ауданы – 2,4 шаршы шақырым болды, оларда бірнеше ондаған мың халық тұрды. Қаланың орталығында патшаның және билеушінің сарайы және мемлекеттік, әдетте храмдық кешен орналасты. Қаланың басқа бөлігінде қалалықтар үйлері және басқа да құрылыстар орналасты, ал олардың арасында ұсақ құдайлардың кіші-гірім храмдары болды. Үйлер бір-біріне тығыз орналасып, ені 1,5-3 м болатын көшелерді құрады. Қалалықтардың көпшілігінің мүліктік жағдайы мен өмір сүру деңгейі бірдей дерлік болды.

Қалалықтардың үй шаруашылығы, әдетте, тұрғын үйден және ешқандай құрылыс салынбаған, бос жер учаскесінен тұрды. Жекелеген үйлердің көлемі 35-70 шаршы шақырым аралығында болды. Көршілерді бір-бірінен дуалдар бөліп тұрды, бұл дуалдың бұзылмай сақталуына көршілердің өздері жауапты болып отырды. Көптеген қалалықтардың тағы бір мүлкінің түрі – құрма баулары болды. Мұндай баулар қалалардың шетінде немесе маңайдағы ауылдарда болды. Баудың көлемі көбіне 1 га-дан аспады. Негізгі жұмысы мемлекетке қызмет ету немесе қолөнер болған қалалықтар көбіне бау өсірумен өздері айналысқан жоқ, олар өз жер телімдерін арендаға беріп отырды. Олар түскен өнімнің бір бөлігін аренда ақысы ретінде алып отырды.

Қалалықтардың да, ауыл тұрғындарының да негізгі азығы сұлы болды. Бүкіл ел халқының әл-ауқаты сұлының шығымдылығына тәуелді болды. Мемлекеттік шаруашылықпен байланысты қалалықтар өз қызметі үшін алған үлесінен басқа, село қауымының мүшесі ретінде, қауымнан да жер үлесін ұстай алатын еді. Осы екі типтегі жер үлестерінен басқа кейбір қалалықтарда ірі жер иеліктері де болды, алайда олардың қайдан шыққаны жөнінде жеткілікті деректер жоқ. Мүмкін, ірі шенеуніктерге немесе патшаға жақын кейбір жеке тұлғаларға берілетін патша сыйлықтары шығар. Бау-бақшалар сияқты, алқаптарды да қалалықтар, көбіне, өздері өндеген жоқ, олар бұл жерлерді село тұрғындарына арендаға беріп отырды. Участоктар арендаға тұрақты ақыға немесе өнімнің бір бөлігі, көбіне 3/1 бөлігі үшін беріліп отырды.

Қалалықтардың көпшілігі мал ұстамады, сондықтан да құлдары да аз болды. Құлдардың көпшілігі шетжерліктер еді, олар жергілікті жауынгерлерге тұтқынға түскендер немесе саудагерлер басқа елдерден сатып алып әкеліп отырды, соңғылардың да шығу тегі сол соғыс тұтқындары еді. Көпшілік жағдайда құлдар отбасының басқа да мүшелерімен тең дәрежеде, олар атқарған жұмыстарды атқарды және құқықтық жағдайы бойынша отағасының патриархалды билігіне бағынған отбасының кіші балаларына жақын жағдайда болды.

Осылайша, қалалықтың өзін және өзінің отбасын асырауға мүмкіндік беретін дүниесі – кіші-гірім тұрғын үйі және оған қызметі үшін берілетін кіші-гірім жер учаскесі, кейде оған азғантай ғана құрма алқабы қосылып отырды.

Қалалықтар табысының тағы бір көзі қызметі үшін натуралды түрде берілетін паектар еді: храм мен сарай кейбір өз қызметкерлеріне жер үлесін берген жоқ, оларға азық-түлік, басқа да өнімдер – астық, жүн, өсімдік майы, кейде аз мөлшерде күміс беріп отырды. Бұдан басқа храм мерекесі кезінде айтарлықтай мөлшерде азық-түлік таратылып отырылды.

Ірі және ұсақ қалалардан басқа, Месопотамия территориясында көневавилон дәуірінде көптеген кіші-гірім ауыл қоныстары болды, олар әдетте өзендер мен каналдар жағалауында орналасып, қалаларды бір-бірімен қосып жатты. Мұндай қоныстардағы құрылыстар бірнеше гектар жерді алып жатты, онда күйдірілмеген кірпіштен немесе қамыстан өріліп, батпақпен сыланған тұрғын үйлер орналасты. Олардың халқы 50-ден бірнеше жүз адамға дейін болуы мүмкін еді, халықтың негізгі жұмысы – егіншілік болды. Тұрғындар бір немесе бірнеше қоныстарды біріктірген территориялық қауымдар құрып отырды. Басты ауыл шаруашылық дақылы – сұлы болды. Одан басқа құрма, пияз, бұршақ тұқымдастар егілді. Мұндай қоныстардың барлық өмірін тұрғындардың өзі неғұрлым сыйлы, бай отбасыларының қатарынан сайлап отыратын ақсақалдар кеңесі басқарды, кеңестің басында әдетте, патшаның өзі тағайындап отыратын қауым басшысы тұрды. Кейбір қауымдар мемлекетке салықты натуралды түрде өтеді, ал кейбіреулерінде суғармалы жердің бір бөлігі мемлекеттік шаруашылыққа беріліп отырылды. Бұл жерлерді патша өз шенеуніктеріне қызметі үшін таратып берді немесе бұл жерлерге оның қамқорлығына қашып келген кедей-кепшіктерді отырғызып, олардан түскен өнімнің бір бөлігін алып отырды.

Ұсақ шаруашылықтардың көпшілігінің басты міндеті ұдайы өндіріс болды, олардың тауарлылығы өте төмен болды, соған қарамастан әрбір шаруашылық өндіріс құрал-жабдықтарын сатып алуы қажет болды. Мұндай жағдайда негізгі төлем құралы ретінде күміс жүрді. Барлық заттың күміспен өлшенетін бағасы бар еді. Алайда қалалықтардың көпшілігінде, сондай-ақ селолықтардың ешбірінде дерлік күміс тіпті болған жоқ, күміс негізінен саудамен айналысатын адамдарда ғана болды. Ал күмістің басым бөлігі мемлекеттің қолында (сарайлар мен храмдарда) жинақталды, мемлекет оны қызметкерлеріне ақы ретінде бөліп беріп отырды.

Күмістің өте аз мөлшерде болуы және оның тек аз ғана топтың, яғни саудагерлер мен храм және сарай шаруашылығындағы қызметкерлердің қолында шоғырлануы жағдайында күміске деген сұраныстың табиғи салдары – *несиенің* дамуы болды. Алған қарызды күміспен өтеу тағы да ауқаттылардың ғана қолынан келетін болғандықтан, көпшілік отбасылар қарыз алу үшін өзін немесе өз отбасының мүшелерін немесе өзінің жылжымайтын мүлкін кепілдікке өткізді. Мұндай сипаттағы келісім-шарттар уақытша ғана болды және белгіленген уақыт өткеннен кейін шарттың күші жойылып отырды.

Месопотамияның көпшілік тұрғындарының мүлдіктік жағдайы осындай еді, яғни олардың табыстары шектеулі болды, бірақ азды-көпті болса да, тұрақты түрде табыс тауып отырды. Осы бұқараның үстінен мемлекеттік және феодалдық шаруашылықтар немесе қауымда ең жоғарғы қызметтерде болған отбасылар тұрды. Бұл отбасылардың көптеген жер иеліктері болды, олардан түсіп тұрған табыс ондаған мың литр астық және айтарлықтай қой отарларымен өлшенді. Мұндай имениелердегі барлық жұмыс арендаторлардың, жалдамалы жұмысшылардың және құлдардың еңбегімен атқарылды.

Қоғамның ең төменгі бөлігін кедейлер құрады, олардың қатарына белгілі-бір табиғи немесе әлеуметтік апаттардың салдарынан кедейленіп кеткен қала және село тұрғындары, шет жерлерден келіп қоныстанушылар жатты. Сандық жағынан алғанда, бейбіт кезеңде орта топпен салыстырғанда байлар мен кедейлер өте аз болды, бірақ олар қоғамның дамуына және әлеуметтік өмірге айтарлықтай ықпал етіп отырды.

Халықтың басым бөлігінің қарапайым мүлдіктік жағдайы мен табыстары олардың тұтынуының да қарапайым болуын анықтады. Көне Вавилон дәуірінде Месопотамияда мемлекеттік және жеке шаруашылықта да адамның өмір сүруі үшін қажет тұтыну деңгейінің анықталған мөлшері болды. Ересек ер адамның күн көріс мөлшері – күніне 1,5 л сұлы (немесе жылына 550 л) жеткілікті деп саналды, одан басқа жыл бойы ол 1,5, – 3 л өсімдік майын, 1,5 кг жүн тұтынылды, яғни бұл бір көйлекке кететін шикізат. Ал әйел адамның күн көрісіне сұлының жарты мөлшері жеткілікті деп есептелді, ал май мен жүн ер адаммен бірдей мөлшерде тұтынылды. Етті халықтың көпшілігі пайдаланған жоқ, ол тек храм мерекелерінде, құрбандыққа шалынған малдың еті түрінде ғана қолданылды.

Сословиелік жағынан қоғам қандай да бір қауымға мүше болуы негізінде толық құқылы азаматтарға (авилиум), ешқандай жылжымайтын меншігі жоқ, бірақ мемлекеттен қызметі үшін шартты түрде жер үлесін алып отырған, шектеулі заңдық және саяси құқықтарға ие адамдарға (мушкенум) және өз қожаларының меншігі болған құлдарға (вардум) бөлінді. Сарай мен храм шонжарлары авилиумдарға жатты.

Қалалар мен селолық қоныстар өздерінің өңдейтін жерлерімен Месопотамия жазығының тар ғана территорияларын алып жатты, оны екі жағынан жайылымдар қоршайтын, бұл жерлерде үнемі бір-бірімен жауласып отырған батыс семит-аморей көшпелі малшылары мекендеді. Жыл сайын белгілі-бір маусымда малшылар отырықшы ауданға баса-көктеп кіріп отырған. Далалы аймақта жазда шөп күйіп кетіп немесе бастаулар кеуіп қалғанда, немесе қыста малдың азығы таусылып қалғанда, немесе суық желден ықтайтын жер таппағанда малшылар отырықшы аудандарға келіп отырған. Отырықшы халық пен малшылар көптеген әр түрлі экономикалық, әлеуметтік және саяси факторлар арқылы бір-бірімен байланысып жатты. Экономикалық өмірде қой

шаруашылығы өнімдері мен егіншілік өнімдері арасындағы айырбас маңызды роль атқарды.

Көшпелі мал шаруашылығы Месопотамия қоғамының әлеуметтік дамуына да айтарлықтай ықпал етіп отырды. Тұрақты факторлардың бірі малшы-тайпалардың бір бөлігінің отырықшылыққа бірте-бірте өтіп отыруы болды. Малшы тайпалардың ең байлары өздерінің малдарының басы жайылымдардың мүмкіндігінен асып кеткен кезде отырықшылыққа өтіп, жер иелерінің, әскери қолбасшылардың және қала элитасының құрамын толықтырып отырған. Ал олардың ең кедей бөліктері мал басының мөлшері отбасын асырау үшін жеткіліксіз болып қалған кезде отырықшылыққа өтіп, храм немесе мемлекеттік шаруашылыққа кіріп өз отбасыларын асыраған, сөйтіп Месопотамияның ең кедей, тәуелді топтарының қатарын толықтырып отырған. Мұның өзі әлеуметтік жіктелісті одан әрі күшейтті.

Малшы тайпалардың Месопотамияның саяси өміріне ықпалы одан да гөрі маңызды болды. Оның тарихының өн бойында малшылардың жыл сайынғы бейбіт миграциялары, орталықтандырылған мемлекет біраз әлсіреп қалған кездерде, үнемі жаулаушылықтарға ұласып отырған, мұндай процесс біз қарастырып отырған дәуірде де орын алып отырды.

Саяси тарихы. III Ур әулеті құлағаннан кейін бүкіл дерлік Қосөзенді біріктірген алып орталықтандырылған мемлекет ыдырап, оның әкімшілік аппараты талқандалды. Ур елдің орталығы ролінен айырылып қалды, бұл орынға бірқатар ежелгі және жаңа қалалар таласа бастады.

Көне Вавилон дәуіріндегі Месопотамияның саяси дамуының басты сипатты белгісі тайпалар мен тайпа бірлестіктері арасындағы күрес болды. Батыс семит тайпалары Қосөзенге ежелден-ақ ене бастаған болатын. Олар Месопотамияда шумерлермен қатар қоныстанып, бірте-бірте жергілікті халықты ассимиляциялап, жұтып қойып отырды. Бұл процесс баяу, көп жағдайда бейбіт жолмен жүрген болуы керек. Сонымен бірге келімсектер өте күшті шумер мәдениетінің ықпалына түсіп қана қойған жоқ, бұған қоса, олар бірте-бірте бұл мәдениетті өз дәстүрлері ретінде қабылдап, оны ары қарай дамытып, жалғастыруға тырысып отырды. Көне вавилон дәуіріне қарай Месопотамиядағы тікелей шумер халқының үлес салмағы (этникалық жағынан) көп болмаған тәрізді, бірақ шумер тілі, шумерлік шаруашылық, саяси және мәдени дәстүрлер айтарлықтай дәрежеде саналы түрде қорғалып, қолдау көрсетіліп отырылды. Шумер тілі бұл уақытта күнделікті өмірде іс жүзінде қолданылған жоқ, оны толықтай шартты түрде аккад тілі деп аталатын шығыс семит тілінің бірі ауыстырған болатын. Алайда іскерлік жазбалардың айтарлықтай бөлігі, әсіресе елдің оңтүстігінде әлі де шумер тілінде жазылды немесе шумер және аккад тілдері аралас қолданылды.

Месопотамия халқының негізгі бұқарасын әр түрлі семит тілді тайпалардың өкілдері құрды. Көне Вавилон дәуіріне тән саяси құрылым орталығы қала болған тайпа немесе тайпа бірлестігі болды. Осындай саяси құрылым қала-мемлекетке ұқсас болды. Тайпа орталықтары, әдетте, саяси өмірде бұрыннан қалыптасқан дәстүрі жоқ кіші-гірім қалалар болған. Осындай қалалардың бірқатары жергілікті әулеттердің орталығына айнала отырып, дәл осы Көневавилон дәуірінде Месопотамияның саяси аренасына шыққан еді, керісінше кезінде шумер қала-мемлекеттерінің орталығы болған ескі қалалар бұл кезде ешқандай саяси роль атқармады.

Б.з.д. 1900-1850 жж. Месопотамияда аморей әулеттері басқарған бірқатар мемлекеттер қалыптасты. Бұл әулеттердің саяси мұраты III Ур әулеті мемлекеті болды және олар өздерін оның заңды мұрагері ретінде көрсетуге тырысып, Ур патшаларының титулдарын қабылдап отырды. Іс жүзінде мұндай билеушілердің билігі әлсіз болды және олар тәуелсіздігін күшейіп шыққан көршісі басып алғанға дейін ғана сақтап отырды. Осындай өзара қырқыс соғыстардың барысында кейбір аморей әулеттері құлдырап, олардың патшалары қайтадан тайпа көсемі дәрежесіне түсіп қалып отырды, ал кейбіреуі

керісінше, көтеріліп, Месопотамия территориясының көп бөлігін өз билігіне қаратты. Көневавилон дәуіріндегі Месопотамияның айтарлықтай маңызды мемлекеттік құрылымдарының орталықтары – Иссин, Урук, Эшнунна, Мари, Ларса, Вавилон болды. Солтүстік Месопотамияда аморей көсемі Илахкабкахудың ұлы I Шамши-Адад (1813-1781) солтүстікте Ашшурды, оңтүстікте орта Евфратта орналасқан Мариді біріктірген мемлекет құрады. Ол өз ұлдарының көмегімен ескі номдық мекемелерді жойып, олардың орнына өзіндік бір әскери округтар құру арқылы орталықтандырылған мемлекет қалыптастыруға тырысты. I Шамши-Адад өз билігінде тек дөрекі күшке ғана сүйеніп, елшілік пен үгіт-насихатты билік тәсілдері ретінде мойындамады. Мұның өзі оның негізгі қателігі болған еді, сондықтан да Шамши-Ададтың державасы оның негізін қалаушының өмір сүру уақытымен ғана шектелді.

Вавилонның әлеуметтік-экономикалық дамуы. I Вавилон әулетінің патшалары Ларса мен Уруктың алғашқы билеушілері тәрізді аморейлердің құдіретті Амнанум тайпасының көсемдерінен шықты. Иссиннің ерте жазба деректерінің бірінде Хаммурапидің арғы атасы Дадбанайяның қайтыс болғаны маңызды бір оқиға ретінде көрсетілген. Бұл уақытта Хаммурапидің ата-бабалары Вавилонда патшалық құрмаған еді, бірақ сол кездің өзінде-ақ бұл әулет Месопотамияда үлкен саяси роль атқарған болуы керек. I Вавилон әулетінің негізін қалаушы Дадбанайяның ұлы Сумуабум (1894-1881) болды. Хаммурапи осы әулеттің алтыншы, ең атақты патшасы болды (1792-1750). Ол таққа өте жас кезінде, өзінің әкесі – Синмубаллит қайтыс болғаннан кейін отырды. Тақтың мұрагері болған кезінің өзінде-ақ Хаммурапи мемлекеттік істерге белсене араласып, маңызды әкімшілік міндеттерді атқарған. Хаммурапи мұраланған мемлекеттің ауқымы, орналасқан жері мен оның әскери қуаты оны Вавилониядағы ең қуатты патшалардың біріне айналдырды.

Хаммурапидің өз ата-бабаларынан мұраланған саяси қызметінің маңызды бағыты Евфрат суын бөлуге бақылау орнатуды қолға алу болды. Мұндай саясат міндетті түрде Евфрат өзенінің қолайсыздау төменгі жерінде орналасқан Ларса патшалығымен қақтығысуына алып келді. Осы бағыттағы алғашқы қадамдарын Хаммурапи өз билігінің ең алғашқы жылында-ақ жасаған еді. Дәл сол жылы Ларса патшасы – Рим-Син Ларса мен Вавилония арасындағы буферлік қызмет атқарып тұрған Иссинді жаулап алады. Хаммурапи бірден-ақ Ур мен Иссинді тартып алғысы келді, бірақ ол жерде тұрақтай алмағандықтан өз әскери әрекетін солтүстікке және шығысқа бағыттады. Мұнан кейінгі 20 жыл ішінде Месопотамияның аса маңызды қалалары – Мари, Ашшур, Эшнунна, Вавилон және Ларса арасында тікелей әскери қақтығыстар болған жоқ, алайда жанама түрде одақтас іздеу, коалиция құру, шекаралық бекіністерді нығайту бағытында белсенді саясат жүргізіліп жатты. Оның есесіне Хаммурапи билігінің кейінгі 14 жылы үздіксіз соғыстарға толы болды. 1764 жылы Хаммурапи Тигрден шығысқа қарай жатқан, аса маңызды металл өндірісі бар Иран территориясына өзін өткізбеуге тырысқан басты күштер – Ашшур, Эшнунна мен Элам одағын талқандады. 1763 ж. Хаммурапи Ларсаға қарсы әскери қимылдарын бастады, бұл жорыққа көптен бері астыртын түрде дайындық жүріп жатқан болатын. Бұл жорықта ол, кезінде әкесі қолданған стратегияны ұтымды пайдаланды. Хаммурапи Ларсаны сумен қамтамасыз етіп тұрған басты канал суын плотинамен бөгеп, оны кейін тосыннан ашып жіберу арқылы Ларсаны топан сумен басып тастағысы келді немесе жай ғана өмір сүрудің негізгі көзі болған суды жібермей қоюды ойластырған болуы керек. Рим-Синнің соңғы тірегі – Ларса қаласын қоршау бірнеше айға созылып, ақыры Хаммурапидің жеңісімен аяқталды. Ларсаны талқандағаннан кейін Хаммурапи өз мемлекетінің шығыс шектеріндегі соғыс қимылдарына тартылды. Вавилоннан 500 шақырым жерде орналасқан, Вавилонның адал одақтасы - Мари қаласына қарсы соғыстың себебі бізге беймәлім. Бұл тағы да сол баяғы су көзіне бақылау орнату жолындағы соғыс, немесе Маридің қолынан маңызды сауда жолдарының қиылысына бақылауды тартып алу

жолындағы соғыс болуы мүмкін. Екі жыл өткеннен кейін Хаммурапи тағы да өз әскерін шығысқа аттандырды, осы әскери жорық кезінде Эшнуннаны толықтай талқандады. Бұл жеңіс те ескі әдіспен, яғни су көздерін жауып тастау жолымен іске асқан болуы керек. Алайда осы жеңістің нәтижесінде Хаммурапи Вавилониядан шығыс халықтарын бөліп тұрған соңғы бөгетті жойған еді. Бұл халықтардың ішінде 160 жыл өткеннен кейін Вавилонияны жаулап алған касситтер де бар еді.

Қоғамдық дамудың жаңа белгілері. Көне Вавилон дәуірінің аяғы. Ондаған жылдар бойы жүргізілген соғыстар елдің шаруашылық өмірін барынша қиратты. Месопотамия өркениетінің негізі – барынша қырағылықпен көңіл бөлуді және оның қалыпты жұмысын ұстап тұру үшін үздіксіз еңбекті талап ететін – суғармалы жүйе құлдырауға ұшырады. Бір кездері жақсы өнім берген жер тұз басып, құнарсызданып кетті. Осының бәрі мемлекеттік шаруашылыққа да, жеке шаруашылықтарға да кері ықпалын тигізді, алайда соңғылары қарапайым түрде ұйымдастырылған бола отырып, жеңіл түрде қайта жанданып жатты, ал енді III Ур әулеті құлағаннан кейін ыдырап кеткен мемлекеттік шаруашылық басқаруын жаңа билеушілер қайта қалпына келтіргісі келмеді және оны қалпына келтіруге мүмкіндіктері де болмады. Оларға бұған дейін толықтай мемлекет қолында болған жерлерді, қолөнер шеберханалары мен сауда мекемелерін жеке адамдарға бөліп беру оңайға түсті, олар бұл жерлердің толық иесі болмаса да, онда жеке шаруашылық жүргізе бастады. Сауда мен қолөнердің айтарлықтай бөлігі жеке адамдардың бақылауына өтті, керек болса абыз қызметтерін бөлудің өзі мемлекеттік билік функциясынан сауданың, жеке келісімдер мен мұраға қалдырудың объектісіне айналды. Алым-салықтардың көпшілік түрлері де жекелеген кісілерге откупқа берілген болуы керек. Халықаралық сауда елдегі тынышсыз жағдайға қарамастан бұл кезде бұрынғыға қарағанда табысты түрде дамыды, өйткені жеке саудагерге жергілікті патшаға немесе көсемге төлем беру арқылы құтылу жеңілге түсті. Ал III Ур әулеті кезінде бүкіл Месопотамия территориясында сауданы қатаң түрде реттеу мен шектеу орын алып, мұның өзі жекелеген саудагерлердің баюына еш мүмкіндік қалдырмаған еді.

Тауарлы өндіріс дамуының мүмкіндіктері айтарлықтай шектеулі болып, айналымдағы қолма-қол ақша (күміс) өте аз кезде, халықтың көпшілігінің өмір сүруінің негізін құрған ауыл шаруашылығының өнімділігі мардымсыз болған кезде жеке шаруашылық секторының өсуі ұсақ шаруашылықтардың тез-ақ несие берушіге тәуелділікке түсіп қалуына алып келді. Сондықтан да қарастырып отырған уақытта өсімқорлық кең етек алды, несие келісімдері қаржы салудың ең тиімді түрлерінің біріне айналды, ал өсім, берілген қарыз сомасының 5/1-і немесе тіпті 3/1-іне дейін жетті. Несие берудің ауыр формалары ұсақ шаруашылықтардың кедейленіп кетуіне алып келді. Барлық жерлерде құрма плантацияларын сату сатушының қауымдағы азаматтық құқығынан бас тартуымен барабар еді, сондықтан да мұндай келісім-шарттар ең бір тығырыққа тірелген жағдайда ғана өте сирек жасалып отырды, есесіне, қажеттілік алқымнан алғанда өз отбасы мүшелерін уақытша құлдыққа сатты немесе оны несие берушіге кепілге берді. Осы уақытта Месопотамияда алғаш рет жалдамалы еңбек жаппай сипатқа ие болды.

Алайда күшті орталықтандырылған билік жекелеген адамдардың дербестігінің айрықша өсуіне мүдделі емес еді, оның үстіне ол мемлекеттік салықтарды төлеп отырған халықтың айтарлықтай бөлігінің жерінен айырылып, кедейленіп кетуіне де жол бергісі келмеді, өйткені мұның өзі мемлекеттің әскери қуатын кемітетін еді. Сондықтан да бірігуге және тұрақты мемлекетті құруға деген ұмтылыс іс жүзіне аса бастаған кезден бастап-ақ мемлекет жекелеген азаматтардың дербестігін шектеп, арнайы заңдары мен қаулылары арқылы жерді сатуға және халықтың кедей бөліктерінің құлдыққа түсуіне кедергі жасай бастайды. Патша жарлықтары деген атауға ие болған осындай қаулылар құлдық туралы келісімшарттарды жойып, уақытша құлдықтан босатып, сатылған жерді өз иесіне қайтарды. Алайда несие берушілер бұл қаулыларды орындамаудың барлық

жолдарын іздестіріп отырды, егер несие алушы борышкер сот процесін ашуға қаражат таппаса, борышкер өз жерін қайтарып ала алмай да қалатын жағдайлар болып отырды.

Мұндай “жеке секторды” шектеу саясаты Ларсада, б.з.д. XIX ғ. аяғында, Кудурмабугт мемлекеті бүкіл Төменгі Қосөзенді біріктірген күшті мемлекетке айналған кезде жүргізілген еді. Кудурмабугтің екінші ұлы Рим-Син Ларса тағына отырғаннан кейін, жеке меншіктің және тауар-ақша қатынасының дамуын шектеуге бағытталған бірқатар реформалар жүргізіп, мұның өзі Ларсада жеке сауда мен өсімқорлықтың күрт құлдырауына алып келген болатын.

Елдің шаруашылық өмірін мемлекеттік басқарудың одан да бетер күшеюі және жеке шаруашылық қызметін шектеуге беталыс Вавилон патшасы Хаммурапи жүргізген реформаларда көрініс тапты.

Мемлекеттің әкімшілік жүйесі реттеліп, қатаң орталықтандырылғаны соншалық, шаруашылық өмірдің барлық салаларын басқару тізгіні, барлық мәселелерге тікелей араласып отырған патшаның қолында болды. Шаруашылық істеріне тікелей араласуға үлкен мән бере отырып, Хаммурапи жергілікті жерлердегі шенеуніктермен үнемі хат алысып тұрды, көп жағдайда жеке тұлғалар өз арыз-шағымдарын тікелей патшаның өзіне айтып отырды. Жалпыға бірдей сот ісін енгізген маңызды сот реформасы жүргізілді, ондағы патшаның ролі күшейді. Барлық деңгейлердегі соттарға, тікелей патшаға бағынатын шенеуніктер қатарынан патша қазылары тағайындалды. Ауқымды шаруашылықтары Месопотамия территорияның айтарлықтай бөлігін алып жатқан III Ур әулеті құлағаннан кейін үлкен дербестікке жеткен храмдар қайтадан әкімшілік және шаруашылық қатынастарда толықтай патшаға бағындырылды. Қалалық учаскелерден басқа жерді сатуға тиым салынды. Осындай шаралары арқылы мемлекет халықтың кедейленуі мен жерсіз қалуын болдырмауға тырысты. Жекелеген реформалар жүргізуден басқа Хаммурапидің тағы бір маңызды қызметі заңдар жинағын құрастыруы болды.

Хаммурапидің ауқымды әрі аса маңызды реформаторлық және заң шығарушылық қызметі замандастарына үлкен дәрежеде ықпал етіп, ұрпақтарының жадында мәңгі сақталып қалды. Алайда, формасы мен жүргізу тәсілі бойынша жаңашыл болып көрінген бұл шаралардың бәрі де өз мәні бойынша қоғамды жаңартуға емес, натуралды шаруашылық, жерге қауымдық меншік сияқты ескі, дәстүрлі қоғамдық институттарды қолдауға бағытталды, ол қоғамның экономикалық негізін өзгерткен жоқ. Көне Вавилондық Месопотамиядағы өндірістің сипаты мен өндіргіш күштердің даму деңгейі, іс жүзінде, Шумердегідей болып қала берді.

Көне Вавилон дәуіріндегі Месопотамия экономикасына ерте ежелгі дәуір экономикасының көптеген белгілері тән болды. Мұндай сипаттағы қоғамның негізгі әлеуметтік-экономикалық міндеті өндірісті ұлғайту емес, бүкіл жүйені өзгеріссіз, үнемі қайта өндіріп отыру болды. Барлық қоғамдық күштердің, атап айтқанда экономикалық, әлеуметтік, діни күштердің өзара ықпалдастығы осы басты міндетке қол жеткізуге бағытталды. Мұндай қоғамдардың типологиялық жағынан ұқсастығы әрбір жекелеген нұсқаның өзіндік ерекшеліктерінің болуын жоққа шығармайды. Шумерден мұраға қалған көневавилондық Месопотамия экономикасының сипатты белгісі дамыған бөлу жүйесінің болуы еді, бұл - өнімдер мен тауарларының жекелеген түрлерін халықтың жекелеген топтары арасында бөлумен ғана шектелмеді. Ол, сонымен бірге қоғамда бар барлық материалдық игіліктерді, соның ішінде қызмет орындары мен жылжымайтын мүлікті де сол қоғамның мүшелері арасында, әрбір жеке тұлғаның мемлекеттің жалпы иерархиялық құрылымында алып отырған жағдайына байланысты бөлуді де қамтыды. Мұндай қоғамда тауар-ақша қатынастары әлсіз дамыды және негізінен сыртқа бағытталды.

Хаммурапи, сөзсіз, Месопотамияның ерте тарихындағы көрнекті қайраткерлердің бірі болды. Оның жеке қасиеттері Вавилонның өрлеуі мен ұзақ уақыт бойы Қосөзеннің

үлкен бөлігіне билігін сақтауында аз роль атқарған жоқ. Алайда, III Ур әулетін әлсіреткен күштер Месопотамияда Вавилон мемлекеті құрылғаннан кейін де сақталып қалған еді. Вавилонияның әр түрлі бөліктерінің экономикалық мүдделері әр түрлі болды, тек үлкен күш-жігердің арқасында ғана Хаммурапи мен оның мұрагерлері біраз уақыт жаулап алынған территорияны өз қолында ұстап тұра алды. Тарихи тұрғыдан Хаммурапи билігінің басты нәтижесі - б.з.д. III мыңжылдықтан бастап оңтүстікте орналасқан Месопотамия тарихының негізгі сахнасы енді солтүстікке ауыстырылды, бұл жағдай кейінгі 1000 жылдан аса уақыт сақталды.

Хаммурапи қайтыс болғаннан кейін ол негізін қалаған мемлекет, оның мұрагерлері тұсында тағы да 150 жылдан аса уақыт өмір сүруін жалғастырды, алайда ол бірте-бірте ішкі және сыртқы күштердің соққысымен әлсірей берді. Амореялардың орнын Месопотамияға ХУІІ ғ. бастап-ақ шығыстан, Загросың тау жоталарының орталық ауданынан үнемі шапқыншылық жасап отырған кассит малшы тайпалары басады. Касситтер соққысы, ұзыннан-ұзақ шекараларды күзетудегі қиындықтар, мемлекеттің өсімқорлықты бөгепп, қауымдастардың өз жерінен айырылуын тоқтата алмауынан туындаған экономикалық қиындықтар – осының бәрі Вавилонды әлсіретіп, оған бағынған аудандардың бөлінушілік (сепаратистік) ұмтылыстарын күшейтті.

Вавилоннан бірінші болып ханей тайпалары көшіп-қонып жүретін Хабур өзені аңғарындағы Терка қаласы бөлінді, касситтердің үлкен тобы да осы жерге тұрақтаған еді. Бұдан кейін Идамарац пен Ямутбала тайпаларының қолдауымен елдің оңтүстігіндегі қалалар көтерілді. Көтеріліс б.з.д. 1739 ж. басылып тасталды, елдің оңтүстігіндегі көптеген қалалар – Ларса, шумер өркениетінің ежелгі орталықтары, мыңжылдық сына жазулы дәстүр мен мәдениетті сақтаушы – Ур мен Урук қалалары толықтай қиратылып, ұзақ уақытқа қаңырап, бос қалды. Алайда Вавилон оңтүстікті біржолата өзіне қайтара алмады. Парсы шығанағы жағалауында «Теңіз жағалауы әулеті» құрылып, ол 300 жыл дерлік өмір сүрді.

ХУІІ ғ. ортасына қарай Месопотамия территориясындағы ең ірі мемлекет болып қалған Вавилон мемлекетінің жаңа, бұрынғыдан да күшті жаулары пайда болып, оның көлемі айтарлықтай қысқарып қалды. Оңтүстікте Лагаш пен Ур Теңіз жағалауы патшалығының құрамына енді. Жоғарғы Месопотамияда орталығы Терке болған Ханей патшалығы біржолата орнықты, ондағы аккад-аморея әулетін кассит әулеті алмастырды. Мұнда билікке Каштилиаш есімді кассит келді. Осы жерден касситтер кіші-гірім топтармен Месопотамияның барлық аудандарына ене бастады. Олардың көпшілігі маусымдық жұмыстарға жалданды, әскердегі қызметке кірді. Б.з.д. 1595 ж. I Мурсули бастаған хеттер Месопотамияға баса-көктеп кіріп, Вавилон әулетінің соңғы патшасы – Самсудитананы құлатқаннан кейін, касситтер Вавилониядағы патшалық билікті басып алды. Олардың билігі 400 жылдан аса уақытқа созылды.

Тарауға сұрақтар:

1. Көне Вавилон дәуіріндегі қоғамның сипатты ерекшеліктерін анықтаңыздар.
2. Вавилонның сыртқы саясатына талдау жасаңыздар
3. Хаммурапидің реформаларының мәнін көрсетіңіздер
4. Көне Вавилон қоғамындағы қалалардың жағдайына талдау жасаңыздар.

ҮІІІ ТАРАУ

Б.З.Д. ХУІ-ХІ ҒҒ. МЕСОПОТАМИЯ

Төменгі Месопотамиядағы Ортававилон дәуірі. Касситтік патшалық және Элам. Месопотамия тарихының Көневавилондық дәуірі б.з.д. 1600 жылдан кейін көп ұзамай касситтер жаулап алуымен аяқталған еді. Кассит тайпаларының бастапқы мекендері Батыс Иранның таулы аудандары – Диялы өзенінің солтүстік-батыс Элам

шегіндегі сағалары болды. Олар осы жердің жергілікті, автохтонды халқы болды ма немесе келімсек халық болды ма, ол жағы белгісіз. Және де олардың басқа ежелгі халықтардың қайсысымен туыстық байланысы бар екендігі де беймәлім. Диялы аңғары бойында касситтер Месопотамияға I Вавилон әулетінің аяғында-ақ шапқыншылықтар жасап тұрған. Кассит тайпаларының бір тобы б.з.д. ХУІІІ ғ. Солтүстік Месопотамияға дейін еніп, сол жердегі Ханей патшалығында тұрақтап орналасты. Кассит тайпа көсемдері алғашқыда жергілікті билеушілерге қызмет етіп, кейін билікті өздері басып алған болуы керек. Осы тұрғыда олар Вавилонияның касситтік патшалары тізіміне енді, алайда Вавилонияда толықтай патшалық құрудың ауылы алыс еді. Тек б.з.д. 1595 ж. Вавилонды хеттер талқандағаннан кейін ғана ол касситтердің қолына тиді. Вавилонның бізге белгілі алғашқы касситтік патшасы II Агум болды (б.з.д. ХУІ ғ.). Ол билік құрған территорияға оңтүстік Месопотамия және Тигрдің арғы бетіндегі таулы аудандар кірді.

Шамамен осы уақытта жоғарғы Месопотамия территориясында Хуррит халқы жаңа патшалық – Митанниді құрды. Б.з.д. I мыңжылдықтың бірінші жартысынан жеткен дерек – “Синхронды тарихтан” көретініміздей II Агумның мұрагері I Бурна-Бурариаш 1510 ж. шамасында Ашшур билеушісімен бейбіт келісімге қол қойған. Демек, касситтік Вавилонияның бұл қала-мемлекетпен ортақ шекарасы болған. Тағы екі ұрпақ өткеннен кейін, 1450 ж. шамасында кассит патшасының бауыры Улам-Бурариаш Теңіз жағалауын жаулап алады. Ағасы қайтыс болғаннан кейін ол Вавилония тағына отырып, бүкіл Төменгі Месопотамияны біртұтас мемлекетке қайта біріктіреді. Осы уақыттан бастап кассит патшалары өздерін Вавилон патшасы, Шумер мен Аккад патшасы, касситтер патшасы және Кар-Дуниаш патшасы (Кар-Дуниаш – Төменгі Месопотамияның касситтік атауы) деп атай бастады. Олар Египетпен достық қатынастар орнатты. Ашшурмен қарым-қатынас аса күрделі болды. Ашшур билеушілері бірде касситтерге алым төлеушілер, бірде оның жаулары, бірде одақтастары, кейде тіпті туыстары да болып отырды.

Кассит патшасы Аға Куригальзу (б.з.д. ХІҮ ғ. басы) Вавилоннан бөлек патша резиденциясын – Дур-Куригальзу қаласын (Куригальзу қамалы) тұрғызды. Вавилон жалпы мемлекеттік салықтан босатылып, артықшылықтармен иеленетін, өзін-өзі басқаратын қалаға айналды.

Б.з.д. ХІҮ ғ. ортасынан бастап Вавилонияда экономика жандана бастайды. Алайда, бұдан кейін Ашшур билеушісі Вавилониядағы әулеттік алауыздықтарға араласып, екі рет Вавилон тағына өз адамын отырғызады. Вавилонияның одан әрі Ассирияға қарсы күресі сәтсіздікке ұшырап, кассит патшалары Вавилон-Митанни арасындағы саудаға Ассирияның бақылау орнатуымен келісуге мәжбүр болады. Оның есесіне Ассириямен тұрақты бітім жасаған Вавилон патшасы Кіші Куригальзу (1333-1312) Эламмен сәтті соғыс жүргізіп, Сузаны және басқа да қалаларды басып алды. Алайда, бұл тек уақытша табыс болды, көп ұзамай Эламда қайтадан тәуелсіз, қуатты мемлекет құрылады. Бұдан ары қарай саяси жағдай Вавилония пайдасына орай қалыптасқан жоқ. Солтүстікте енді қуатты Ассирия патшалығы өмір сүрді, ол күннен күнге территориясын кеңейте отырып, Вавилонияны сауда жолдарынан кесіп тастау қаупін туғызды. Шығыстан Элам қауіп төндірді. Ең ақырында, батыстан, далалы аймақтан көшпелі тайпалар – арамейлер төніп келді. Осы соңғы жау әсіресе қауіпті болды. Сондықтан да дәстүрлі үш ұлы держава – Египет, Кіші Азиядағы Хетт патшалығы және Вавилония арасында Ассирия мен көшпенділерге қарсы одақ құруға бағытталған талпыныстар жасалды. Алайда мұндай одақ жасалмай қалды. 1225 ж. шамасында Элам патшасы Вавилонияға қарсы ойранды шапқыншылық жасады, көп ұзамай, елге Ассирия патшасы Тукульти-Нинурта басып кірді. Ассириялықтар кассит-вавилон әскерін күл-талқан етіп жеңіп, патша Каштилиашты тұтқындап, Ашшурға алып кетеді. Бұдан кейін Вавилон қиратылып, оның храмдары мен сарайлары тоналады, Мардук құдайының мүсіні Ассирияға әкетіледі.

7 жыл өткеннен кейін вавилондықтар тәуелсіздігін қалпына келтіріп, касситтердің жаңа патшасы – Адад-шум-уцур (1187 ж.) өз кезегінде Ассирияның ішкі істеріне араласуға қол жеткізіп, оның тағына өз адамын отырғызады. XII ғ. ортасында Вавилонияға енді керісінше, бастапқыда ассириялықтар, ал кейін эламиттер жаңа шапқыншылық жасайды. Екіншісінің соққысы әсіресе ауыр болды. 1158 ж. шамасында элам патшасы Шутрук-Наххунте Диялы аңғарына баса-көктеп енеді. Бұдан кейін ол Тигрден өтіп, бірқатар қалаларды басып алып, Төменгі Месопотамияны екіге бөледі. Кассит патшасы тақтан түсірілді, Вавилония элам наместнигінің билігіне берілді. Месопотамия қалалары қиратылып, тоналды, оған қоса алым-салық салынды. Вавилондықтар қарсылық көрсетуге тырысқанымен, бірақ аяусыз басып тасталды. Тек кейінірек қана, эламдағы ішкі өзара қырқысты пайдаланған, вавилондықтардың жаңа қолбасшысы өзін патша деп жариялайды, алайда ол Иссинді өз астанасы етті (Иссиннің II әулеті). Ең көрнекті өкілі I Новуходоносор болған (1126-1105) бұл әулет тұсында Вавилонияның жаңа, қысқа уақытқа ғана созылған көтерілуі басталды. Ол тіпті Ассирияны өзіне қаратып, Эламды талқандады. Алайда бұл жеңістер ұзаққа созылмай, бастапқыда ассириялықтар, ал одан кейін оңтүстік арамей көшпелі тайпалары – халдейлер жаулап алды. Осымен ежелгі дәуірдің алғашқы кезеңі аяқталады.

Касситтік кезеңнен бізге дейін жеткен сол дәуірдегі қоғамдық қатынастарды толық ашып бере алатын құжат – бұл кудурру болып табылды. Ол – белгілі-бір тұлғаға патша қорынан белгілі-бір көлемдегі жер учаскесін сыйға тарту және кейде кейбір алым-салық түрлерінен босату туралы акт. Мұндай жер мәңгілікке сыйға тартылған жоқ, тек уақытша ғана пайдалануға берілді. Оны өз қызметімен қоса мұраға қалдыру патша бекіткен жағдайда ғана іске асты. Алайда бірте-бірте мұндай жер жеке меншік ретінде қарастырыла бастады, оның үстіне патшаның өзі де үнемі болып отыратын мұрагерлік туралы дау-дамайлардан шаршап, жерді “мәңгілікке” бере бастады. Сөйтіп, қауымдық жермен қатар, жеке меншік жерлер пайда болды. Алайда, дербес ұсақ шаруашылық жүргізу әлі мүмкін болмағандықтан, меншік иелері жаңа қауымдық құрылымдарға – “үйлер” немесе “бауырластықтарға” бірігуге тырысты. Айтарлықтай жер, сондай-ақ бүтіндей бір селолардан жиналатын салықтар мен міндеткерліктерді өз пайдасына жинау құқығы храмдарға да берілді. Осы жаңа құбылыстардың бәрі өте қымбатқа түсіп отырған әкімшілік аппараты бар аса ауқымды мемлекеттік шаруашылықтың ыдырауымен байланысты болды. Оның орнына салықтар мен міндеткерліктерді бүкіл халықтан жинау үрдісі орнықты. Қауымдастар мен патша жерлерін ұстаушылар арасындағы айырмашылық бірте-бірте жойылып кетті, олардың екеуі де іс жүзінде бірдей дәрежеде салық салынатын және міндеткерліктер өтейтін жеке қожаларға айналды. Бұл процесс ескі суғармалы жерлерді тұз басып кетуіне байланысты тездетілді, енді бұл жерлерді тастап, патшаның жері деп есептелген жаңа жерлерді игеруге тура келді, бұл жерлерде жаңа каналдар салу патша салықтары мен міндеткерліктерінің арқасында іске асты. Сонымен бір уақытта қалалар бірінен соң бірі артықшылықтар алып, автономиялы құрылымдарға айналып жатты. Енді қоғамның жаңа бөлінісі пайда болады: бір жағынан артықшылыққа ие, жалпы мемлекеттік салықтар мен міндеткерліктерден босатылған қалалық қауымдардың азаматтары және сондай-ақ осындай құқықтарға ие ірі жер иелері және екінші жағынан, толық құқылы емес, салықтар мен міндеткерліктер өтеуге міндетті, көп жағдайда патша жерінде отырған ауыл халқы. Қоғамның бұл жаңа құрылымының қалыптасуы енді ғана басталған еді, оның толық аяқталып бітуі б.з.д. I мыңжылдыққа жатады.

Ортававилон дәуірінде, жоғарыда көрсетілген себептерге байланысты патша шаруашылығы іс жүзінде өмір сүруін тоқтатады. Бізге жеткен храм шаруашылығы жөніндегі құжаттардан көретініміздей храмдар да өз жеке шаруашылығын жүргізбеген. Храм мұрағаттары кіріс және шығыс тізімдерінен тұрады. Біріншісінде храмдарға

бекітіліп берілген еріксіз “халықтан” (амелуту) түсіп тұрған табыстар жазылған. Храм жұмыскерлері жердің меншік иелері болмағанымен, өз дербес шаруашылығын жүргізіп отырған.

Қарастырылып отырған дәуірдің аяғына қарай тауар-ақша қатынастары қайта жандана бастайды және бір қызығы, бұл кезде бағалардың жалпыға ортақ өлшемі ретінде енді күміс емес, алтын қызмет етті. Мұндай өзгерістің себептері әзірге белгісіз. Іс жүзінде алтынмен ешқашан төлемеген, көбіне астықпен және басқа да тауарлармен, кейде күміспен, мыспен төлейтін, бірақ тауарлардың құны алтынмен есептелді.

Қайтадан өсімкорлық дами бастады, оның салдары ретіндегі қарыз құлдығына енді еш кедергі жасалған жоқ. Осылайша, халықтың ең кедей топтарының жағдайы күрт нашарлап кетті. Сондықтан да тек құлдар мен храмдық илоттар ғана емес, сонымен бірге толық құқылы қауымдастар да өз мекендерінен қашып, қашқындарға – хапируға айналып отырды. Әр тайпадан жинақталған бұл топтар Загрос тауы етегінде және далалы аймақта қаңғырып жүріп ұсақ малшылықпен, кездейсоқ жалдамалы жұмыспен, тіпті қарақшылықпен де айналысты.

Митанни және Аррапха. Б.з.д. ХҮІІ-ХҮІ ғғ. Жоғарғы Месопотамияда қуатты Митанни мемлекеті құрылады. Бұл мемлекетті құрушы хуррит тайпаларының бірі – маитанналар болуы керек. Хурриттер Армян қыраттарынан (қазіргі Шығыс Түркия), мүмкін бастапқыда Закавказьеден шыққан, алайда б.з.д. ІІІ мыңжылдықта-ақ Тигр өзенінің шығысына қарай және солтүстік Месопотамияда, Евфраттан батысқа қарай орналасқан аудандарда, атап айтқанда Солтүстік Сирияда тарала бастады. Бұл жерлерге олар ежелден бейбіт жолмен таралған болатын. Митанни патшалығының негізін салушы кім болғаны әлі күнге белгісіз. І Шуттарна – тек деректерде кездесетін алғашқы патша ғана (ХҮІІ ғ. аяғы). Митанни астанасының дәл қай жерде орналасқаны да белгісіз. Митанни патшасы Парратарна Митанни үстемдігін Солтүстік Сирияда Оронт өзеніне дейін орнатса, ал Сауесадатар (б.з.д. ХҮІ ғ. ортасы) Ашшурды бағындырып, ол жерден алтынмен құйылған қақпаны алып кетеді. Ашшурда ол тұрақты елші – іс жүзінде наместник ұстайды. Митаннидің ықпалы Палестинаға дейін тарайды. Сирияға бола Египетпен бірнеше рет қақтығысып қалғаннан кейін, Митанни патшалары Египетпен әулеттік некелер арқылы достық қатынастар орнатты. Алайда Душраттаның қайтыс болуынан кейін басталған тақ үшін күрес кезінде Митанни патшалығына Хетт патшасы І Суппилиума аяусыз соққы береді, осыдан кейін ол саяси ықпалынан айырылып қалады да, ал ХІІІ ғ. ортасында оны Ассирия жаулап алады.

Митаннидің әлеуметтік-экономикалық тарихын сипаттайтын жазба деректер сақталмаған. Алайда мұндай құжаттар оның шеткері аймағында орналасқан хуриттік Аррапха патшалығынан өте көп көлемде жеткен. Бұл патшалық Тигрден шығысқа қарай, Ассирияның оңтүстігінде орналасқан. Бұл жерде Митаннидің көптеген жазбашылары (шенеуніктері) саяси қақтығыстар кезінде қашып келіп, тығылатын болған, соның арқасында Аррапханың көне қоғамында құжаттар мұқият түрде жүргізіліп отырған және олардың көпшілігі бізге дейін жеткен.

Деректерге сүйенсек, Аррапхада, ауыл шаруашылығы (қой шаруашылығы, егіншілік) әжептеуір дамыған. Елдің халқы *димту* – «мұнара» деп аталған үлкен отбасылық қауымға біріккен. Бұлай аталу себебі мұндай отбасы алғашында үлкен мұнара - қамалда тұрған. Бірнеше *димту* бірігіп – *алу*, яғни «қонысты» құрған. Қауымдардың бірқатары өндірістің белгілі-бір түріне маманданды (тоқымашылар, темір ұсталары, құмырашылар т.б.). Үй қауымы жерінің үштен бірі өзара бөліспеген жайылым мен жеке отбасылар арасында «күшіне қарай» бөлінген жер қорынан тұрды. Әрбір ірі үй қауымының басында патриарх – «қожа» (хурр. *эври*) тұрды. Ол үй құдайлары мен ата-бабалар культінің абызы болды. Бұған қоса ол мемлекет және несие берушілер алдында қауым міндеткерліктері үшін жауап берді, сондықтан да қосымша жер үлесіне құқылы

болған сияқты. Айтарлықтай ірі үй қауымдарының бекіністері болған. Бұл бекіністерді патша әскери бөлімшелер ретінде қарастырған. Оларды қоршаған кіші-гірім қоныстар өз еріктерімен қауым басшысына ант беріп, оның басшылығымен әскери қызмет атқара алған. Үй қауымы басшылары немесе ең беделді өкілдері қоныс кеңесіне кірді. Аррапха патшаларының билігі айтарлықтай шектеулі болған, ол көбіне әскери басшылық жасаумен ғана шектелген. Сарай шаруашылығының өзі патшаның жеке шаруашылығы емес, жалпы мемлекеттік шаруашылық болған тәрізді. Аррапхада мүліктік жіктеліс өте тез жүріп, ең кедей қауымдастардың жерінен айрылып қалуына алып келген. Ресми түрде қауымдық және отбасылық жер бөгіделенбейді деп есептелгенімен, алайда бұл тиымды әр түрлі жолдармен бұзып отырған. Іс жүзінде қауым жерлерін бай несие берушілер жеке меншігіне айналдырып отырған. Аррапханың қарастырылып отырған дәуірдегі қоғамдық дамуын қысқаша осылай сипаттауға болады.

Митанни талқандалғаннан кейін Аррапха дербестігінен айрылып, б.з.д. XIV ғ. аяғында Ассирияның қол астына өтеді.

Ашшур қала-мемлекеті және Ассирия патшалығының пайда болуы. Ассирия мемлекетінің ядросын құрған қалаларда (Ниневия, Ашшур, Арбела және т.б.) ХҮ ғ. дейін біртұтас саяси, керек болса этникалық та бірлік болмаған сияқты. Бұған қоса, ХҮ ғ. «Ассирия» түсінігінің өзі болмаған.

Ниневия бастапқыда хуррит қаласы болған тәрізді. Ал Ашшур қаласы болса, оның атауы семит тілінен шыққан және бұл қаланың халқы негізінен аккадтықтар болды. Б.з.д. ХҮІ-ХҮ ғғ. бұл қала-мемлекеттер Митанни патшаларына және касситтік Вавилонияға тәуелді болған, алайда ХҮ ғ. аяғынан бастап-ақ Ашшур билеушілері өздерін тәуелсіз санаған. Ашшур билеушілері мен қаланың жоғары топтары аса бай болды. Олардың байлығының көзі Месопотамияның оңтүстігі мен Загрос, Армян қыраты, Кіші Азия мен Сирия елдері арасындағы делдалдық сауда болды. Б.з.д. II мыңжылдықтағы делдалдық сауданың аса маңызды тауарларының бірі – маталар мен кен болды, ал оның орталықтары – Ашшур, Ниневия және Арбела болды. Осы жерде күміс, қорғасын кендерін тазалау іске асқан болуы мүмкін. Осы орталықтар арқылы Ауғанстаннан қалайы келді.

Ашшур салыстырмалы түрде кіші-гірім номдық мемлекеттің орталығы болған еді. Ашшур номының билеушісі – *ишшиаку*, яғни шуммерлік энси титулының аккадтық баламасына ие болды, оның билігі іс жүзінде мұралық болды. Ишшиаку абыз, әкімшілік басшысы және әскери көсем қызметтерін қамтыды. Әдетте ол *укуллу* қызметін де қоса атқарды, бұл жоғарғы жер бөлуші және қауымдық кеңестің басшысы дегенді білдіретін еді. Ашшурдағы халық жиналысы туралы мәлімет жоқ. Патша билігінің күшеюімен қауымдық өзін-өзі басқару органдарының маңызы түскен тәрізді.

Ашшур номының территориясы ұсақ қоныстардан – село қауымдарынан тұрды, оның әрқайсысын ақсақалдар кеңесі мен әкім-хазанну басқарды. Жер қауымның меншігі болды және әрдайым отбасылық қауымдар арасында қайта бөліске түсіп тұрды. Осындай семьялық қауымның орталығы бекініс-усадыба - *дунну* болды. Территориялық және отбасылық қауымның мүшелері өз үлесін сата алды, мұндай жер семьялық-қауымдық жер құрамынан шығарылып, сатып алынған адамның жеке меншігіне айналып қалды. Бірақ селолық қауым мұндай келісім-шарттарға бақылау жасап, сатылған жерді басқа учаскокпен ауыстыра алды. Келісімді сондай-ақ патша бекітуге тиіс болды. Мұның бәрі Ашшурда көршілес Вавилониямен салыстырғанда тауар-ақша қатынастары қарқындырақ дамығандығын көрсетеді. Аз ғана бай отбасылар қолында барлық жер шоғырланып, қауымдық жер қоры барған сайын азая берді. Жаңа пайда болған имение иелері қалаларда тұрды, ал олар үшін қауымдық міндеткерліктерді селолардың тәуелді тұрғындары өтеді. Ашшур енді «қауымдар арасындағы қала» деп аталды, ал оның тұрғындарының артықшылық жағдайы, кейінірек салықтар мен міндеткерліктерден ресми түрде босатылуымен бекітіледі.

Сонымен, Ашшур кіші-гірім, бірақ аса бай мемлекет болды. Байлық оған күшеюге мүмкіндік туғызды, бірақ бұл үшін басты жауларының әлсіреуі қажет болды. Ашшурдың билеуші топтары орталық өкіметті нығайта отырып, бірте-бірте сыртқы экспансияға дайындала бастады. Б.з.д. 1419 және 1411 жж. аралығында митанниліктер қиратқан Ашшурдағы «Жаңа қала» дуалы қалпына келтірілді. Бұған Митанни кедергі жасай алмады және алым төлеуші деп есептелгенімен ХІҮ ғ. басынан бастап Ашшур билеушісі өзін патша деп атай бастады, атап айтқанда **І Ашшур-Убалит (1365-1330) ең алғаш рет ресми құжаттарда өзін Ассирия патшасы деп көрсетті.** Ол Митанниді талқандауға алып келген әскери-саяси оқиғаларға араласып, Митанни иеліктерін бөлісуге қатысты. Ассирия территориясы батысқа және шығысқа қарай үздіксіз кеңеюмен болды. Патша билігінің өсуі қала кеңесі ролінің түсуімен бір мезгілде жүрді. Патша іс жүзінде бірден-бір билеушіге – монархқа айналды. І Адад-Нерари (1307-1275) бұрынғы Ашшур билеушісі титулына қоса «алғаш рет әлем патшасы» титулын алады, яғни ол Ассирия державасының іс жүзіндегі негізін қалаушы болды. Оның күшті тұрақты армиясы болды, қажет болған жағдайда оған қауым жасақтары қосылды. І Адад-Нерари касситтік Вавилониямен табысты күрес жүргізіп, Ассирия шекарасын оңтүстікке қарай айтарлықтай жылжытты. І Адад-Нерари сондай-ақ Митанниға қарай екі рет жорық ұйымдастырды, оның екіншісі Митанни патшасын құлатумен аяқталды, бүкіл Митанни территориясы Ассирияға қосылды. Оның мұрагері І Салманасар тұсында “уруатри” атты тау халықтарына қарсы соғысты. Бұл кездегі Ассирия жаулаушылықтарының басты мақсаты – халықаралық сауда жолдарына ие болу және баж салығы арқылы байып отыру болды.

Бұдан кейінгі Ассирия патшасы І Тукульти-Нинурта тұсында (1244-1208) Ассирия енді бүкіл Жоғарғы Месопотамияны қамтыған ұлы державаға айналды. Жаңа патша Хетт патшалығы территориясына дейінгі жерлерге басқыншылық жорықтар жасады, бұл жерден ол «8 сарос», яғни 28000 тұтқын хетт әскерлерін әкетті. І Тукульти-Нинурта далалық көшпенділерге қарсы және солтүстік пен шығыстағы таулықтарға қарсы соғысты, атап айтқанда Армян қыратының «43 патшасымен» соғысты. Оның тұсында жыл сайын әскери жорықтар жасалып тұрды. Ол оңтүстікте – касситтік Вавилонияны (1223 ж. шамасы) жаулап алып, оған 7 жылдан аса билік жүргізді. Оның бұл ерлігі жөнінде эпикалық дастан шығарылды, ал Тикульти-Нинурта енді, «Құдіретті патша, Ассирия патшасы, Кар-Дуниаш (Вавилония) патшасы, Шумер мен Аккад патшасы, Дильмун мен Лилахи патшасы (яғни Бахрейн мен Индия), Жоғарғы және Төменгі Теңіз патшасы (Жерорта, Парсы), таулар мен далалар патшасы, шубарейлер патшасы (хурриттер), кутийлер (яғни шығыс таулықтар)» патшасы деген титулға ие болды.

Жаңа Ассирия державасы. Б.з.д. II мыңж. аяғында Алдыңғы Азияда орын алған бірқатар оқиғалар барлық дерлік «ұлы державалардың» күйреуіне немесе әлсіреуіне алып келді. Ендігі жерде Ассирияға ешбір дерлік қауіпті бақталас қалмады деуге болады. Сондықтан да ол өзінің ұлы держава құру туралы ежелгі арманын орындауға мүмкіндік туды деп есептеді. Алайда осы уақытта Аравия далаларынан батыс семит көшпелі тайпалары – арамейлер қозғалысқа түсе бастайды. Бұл үлкен және ұсақ тайпалардың, жекелеген отбасы топтарының баяу, бірақ үздіксіз көшуі еді, оны тоқтату мүмкін болмады. Бірте-бірте арамей көсемдері Сирия мен Жоғарғы Месопотамияның кіші-гірім мемлекеттерінде билікті өз қолдарына алады. Арамейлер жергілікті мәдениетті қабылдап, олардың көпшілігі отырықшылыққа өтеді, алайда олардың тілі барлық жергілікті тілдерді ығыстырып шығарады. Тек кейбір жерлерде ғана кейінгі хеттік және кейінгі хурриттік патшалықтар аралдар түрінде сақталады. Түбегейлі Ассирия бұл апаттан аман қалды, өйткені арамейлердің Месопотамиядағы негізгі қозғалысы Евфрат арқылы жүрді де, Тигрдің жоғарғы ағысында орналасқан Ассирияға ол жете қойған жоқ. Бірақ Ассирия Тигрдан батысқа қарай жатқан өзінің барлық иеліктерінен айрылып қалды. Сондықтан да аса маңызды шикізат көздеріне жол кесіліп тасталды. Алайда Ассирия бірқатар маңызды

артықшылықтарын сақтап қала алды. Атап айтқанда ол Тигр өзені бойымен жүргізілетін сауда жолының негізгі буыны болып қала берді. Сауда жолдарына бақылау орнатуды барған сайын кеңейту аса ірі табыстар әкелді және бұл Ассирияның дәстүрлі саясаты болды.

Бұған оның тиімді стратегиялық жағдайы ықпал етті. Ассирияның ең күшті бәсекелесі – оңтүстіктегі Вавилония халдейлер шапқыншылығынан кейін әлсіреп қалған еді. Сондай-ақ Ассирияның қуатты әскери ұйымы сақталды. Сондықтан да Ассирия шабуылға шығатын мезгіл келді деп шешті.

Ассирия өзінің батысқа ең алғашқы айтарлықтай жорығын II Адад-Нерари (б.з.д. 912-891) патшалығы тұсында бастады. Бірнеше дүркін жасалған шабуылдар мен ұзаққа созылған қалаларды қоршау нәтижесінде Хабур өзені мен Евфрат арқылы ары қарай, яғни Сирияға қарай жылжуға жол ашылды. Адар-Нерари Вавилон патшасын бітімді бұзды деп айыптап, өз әскерін оңтүстікке жылжытты. Вавилония жеңіліп, нәтижесінде Ассирияға Аррапха қосылып, Ассирияның оңтүстік шекарасы Дур-Курригальзу мен Сиппарға жетті.

II Адад-Нераридің немересі – II Ашшур-нацир-апал (884-858) 200 жылдық үзілістен кейін алғаш рет Жерорта теңізіне сәтті жорық жасай алды. Ол көрнекті қолбасшы және ақылды саясаткер болды, өз мақсатына жетуде әр түрлі айла-тәсілдерді қолданып отырды, әрі аса қатыгез болды. Патшалық құруының алғашқы жылдарында ол солтүстікке және шығысқа бірнеше сәтті жорықтар жасап, үлкен олжамен оралды. Жоғары Месопатамияда орын алған Ассирияға қарсы бүліктерді басып, ал батыста Ассирияның шекарасын Каркемишке дейін кеңейттеді. 876 жылы Ашшур-нацир-апал осы қаланың түбінен Евфратты кешіп өтіп, өз әскерін Жерорта теңізіне шығарады. Оған ешкім қарсылық көрсетуге тырыспаған да тәрізді. Жол бойы жергілікті патшалардан сый-сияпаттар мен алым жинай отырып, ол Оронт жазығы мен Ливанды кесіп өтеді. Ол дәстүр бойынша Жерорта теңізінің суына өз қаруын жуады. Оронтта Ассирия колониясының негізін сала отырып, Ашшур-нацир-апал Ассирияға аса көп олжамен және Ливан тауларында кесілген балқарағай ағаштарымен оралады. Ол өзіне жаңа астана – Кальху қаласын салғызып, оған тұтқындарды орналастырды, өзі соңғы күндеріне дейін сонда тұрды.

Ашшур-нацир-апалдың мұрагерлері де осы бағытта әрекет етеді, алайда бірте-бірте олардың әрекеттері сәтсіз бола береді. Саяси жағдай да Ассирия үшін тиімсіз бола бастады: жаңадан қосылған провинциялардың айтарлықтай бөлігі босап қалды. Олар табыс әкелмеді, керісінше бұл провинцияларды ұстап тұру үшін шығын көп талап етілді. Армян қыратының ыдырап жатқан тайпаларының орнында қуатты Урарту мемлекеті құрылды. Сауда бірте-бірте Ассирия иеліктерін айналып өтетін жаңа, әскери қимылдардан тыс жолдармен жүре бастады. Экономиканың әлсіреуінің салдарынан ұсақ өндірушілердің айтарлықтай бөлігі борышкерлікке түсіп, жерінен айырылып жатты, мұның өзі Ассирияның әскери қуатын төмендетті. Провинция наместниктерінің қолында шектен тыс билік шоғырланды, олар бірте-бірте күшейіп патшалыққа таласа бастады. III Салманасар (858-824) өз әкесінің Жерорта теңізіне жорығын қайталайды, алайда оған екі Сирия одағы – Оңтүстік және Солтүстік Сирия одақтары қарсы тұрды. Сирияға жасалған бірнеше жорық сәтсіз аяқталды. Тек 841 жылы ғана Оңтүстік Сирия одағының ыдырауын пайдалана отырып Салманасар табысқа қол жеткізді, бірақ коалицияның басында тұрған Дамаск қаласын ала алған жоқ. Финикия жағалауында Салманасар жартастағы I Тиглатпаласардың кескінінің қасына өз бейнесін кескіндеуге бұйрық береді. Алайда Сириядағы Ассирия билігін сақтап тұру үшін үнемі жаңа жорықтар ұйымдастырып отыру қажет болды. Урартуға және Киликияға (Оңтүстік-шығыс Кіші Азия) жасалған жорықтар анағұрлым сәтті болды. Вавилон патшасы таққа таласқан өз бәсекелесімен күресте Салманасардың қолдауына ие болды, алайда оның есесіне өз территориясының айтарлықтай бөлігін Ассирияға беріп, іс жүзінде Ассирияның вассалына айналып қалды.

Алайда Салманасардың мұрагері тұсында Ассирияның жұлдызы бірте-бірте сөне бастады. Патшаның қоластында тек патша резиденциясы, Кальху және әскер ғана қалды. Бұған, негізінен алғанда, тақ үшін күрес және ішкі бүліктер ықпал етті.

V Шамши Ададтың мұрагері III Адад-Нерари (б.з.д. 811-781) таққа бала кезінде отырды. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша регенттік қызметті оның анасы – Шаммурамат (Семирамида) патшайым атқарады. III Адад-нерари тұсында шығысқа және солтүстік-шығысқа жорықтар ұйымдастырылды. Ассирия әскері Каспий теңізіне дейін жетті. Ассирияның территориясы шығыста Кіші Заб, Дияла мен Керхе өзенінің жоғары ағысына дейін кеңейтілді. 805 жылы Оңтүстік Сирия одағындағы алауыздықтарды пайдаланып Адад-нерари Сирияға жылжыды. Ол Сирия патшалықтарынан алым жинады, бірақ бұл жерде бекініп қала алмады. Урартуға да қарсы әрекеттерінен ештеңе шықпады. Тек Вавилонияда ғана табысқа қол жеткізді. Ол Вавилониямен келісім жасайды, келісімнің негізінде Ассирия патшасы Вавилонияның қамқоршысына айналды. Вавилонияның басты храмдарына бай сыйлықтар жіберілді, ассириялықтар екі халықтың мәдени және діни бірлігін барынша қолдауға тырысты. Шынында да Ассирияда Вавилон мәдениеті барған сайын кеңінен тарала бастады.

III Адад-нерари билігінің ақырына қарай жаңа бүліктер орын алады. Сондай-ақ оның көршісі Урарту солтүстік-шығыс пен солтүстік-батыста қуатты шабуылдар бастайды. Жоғары Евфрат пен Солтүстік Сирия мемлекеттері енді Урарту ықпалына түсті. III Адад-нераридің бірінен кейін бірі билік құрған үш ұлы 40 жыл бойы Урартумен сәтсіз соғыс жүргізіп, нәтижеде өз жерлерінің көп бөлігінен айырылып қалды.

Осындай жағдайда түбірлі өзгерістер жасау қажеттігі айқын болды. Көптеген міндеттерді шешу, атап айтқанда, бос жерлерді қоныстандыру, провинцияларды басқаруды қайта құру (бұл бөлінушілік әрекеттерін болдыртпау үшін қажет болған еді), Ассирия қоғамының жоғары бөлігінің экономикалық талаптарын қанағаттандыру, армияны қайта құру және күшейту қажет болды. Осының бәрін дұрыс түсініп, іске асырған Ассирияның жаңа патшасы – III Тиглатпаласар (745-727) болды. Ол таққа кезекті азамат соғысының нәтижесінде отырды. Дәл осы патша билік құрған уақыттан бастап Ассирияда бұрын-соңды болмаған тәртіптер енгізіледі.

Жауланып алынған территорияның халқы енді жаппай түбегейлі Ассирияға немесе басқа провинцияларға күштеп қоныс аударылады. Мұндай депортациялар ұйымдастырылған түрде, жоспар бойынша жүргізілді. Қоныс аударылғандар жергілікті халықпен аралас қоныстандырылды. Сондықтан да тез арада ассимиляцияға ұшырап, ортақ ауыз екі сөйлесу тілі ретінде арамей тілін игеріп алды.

Бұрынғы ірі аудандар көптеген ұсақ аудандарға бөлшектелді, олардың басында енді наместниктер емес, «аудан басшысы», көбіне әтектерден қойылды, сондықтан да патша жаңа әулеттің пайда болуынан қорыққан жоқ.

Армия да қайта құрылды. Енді ол әскери қоныстар мен жасақтардан емес, тұрақты кәсіби әскерден тұрды. Оны асырауды патша толықтай өз мойнына алды. Бұл шара армияның жауынгерлік қабілетін арттырумен бірге, патшаның бұрын жасақтармен қамтамасыз етіп отырған қауымдардан тәуелсіздігін арттырды. Ассириялықтар алғаш рет темір қару-жарақты кеңінен қолдана бастады. Олар бірінші болып әскердің жаңа екі түрін – тұрақты атты әскер мен ор қазушыларды (сапер) енгізді. Дәстүрлі арбашылар әскерінің орнын ауыстырған атты әскер тұтқиылдан күшті соққы беруге және жауды толық жеңгенге дейін, алыс жерлерге дейін қуып баруға мүмкіндік туғызды. Қазушылар отрядтары жолдар салып, өткелдер жасады. Олар қалаларды қоршауды дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндік туғызды. Ең ақырында, жаңа Ассирия армиясында тыңшылық және байланыс қызметі жолға қойылды. Бұл мекеменің маңызды болғаны соншалық, оны әдетте тақ мұрагері басқарды.

III Тиглатпаласар тек көрнекті әкімшілік ұйымдастырушы ғана емес, ол сондай-ақ керемет қолбасшы, әрі нақты жағдайды дұрыс түсініп, дұрыс шешім қабылдай алатын дарынды саясаткер де болды. Вавилонияда ол халдей тайпаларын талқандап, Парсы шығанағына дейін жетті, Ассирияға көптеген тұтқындар жөнелтті. Алайда ол қалаларды талқандамай, оларға қамқорлық көрсететінін білдіріп отырды. Шығыста Загростың таулық тайпаларын талқандалып екі жаңа аудан қалыптастырды. Бұдан кейін Сирия үшін Урартумен күрес басталып кетті. Жорық 743 жылы басталды. Ассириялықтарды Жоғары Евфратта Урарту әскері қарсы алды, кескілескен шайқаста урартулықтар жеңіліс тапты. Тиглатпаласар ары қарай батысқа жылжып, ұзаққа созылған қоршаудан кейін осы кездегі Солтүстік Сирия Одағының орталығы болған Арпадты алды. Жорық 738 жылы қайталанды. Сирияның көптеген елдері, сондай-ақ Кіші Азияның Оңтүстік-Шығысындағы елдер, Сирия шөлейтіндегі араб тайпалары Ассирияға бағынып, оған алым төлеуге мәжбүр болды. Сирияда жаңа провинциялар құрылып, халқының көп бөлігі тұтқынға айдалып әкетілді. Бұдан кейін алыс шығыста – қуатты мидяндықтар еліне жорық жасалды. Ассирия әскері Демавенд тауына дейін жетіп, 65 мың тұтқыннан тұратын орасан зор олжамен оралды.

735 жылы Ассирия әскері Урарту территориясына баса-көктеп кіріп, оның астанасы – Тушпаны қоршауға алды. Алайда оны бірден ала алмады, ал ұзаққа созылған қоршауды Тиглатпаласар қажетсіз деп тапты. Оның орнына Тиглатпаласардың әскері бүкіл елді от пен оққа орап, урартулықтарға орасан зор зиян әкелді. Бұдан кейінгі жылдарын III Тиглатпаласар Сирия мен Палестинада өткізіп, бұл жерде өз әскерімен Египеттің шекарасындағы Газаға дейін жетті. 732 жылы бүкіл Ассирияға қарсы күштердің басында тұрған Дамаск алынды. Сөйтіп Сириядағы Ассирия үстемдігі орнықтырылды.

Бұл уақытта ішкі қырқыстардың салдарынан Вавилонияда толықтай анархия орнайды. Ассирия патшалары көптен бері ұмтылып келген пиғылын іске асыруға қолайлы сәт туды. Тиглатпаласар Вавилонияға тәртіп пен тыныштықты қалпына келтіруші ретінде кірді. Халдей тайпалары қатыгездікпен ойрандалып, 120 мың адам тұтқынға айдалып әкетілді. Алайда жауланып алынған ел, әдеттегідей аудандарға бөлшектелген жоқ. Вавилонияның беделінің жоғары болғаны соншалық, Тиглатпаласар Вавилон патшасы ретінде таққа отырып (Пулу есімімен), бүкіл Месопотамияны жеке униясына біріктірді.

III Тиглатпаласардың ұлы V Салманасарға (726-722) Парсы шығанағынан Жерорта теңізіне дейін созылған империя мұраға қалды. Алайда империяның өз ішінде, абыздар мен әскерилер арасында қырқыс күрес үздіксіз жүріп жатқан еді.

Ассархаддон (681-669) патша тұсында, 674 жылы Египетке ұйымдастырылған алғашқы жорық сәтсіз аяқталғанымен, 671 жылы жаңа жорық ұйымдастырылып, перғауын Тахарканың әскерін талқандалып, Мемфисті жауланып алынады. Ассархаддон “Египет патшаларының патшасы” титулын қабылдады, яғни Ніл аңғарын жаулап алуды жалғастыратын ниетін көрсетті.

Ассархаддонның мұрагері Ашшурбанапал (669-631 немесе 629) өз жазбаларында өзін қамқор билеуші, көрнекті қолбасшы, ержүрек жауынгер, барлық ғылымдар мен өнер түрлерін меңгерген кемеңгер данышпан ретінде көрсетеді. Шынында да Ашшурбанапал Ассирияның соңғы көрнекті патшасы болды. Оның тұсында Ассирияның басты жауы – Эламмен ұзаққа созылған күрес жүргізіліп, ақырында Ассирия жеңіске жетеді. Эламның астанасы – Сузы толық қиратылады. Ашшурбанапал Ниневияға сансыз көп байлық, құдайлардың мүсіндерін, элам патшаларының сүйектеріне дейін әкетеді. Осыдан кейін Элам «Ұлы держава» маңызынан біржолата айырылады.

Алайда Ассирияның жұлдызы сөне бастаған еді. 626 жылы халдейлік Набопаласар Вавилониядағы патша билігін басып алады. Одан бұрынырақ Ассириядан шығысқа қарай мидиялықтардың шашырап жатқан тайпалары бірігіп Мидия патшалығын құрған еді.

Мидия Ассирияның дәл жүрегіне соққы береді. 615 жылы мидиялықтар Ниневия дуалдарына жетіп, Набопаласар Ашшурды қоршауға алады. Оларды бұл жолы ассириялықтар қуып жібере алды, алайда 614 жылы Ассирияға мидиялықтар қайта баса-көктеп кіріп, тағы да Ашшурға жақындап келді. Мидия мен Вавилон патшалары одақ құрып, ол әулеттік некемен бекітілді. 612 жылы одақтастар әскері Ниневияны қоршауға алып, оны небары 3 айдан кейін басып алды. Қала қиратылып, тоналды. Мидиялықтар көп олжамен еліне оралса, ал вавилондықтар Харранға қарай жылжыды. Харранда Ашшур-убалит есімді кісі “Ассирия патшасы” деп жариялайды. Ол Египеттен көмек сұрайды, ал вавилондықтар тағы да мидиялықтарды көмекке шақырды. 610 жылы Египет әскері мен Ашшур-убалит әскерлері талқандалып Евфраттың батыс жағалауына шегеріліп тасталды. 605 жылы Каркемиш түбінде Египеттің басты әскері мен Ашшур-убалит отрядының қалдықтары толық жеңіліске ұшырады.

Осылайша адамзат тарихындағы алғашқы «әлемдік держава» өмір сүруін тоқтатты. Бірақ айтарлықтай бір этникалық өзгерістер болған жоқ: Ассирия қоғамының тек жоғарғы бөлігі ғана жойылды. Негізгі халық өз орнында қалды, олардың ұрпақтары Солтүстік Иракта қазірге дейін өмір сүріп жатыр.

Тарауға сұрақтар:

1. Ортававилон дәуіріндегі Төменгі Месопотамияның саяси дамуына талдау жасаңыз
2. Миттанидің қоғамдық қатынастарын Аррапха мұрағаты негізінде талдаңыз.
3. Ашшур қала-мемлекеті қалыптасуының алғышарттарын анықтаңыз.
4. Жаңа Ассирия державасының ішкі және сыртқы саясатына талдау жасаңыз.
5. III Тиглатпаласар реформаларының мәнін ашыңыз.

IX ТАРАУ

ЕРТЕДЕГІ КІШІ АЗИЯ ЖӘНЕ ХЕТТ ПАТШАЛЫҒЫ

Кіші Азиядағы хеттерге дейінгі дәуір. Қазіргі Түркияның азиялық бөлігі – Анатолия түбегі, ежелден Кіші Азия деп те аталатын осы түбек бағзы замандардан Таяу Шығысты Эгей әлемімен және Балқан түбегімен байланыстыратын, яғни Азияны Еуропамен байланыстырушы өзіндік бір көпір болды. Анатолияның экономикалық және мәдени дамуында оның табиғи байлықтары шешуші роль атқарды. Анатолияның қойнауында аса бай металл қорлары жатты. Мұның өзі осы аймақта қола дәуірінің басынан қалыптасқан қоғамдардың саяси және экономикалық тарихында маңызды роль атқарды.

Б.з.д. III мыңжылдыққа қарай-ақ Кіші Азияның шығыс бөлігінің төбелерінде орналасқан бекіністі мекендер Кіші Азия тайпаларының экономикалық, саяси және мәдени өмірінің орталықтары болып табылады. «Ерте қола дәуірі» деп аталатын осы уақытта Шығыс Анатолия қола дәуірінің экономикасы үшін қажет ресурстарға ие болып қана қойған жоқ, сонымен бірге оларды пайдалану технологиясын да білді, соның арқасында Шығыс Анатолия бүкіл Кіші Азияда маңызды роль атқарды.

Табиғат байлықтары Кіші Азияға ежелгі Шығыстың әр түрлі елдерінен көпестерді тартып отырды. Б.з.д. II мыңжылдық басына қарай Кіші Азияда жергілікті халық арасында әр түрлі елдер көпестері, негізінен Ашшур мен Солтүстік Сирия саудагерлері тұрып жатты. Мұны біз Күл-тепе қаласынан табылған «Капподокия» (Шығыс Кіші Азияның кейініректегі атауы) сына жазулы кесектерінен білеміз.

Месопотамия мен Египетте, кейбір уақыттарда әлсіреу мен ыдырау жағдайлары орын алғанына қарамастан, мыңжылдықтар бойы қуатты орталықтандырылған державалар өмір сүрген болса, ал Кіші Азияда мүлдем бөлек жағдай қалыптасты.

Кіші Азия түбегінің ең ірі мемлекеті – Хетт патшалығы бірнеше ғасыр өмір сүрді. Ол б.з.д. ХҮІІІ-ХҮІІ ғғ. бірнеше әр түрлі этникалық топтардың бірігуі нәтижесінде

қалыптасты. Б.з.д. XII ғ. Ұлы Хетт державасы бірнеше ұсақ мемлекеттерге ыдырап кетті, бұлар да бірнеше ғасыр ғана өмір сүріп, тарих сахнасынан біржолата кетті.

Сауда колонияларындағы көпестердің арасында Ашшур қаласының азаматтары әсіресе көп болды. Колониялардың міндеті Кіші Азиядан металдарды, яғни, алтын, күміс, қола, сондай-ақ мысты сыртқа шығаруды ұйымдастыру болды. Анатолияның өз ішінде де қызу сауда жүріп отырды. Ішкі саудада темір де белгілі болды, темірді сыртқа шығаруға жергілікті өкімет тиым салды, сондықтан да темірді шығарудың контрабандалық, яғни жасырын тәсілі орын алып отырды.

Мыс пен басқа да металдың орнына көпестер Кіші Азияға Месопотамияның жүн және кенеп маталарын, сондай-ақ үлкен мөлшерде қалайысын әкелді. Бұл сауда операцияларына жергілікті халық та тез-ақ тартылды. Жинақталған қаржыны олар жергілікті ерікті халыққа ауыр шарттармен қарыз беру үшін пайдаланды, мұның өзі егін шықпай қалған кездері немесе басқа да табиғи апаттар кезінде, халықтың төменгі топтарының жағдайын күрт нашарлатты.

Кіші Азияның шығыс бөлігінің шаруашылығы мен техникасында орын алған айтарлықтай алға жылжулар қоғамдық қатынастар саласында да тиісті өзгерістердің болуына ықпал етті. Жергілікті халық арасындағы әлеуметтік және мүліктік жіктеліс тереңге кетті. Б.з.д. II мыңжылдықта бірнеше саяси құрылымдар пайда болды, атап айтқанда, Каниш (Неса), Хаттуса, Бурушхатум, Куссар, Цальпа, Турхумит, Амкува, Валихания, Вахшущана, Шалахшуща және т.б. қала-мемлекеттер қалыптасты. Қала-мемлекеттердің басында “патшалар” (аккадша рубашу) немесе “эйел патшалар” (рубашу) тұрды. Анатолия қала-мемлекеттерінде Ашшур көпестерінен үйренген жазба аккад тілі қолданылды.

Қала-мемлекеттер арасында саяси үстемдік жолында күрес жүрді. Алғашқы кезде Бурушхатум үстемдікке қол жеткізіп, оның билеушісі «ұлы патша» атанды. Кейінірек жағдай Каниш, Хаттуса және әсіресе Куссар қала-мемлекетінің пайдасына өзгерді. Куссардың алғашқы билеушілерінен бізге Питхана және оның ұлы Анитта (б.з.д. 1790-1750 жж.) белгілі. Анитта құрастырған және бізге дейін хетт тілінде жеткен мәтіннен білетініміз, Куссар патшасы Хесани (Каниш), Хатти елін, Пурусханданы (Бурушхатум), Цальпаны және басқа да Орталық Кіші Азия қала-мемлекеттерін жаулап алады. Анитта Несаны өз резиденциясына айналдырып, ол жерде қамалдар мен храмдар тұрғызды. Анитта тұсында қалыптасқан Куссар мемлекеті Анатолиядағы Хетт мемлекеті құрылғанға дейінгі ең қуатты саяси құрылым болды.

Аниттаның жаулаушылықтарымен бүкіл Анатолиядағы шетжерлік сауда колониялары жойылады. Бұл құбылыстың себебі анықталмаған. Ол тек Анатолия ғана емес, сондай-ақ Солтүстік Месопотамиядағы саяси және этникалық өзгерістермен байланысты болған деген болжам айтуға болады: хуриттердің саяси қуаты күшейгеннен кейін, Ассирия өзінің Анатолиядағы сауда колонияларынан кесіліп тасталды. Қалайының келіп тұратын көзінен айырылу Анатолия үшін апатты болды: сауда колониялары тұсында гүлденіп тұрған қала-мемлекеттер құлдырауға түсіп, ұзақ уақыт өз-өзіне келе алмады. Алайда қалайысыз қола металлургиясының дамуы мүмкін емес еді, сондықтан да кейінірек шығысқа және оңтүстік-шығысқа апаратын жолдарға ие болу үшін күрес басталды.

«Каппадокия» кестелерінде үндіеуропалық жекелеген сөздер мен есімдер сақталған, алайда Кіші Азиядағы үндіеуропалық тайпаларды одан да бұрынғы дәуірге жатқызу керек. Өлі де болса үндіеуропалық тайпалардың Кіші Азияға қарай жылжуының жолдары және дәл уақыты туралы мәселе шешілмеген. Қазіргі таңда б.з.д. II мыңжылдық басына қарай Анатолияда тұрып жатқан үндіеуропалық тайпалар Каниш пен Куссар маңындағы территорияны мекендеген неситтерге, бұл жерден олар бірте-бірте хатталар (протохеттер, олар үндіеуропалықтар болмаған) мекендеген солтүстікке қарай тарады және Кіші

Азияның солтүстік-шығысындағы Пала елінде өмір сүрген палайлықтарға (олар да хатталармен байланыста болған) және ең соңында лувийліктерге бөлінді, олардың елі – Лувия Кіші Азияның оңтүстігінде және оңтүстік-батысында созылып жатты. Лувиялықтар Анатолияның оңтүстік-шығысына да тарады, бұл жерде олардың ежелден-ақ семиттік және хурриттік тайпалармен байланыстары болған еді.

Аниттаның билік құруы уақытынан немесе одан да бұрынырақ уақыттан бастап үндіеуропалық нессит тайпалары бұған дейін хатталар өмір сүріп жатқан Анатолияның бүкіл орталық бөлігіне таралды. Бірнеше ғасырларға созылған осы хетт-хатталық өзара жақындасу дәуірінде келімсек үндіеуропалықтар аборигендік халықпен бірігіп, хатта тілін хетт-нессит тілі ығыстырып шығарды, ал бұл тілдің өзі белгілі-бір өзгерістерге ұшырады. Үндіеуропалықтар мен жергілікті хатта тайпасының бірігуі нәтижесінде Орталық Кіші Азияда хетт этносы қалыптасты, бұл этнос б.з.д. ХҮІІ ғ. ортасына қарай қуатты Хетт мемлекетін құрды, бұл мемлекет хаттардың бай мәдени дәстүрлерін толықтай мұраланды.

Ежелгі Хетт патшалығы. Хеттердің тарихи дәстүрі хеттер тарихының ең ежелгі дәуірін Куссармен байланыстырады, ол Хетт мемлекеті өмір сүруінің бастапқы кезінде мемлекеттің астанасы болған еді. Алайда Аниттадан кейін орын алған қоғамдық және мәдени өзгерістер нәтижесінде, хеттердің ресми тілі көнеассириялық аккад диалектісі мен жазуынан, енді халық тіліне және сына жазуының солтүстік Сириядан қабылданған басқа нұсқасына ауыстырылады. Хетт мемлекетінің негізін қалаушы Куссардың бізге белгілі алғашқы билеушілері, яғни Питхана мен Анитта емес, кейінгі дәуірдегі Хетт патшасы Лабарна деп саналады. Патшалықтың алғашқы дәуірінде, «ел әлі де болса кіші-гірім» болған кезде, Лабарна қарудың күшімен көрші аудандарды жаулап алады. Одан кейін ол Кіші Азияның оңтүстігі мен солтүстігіне жылжып, хеттер билігін «теңізден теңізге дейінгі» территорияға (Жерорта – Қара теңіз) таратты.

Хеттердің келесі билеушісі – І Хаттусили (Лабарна ІІ) де Куссарда таққа отырды. Оның Хаттусили деген есімді қабылдау себебі, ол стратегиялық мақсатпен өз патшалығының орталығын Куссардан солтүстікке, Хаттусуға ауыстырды. Осы уақыттан бастап Хаттуса Хетт мемлекеті құлағанға дейін мемлекеттің астанасы болып қалды. «Хатти» атауы жалпы Хетт мемлекетінің атауына айналды.

Кіші Азиядағы бірқатар аудандарды өзіне қарата отырып Хаттусили Солтүстік Сирияға жорыққа аттанды. Бұл жерде Алалах қала-мемлекетін, Уршу және Хашшу қалаларын басып алып, Халепті жаулап алу бағытындағы ұзаққа созылған күресін бастады, алайда оны аяғына дейін жеткізе алмады, бұл оның мұрагері І Мурсилидің үлесіне тиді.

Халепті бағындырған Мурсили Вавилонға аттанды, оны Хаммурапи әулетінен шыққан Самсудитана билеп тұрған еді, қаланы Мурсили б.з.д. 1595 ж. алды. Осы жорығы кезінде Мурсили сондай-ақ Солтүстік Месопотамияда Евфраттың сол жағалауында мекендейтін хурриттерді де бағындырды.

Ежелгі патшалықтың аяғына қарай хеттер Киццуватнада – Жерорта теңізінің солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан стратегиялық маңызды ауданда табыстарға қол жеткізді. Киццуватна патшасымен Ежелгі Хетт патшалығының соңғы билеушісі – Телепину достық қатынастар орнатты.

Ежелгі Хетт патшалығының өн бойында билеушілердің патша билігін күшейту жолындағы кескілескен күресі жүріп отырды. Патша билігін халық жиналысы – панку айтарлықтай шектеп отырған еді. Бастапқыда хетт жиналысы барлық қару ұстай алатын ер адамдарды біріктірді, ал кейінірек панкуға кіретін адамдардың қатары айтарлықтай азайды, оған енді шонжарлардың жоғарғы топтарының өкілдері ғана кіретін болды. Жиналыс тақ мұрагерлерін анықтауға, сот ісін жүргізуге құқылы болды. Шығу тегі бойынша хатталық – табарна жоғарғы титулын иеленген патша, елдің болашақ билеушісіне кандидатура ғана ұсына алды, оны панку таққа отырғызды немесе керісінше

бұл ұсынысты қабылдамай тастады. Патша тағына үміткерлер көп болды, өйткені таққа тек патша ұлы ғана емес, егер ол болмаса патшаның немересі, патшаның әпкесі мен қарындасының ұлы немесе күйеуі отыра алатын еді.

Патша билігін мұралану туралы мәселені Телепину ғана толықтай шешіп берді, ол «Тақты мұралану туралы заң» шығарды, бұл заң бойынша таққа тек патшаның ұлдары, үлкендігіне қарай отыратын болды. Ұлдары болмаған жағдайда патшаның күйеу баласы отыра алды. Басқалардың бәрі таққа үміткерлер қатарынан алып тасталды, ал панку осы заңның орындалуын бақылап отыруға тиіс болды. Патша билігін барынша күшейткен осы тақты мұралану тәртібі Хетт мемлекетінің аяғына дейін сақталды.

Жаңа Хетт патшалығы. Б.з.д. 1500-1400 жж. дәуірін қамтыған Орта Хетт мемлекеті тарихының жеткіліксіз зерттелуіне байланысты ары қарай Жаңа патшалық дәуіріндегі хеттер тарихының басты мәселелеріне тоқталамыз. Бұл дәуірде Хатти Египетпен, Вавилониямен және Ассирия державасымен тең мемлекет ретінде қарастырылған еді.

Жаулаушылық саясат ХҮ ғ. аяғында III Тутхалия тұсында басталып, б.з.д. XIII ғ. ортасына дейін жалғасты. Жаңа патшалықтың өн бойында дерлік хеттер Кіші Азияның Арцава деп аталатын оңтүстік-батыс аудандарына жорық ұйымдастырып отырды. Бүкіл оңтүстікте хеттерге жақын, туыстас лувиялықтар мекендеп, ол жер Лувия деп аталатын еді.

Хеттер бұл уақытта Солтүстік Сирия үшін күресте ірі нәтижеге қол жеткізді. Хаттидің Ежелгі патшалық құлағаннан кейінгі уақытша әлсіреуін пайдалана отырып митаннийліктер Евфраттан батысқа қарайғы территорияда, атап айтқанда Солтүстік Сирияда ірі табыстарға қол жеткізді. Халеб, Алалах, Каркемиш және басқа патшалықтар олардың саяси үстемдігі аумағында болды.

Тутхалияның ұлы I Суппилулиум Митаннидің үстемдігін жойды. Жоғарғы Евфраттан өтіп хетт әскерлері осы өзен аңғарындағы хурриттердің ұсақ патшалықтарына баса-көктеп кіріп, бұдан кейін солтүстіктен – Митанни астанасы Вашшуканнаға шықты. Хеттер астананы талқандап, таққа хетт патшасы өз адамын отырғызды. Осы уақыттан бастап хеттердің Солтүстік Сириядағы ұзаққа созылған үстемдігі басталады. Халеб пен Каркемишті жаулап алғаннан кейін Суппилулиум бұл қалаларды өз ұлдары – Пияссили мен Телепинудің билігіне береді.

Суппилулиум тұсында Хатти мен Египет арасындағы қатынастар бастапқыда достық негізде болды. Бұған Суппилулиумның Эхнатонға оның таққа отыруына байланысты жіберген құттықтау хаты дәлел бола алады. Алайда хеттердің Сириядағы саясаты Египетпен қақтығысқа алып келмей қоймайтын еді.

Хаттидегі әлеуметтік-экономикалық қатынастар. Географиялық және климаттық факторларға тікелей тәуелді болған Хаттидің ауыл шаруашылық өндірісі суғару жүйесіне негізделмегені белгілі, алайда хеттер қолдан суғаруды мүлдем пайдаланбады деуге болмайды. Өзендер суының аздығы, өзен аңғарларының тарлығы және Орталық Кіші Азияның таулы рельефі кең суғару жүйесін дамытуға мүмкіндік бермеді.

Алайда Орталық Кіші Азияда мекендеген тайпалардың қоныстану территориясы егіншілік пен мал шаруашылық және қолөнердің дамуы үшін жаман база болған жоқ. Негізгі ауыл шаруашылық дақылы астық тұқымдастар – сұлы, бидай, эммер болды. Бау-бақша дақылдарына – жеміс ағаштарына, зәйтүн ағашына көп көңіл бөлінді.

Жер иелену мен пайдаланудың формалары әр түрлі болды. Хетт мемлекетінде патша (сарай), храм және жеке (қауым) жерлері орын алды. Патша және храм жерлері тікелей жоғарғы мемлекеттік биліктің қолында болды, өйткені патша елдің тек жоғарғы билеушісі ғана емес, сонымен бірге жоғарғы абыз, яғни сарай және храм жерлерінің басты меншік иесі де болып табылды. Алайда ол елдегі барлық жердің меншік иесі болған жоқ. Жердің

белгілі-бір бөлігі мемлекеттік шаруашылықтан тыс болды. Мұндай жерлер еркін түрде бөгілетін болды.

Мемлекеттік жерлер, әдетте бүтіндей қоныстар түрінде әр түрлі патша және храм шаруашылығына беріліп отырды. Патша шаруашылығы әр түрлі үйлерді – «шаруашылықтарды» қамтыды: «патша үйі» (кейде Күн үйі деп те аталды), «патшайым үйі», «сарай үйі», бұларда тікелей өндірушілердің әр түрлі категориялары еңбек етті. Олардың бір бөлігі «үйге» бекітіліп берілді.

Мемлекеттік сектордағы ірі «үйлер» соңғы нәтижеде ұсақ шаруашылықтарға – жеке «үйлерге» бөлінді, олар хетт қоғамындағы негізгі өндіріс ұясы болды. Мемлекеттік жерді иеленгені және пайдаланғаны үшін екі түрлі мемлекеттік міндеткерлік атқарды – саххан және луцци. Саххан – натуралды міндеткерлік, ол жекелеген тікелей өндірушілерді немесе ірі шаруашылықты дайын түріндегі әр түрлі өнімдер мен малды патша және ірі мемлекеттік қызметкерлер пайдасына өткізуді міндеттеді. Луцци – еңбек міндеткерлігі, ол егістік алқаптары мен жүзімдіктерде еңбек етуге, камалдар тұрғызу немесе жөндеу және басқа да мемлекеттік және қоғамдық жұмыстарды атқаруға міндеттеді.

Саххан мен луциді орындаудан тек патшаның арнайы қаулысы арқылы ғана босатылды. Әдетте мемлекеттік міндеткерліктен храмдар ғана босатылды, ондағы тікелей өндірушілер тек абыздар пайдасына ғана еңбек етті.

Хетт заңдары хетт қоғамын ерікті адамдарға және оларға қарсы қойылған еріксіз адамдарға (құлдар) бөледі. “Ерікті адам” деп бастапқы дәуірде патшаның мемлекеттік саххан және луцци міндеткерліктерін тек патшаға ғана емес, сондай-ақ храм пайдасына да өтеуден босатқан адамды айтты. Ал кейінірек – Жаңа патшалық дәуірінен бастап “ерікті адам” тобына әлеуметтік жағынан ерікті барлық адамдар категориясы – қоғамның жоғары топтарынан төменгі топтарына дейін бәрі кірді.

«Еріксіз» адамдарға әлеуметтік еркіндіктен айырылған, белгілі-бір тәуелділіктегі адамдар жатты. «Еріксіздердің» әр түрлі категориялары болды. Оларға құқықтардан мүлдем жұрдай құлдар да, сондай-ақ белгілі-бір құқықтарға ие, азаматтық қауымның мүшелері де жатуы мүмкін еді. Олардың өз «үйлері» (шаруашылықтары), отбасы, жер участогі, өз малы, жұмысшы персоналы – құлдары болды. Экономикалық жағынан тәуелсіз болған бұл тікелей өндірушілердің барлық категориялары құқықтық жағынан хетт қоғамының біртұтас қаналушы «тәуелді, еріксіз» адамдар тобын құрды.

Тарауға сұрақтар:

1. Ежелгі дәуірдегі Кіші Азияның географиялық ерекшеліктерін көрсетіңіз
2. Хетт мемлекетінің қалыптасуының этникалық негіздеріне талдау жасаңыз.
3. Ежелгі Хетт мемлекетінің ішкі және сыртқы жағдайының негізгі үрдістерін көрсетіңіз
4. Жаңа Хетт патшалығының әлеуметтік-саяси дамуына талдау жасаңыз.

Х ТАРАУ

Б.3.Д. III-II МЫҢЖЫЛДЫҚТАРДАҒЫ СИРИЯ, ФИНИКИЯ ЖӘНЕ ПАЛЕСТИНА

Өркениеттің пайда болуы. Тавр тауының етегі мен Евфраттың орта ағысынан Египетке дейін созылатын Шығыс Жерорта теңізі ауданына гректер Финикия деген атау берген теңіз жағалауындағы кішкентай жермен қоса Сирия және Палестина кірді. Ерте кезде бұл территорияның үлкен бөлігі Ханаана деп аталған.

Табиғат жағдайлары жағынан бұл аудан алуан түрлілігімен ерекшеленді. Египеттен ежелгі Палестина шөл дала арқылы бөлініп жатты; аймақта ірі өзендер жоқтың қасы, салыстырмалы түрде айтарлықтай болып есептелетін өзендерге Палестинадағы Иордан, Сирия мен Финикиядағы Оронт өзендерін жатқызуға болады. Палестинада сондай-ақ құнарлы оазистер мен жазықтар да, биік таулар да кездеседі.

Финикия Алдыңғы Азияның қалған бөліктерінен Ливан биік тау жоталарымен бөлініп жатыр, бұл жоталар бал қарағайлы және басқа да аралас ормандарымен, тау етегіндегі көгалдарымен және қар басқан шыңдарымен ерекшеленеді.

Ливаннан шығысқа қарай Сирия орналасқан. Оны түскейден теріскейге қарай Ливан мен Антиливан арасындағы жазық қиып жатыр; оңтүстік бөлігінде ол Бека'а немесе Келесирия деп аталады; бұл жерде оңтүстікке қарай Литани өзені, ал теріскейге қарай Оронт өзені ағады. Антиливанның арғы бетінде Сирия шөліне қарай Дамаск үлкен көгалы, ал одан әрі құнарсыз далалар басталады. Солтүстік Сирия Жерорта теңізінен Кіші Азиялық Тавр тауларына және Евфрат өткелдеріне дейін созылып жатты. Оронт өзенінің сағасы бұл елге Жерорта теңізінің жұмсақ желінің жетуіне жол ашып, мұның өзі елдің топырағының құнарлы болуына ықпал етеді.

Шығыс Жерорта теңізі (қарастырылып отырған барлық үш тарихи аймақты осы атаумен біріктіріп атауға болады) табиғат жағдайлары бойынша біртұтас болмағанын байқауға болады; бұл аймақта шөл далалар да, құнарлы ойпаңдар да, тау қыраттары да, мәңгі жасыл көгалдар да, батпақтар да, қарлы шыңдар да кездесті. Алайда кең ирригациялық жүйе жасауға мүмкіндік беретін суы мол, кемерінен шығып жататын өзендер болмаған. Ел ежелгі кезеңде аймақ құнды орман жыныстарына бай болды, бірақ пайдалы қазба кендері ол кезде аз ашылған еді. Сирия мен Палестина арқылы өтіп отырған мыс, оңтүстіктен, Синай түбегінен, немесе солтүстіктен, Тигр өзенінің жоғарғы бөліктерінен немесе батыстан – Кипр аралынан келді. Оның есесіне бұл жер арқылы аса маңызды керуен жолдары – Египеттен Кіші Азия мен Месопотамияға және кері қарай сауда жолдары жүріп отырды.

Шығыс Жерорта теңізі үңгірлерінен "Парасатты адамның" ең ежелгі түрлерінің қалдықтары табылған. Палестина, Сирия, Кіші Азия, Жоғарғы Месопотамияның таулары мен Тигрдің арғы бетіндегі аудандар мал шаруашылығының және әсіресе егіншіліктің ең алғашқы отаны болды. Б.з.д. XI-X мыңжылдықтарда, бірқатар зерттеушілердің пікірі бойынша алғашқы афразиялық тіл тобына жататын адамдардың натуфийлік мәдениеті қалыптасты. Натуфийліктер балшықтан, құм мен тастан соғылған жартылай жертепелерде тұрды, шақпақ тасты тістері бар арнайы ағаш орақтармен жабайы дәнді өсімдіктерді орып отырған, жабайы ұсақ малдарды қолға үйрете бастаған. Палестинада (Иерихон) және Сирияның бірқатар бөліктерінде Чатал-Хююктегі (Кіші Азия) тәрізді б.з.д. VIII мыңжылдықтың өзінде гүлденген, егіншілікпен айналысушы елді мекендер болған, олардың кейбірі ерте неолит дәуірінің өзінде қуатты тас дуалдармен қоршалды. Дәл осы Палестина мен Сирия афразиялық тілде сөйлейтін тайпалардың бір тобы – семиттердің таралу орталығы болды деп көрсетуге негіз бар, бұл жерден олар бүкіл Аравия түбегіне (арабтар), Шығыс Жерорта теңізіне (батыс семиттер) және Месопотамияға (аккадтықтар) таралған.

Алайда кейінірек – мүмкін, тайпалар мен әскерлердің үнемі Сирия-Палестина жолдарымен жүруіне байланысты ма, немесе мыс-тас ғасырының, ал кейін қола ғасырының техникасы үшін қажет шикізаттың тапшылығынан ба екен, - бұл жерде қоғамның дамуы Оңтүстік Месопотамия және Египетпен салыстырғанда баяулап кеткені анық болды; б.з.д. III мыңж. екінші жартысында шумер-аккад типіндегі қала-мемлекеттер бұл жерде тек Солтүстік Сирияда (бұл жерде бірқатар қалалардың қатарында Орта және Оңтүстік Месопотамиямен байланысты болған Эбла қаласы гүлдену дәрежесіне жеткен еді), сондай-ақ Финикия жағалауының бір бөлігінде аса қымбат балқарағай ағашын Египетке шығару орталығы болған - Библ қаласы пайда болды.

Б.з.д. III мыңжылдықтан бастап Ван және Урмия көлдерін қоршаған таулардан (қазіргі Түркия мен Иран территориясында), Закавказьеден лек-лек болып Жоғарғы Месопотамия мен Сирия арқылы хуррит тайпалары келіп жатты; бірінші толқыны б.з.д. III мыңж. Солтүстік Палестинаға жетті. Аккад әулеті тұсында (б.з.д. XXIII ғ.) Солтүстік

Сирияға Месопотамия әскерлері, ал кейінірек, III Ұр әулеті кезінде (б.з.д. XXI ғ.) Солтүстік Сирия мен Библге Шумер мен Аккад патшалығы уақытша өз билігін орнатты.

Б.з.д. III мыңж. аяғына қарай бүкіл Шығыс Жерорта теңізі ерте таптық қала-мемлекеттер торабы алып жатты; қалалар дуалдармен қоршалды, олардың орталығында храм және жергілікті билеушілердің үйлері (резиденциясы) орналасты, оларды бір-біріне жапсарласа соғылған саз балшықтан немесе кірпіштен жасалған әдетте екі қабатты болып келетін үйлер қоршап жатты. Бұл үйлердің жоғарғы қабатында үй иелері, ал төменгі қабатында құлдар тұрды және онда қойма орналасты. Қалалар тек алқаптарда орналасты; таулы аймақтарда халық аз қоныстанды, ал шет аудандарда – Дамаск оазисінде, Иордан өзенінің арғы бетімен шөл даланың басқа да аудандарында адамдар шатырларда тұрды, ал көктем шығып, дала көкке оранған кезде олар малдарымен бірге егістік жерлерден басқа жаққа көшіп кетіп отырды. Бұл тайпалардың өмірі «Синухет туралы әңгіме» атты ежелгі Египет дерегінде, ал кейінірек еврей тайпа көсемдері (патриархтары) туралы Библия жазбаларында жақсы жазылған.

Бұл дәуірдегі малшы-аморей тайпалары қоғамының негізгі ұясы тайпаның, ал кейде тайпа одағының бір бөлігін құраған рулық қауым болды. Патриархалды үлкен отбасы басшысының билігі өзінің әйелдері мен балаларынан басқа, сондай-ақ ұлдарының отбасыларына, руға келіп қосылған кірмелердің отбасыларына, құлдар мен күндерге де тарады. Патриарх (көсем) бұл адамдардың өмірі мен барлық дүние-мүлкіне билік етті. Тайпаның қауымдық тобының істерін «ақсақалдар» кеңесі мен көсем басқарды, оны қауым жиылысында барлық ересек ер кісілер – жауынгерлер сайлайтын болған. Әр кез белгілі бір көсемнің айналасында әскери топ қалыптасып отырды, ол ру-тайпалық жасақтың негізі болуы мүмкін еді. Кейде көршілер арасындағы дау-дамай екі жақтың батырлары арасындағы жекпе-жек арқылы шешіліп отырды.

Алайда егіншілікпен айналысатын отырықшы халық басым болды. Солтүстік Палестинаның аса ірі қаласы – Хацор бұл уақытта 50 га жерді алып жатты, бұл сол кез үшін өте үлкен болып есептеледі. Хацор алыс елдермен де, атап айтқанда Евфраттағы Маримен сауда байланыстарын орнатты. Финикия мен жағалаулық Сирияда тек Библ ғана емес, сонымен бірге Угарит және басқа да бірқатар елді мекендер Хацордай болмаса да, бірақ гүлденген қалаларға айналды. Мұндай гүлденудің себебі Финикияда сауданың ерте дамуы, ең алдымен Египетпен сауданың дамуы болды: финикиялықтар ол жаққа кемелерімен құрылыс ағашын апарып отырды, египеттіктер де Библде өз патша шенеуніктерін ұстауға тырысты. Сонымен бір мезгілде, Кіші Азиядағы Каништен табылған саудаға байланысты хат алмасулар Сирия арқылы Египетпен, Месопотамия және Кіші Азиямен жүргізілетін құрғақтағы сауда да айтарлықтай маңызға ие болғанын көрсетеді. Бәрінен де делдалдық сауданың маңызы жоғары болды, алайда Сирияның өзі де ағаш, жүк таситын есектер және піл сүйегін (ол кезде Сирияда әлі де пілдер мекендеген) сатып отырғанын айтып кету керек. Сауда бағыттарына сәйкес, егер теңіз жағалауында Египет ықпалы байқалса, ал елдің ішкі бөліктерінде – бұған қоса аккадтық ықпал да байқалды: бұл жерде көптеген адамдар египетше сөйлеп қана қойған жоқ, сондай-ақ сына жазуымен жаза алатындар да кездесіп отырды.

Соңғы уақытқа дейін б.з.д. III мыңж. ішкі Сирия өркениет деңгейіне жете алған жоқ деп есептелген еді; бұл көзқарас италиялықтар экспедициясының Телль-Мадрих қалашығындағы ашылымдарынан кейін өзгерді. Бұл қалашықтың астында ежелгі Эбла қаласы орналасқан еді. Табылған деректердің негізінде Сирияда б.з.д. III мыңж. өзінде-ақ өзен ирригациясымен байланысы жоқ өркениеттің болғандығы дәлелденді.

Эбладан табылған мәтіндер II Ерте әулет уақытындағы көне ерекшеліктерін сақтаған шумер жазуымен жазылған. Мәтіндердің көпшілігі – шаруашылық құжаттары, сонымен бірге шумер-эбла сөздіктері және бірқатар діни мәтіндер кездеседі.

Эбла Евфрат бойындағы, Оронт өзені алқабына дейінгі: орта Евфраттағы Мариден Оңтүстік Сириядағы Катнаға дейінгі жерлер ауқымындағы ең қуатты қала-мемлекет болған тәрізді. Қалалар маңында сол кездің өзінде-ақ малшы аморей тайпалары мекен еткен.

Эбла қаласының территориясы орталық және шеткері (шум. уру-бар) болып екіге бөлінді. Бұл екі бөлік те сарайға (немесе храм-сарайға) бағынды, алайда біріншісі сарай шаруашылығына кірсе, ал уру-бар жерлерінің адамдары сарайға азық-түлік әкеліп тұруға ғана міндетті болды; олардың көпшілігі отырықшы малшылар болды. Сарайға бағынбайтын жерлер болды ма, жоқ па, ол жағы деректерде көрініс таппаған. Сарайға жұмыс істеуші адамдардың жағдайы илоттарға жақын болған сияқты, бірақ оны әлі нақтылау қажет.

Эбла билеушісі маликум титулына ие болды, дәлме-дәл «ақыл-кеңес тыңдаушы» деп аударылады, кейінгі семит тілдерінің көпшілігінде бұл термин «патша» дегенді білдіреді, шумер тілінде жазылған мәтін үзінділерінде ол эн деп беріледі. Эбла маликумының жанында екі кеңесші және бірқатар басшылар – шаррум (шумерше лугаль) болды. Эбла сарайының есігі кіші-гірім алаңға шықты, оның ортасында билеуші тағы орналасқан биік орын болды; осы жерде шет елден елшілер мен көпестерді, Элбаның өзінің иеліктерінен алым әкелушілерді қабылдаған.

Эбла халықаралық сауданың ірі орталығы болды; деректерде жиһангез саудагерлер, лу-кар – «айлақ адамдары» жиі аталады. Сарайдан өңделмеген Бадахшан көк тасының (лазурит) біраз қоры (Ауғанстаннан) және Египеттен әкелінген алебастрдан жасалған ыдыстар, соның ішінде Хефрен мен I Пиопи перғауындарының жазбаларымен ыдыстар табылған.

Алайда мұндай тауарларды Эбла көпестері емес, шет жерлік саудагерлер әкеліп тұрған болса керек: деректер Эбланың тек Солтүстік (сириялық) Месопотамия қалаларымен (Абарсаль, Мари), және Тигрдің арғы бетіндегі аймақпен және Солтүстік Шумермен (Киш) тығыз байланыстары болғандығын көрсетеді. Эбладан батысқа қарай небары жүз шақырымда орналасқан Угатиттің өзі іскерлік құжаттарда емес, тек жер атауларының сөздік тізімінде ғана көрсетілген. Египетті, Кіші Азия мен Иран қыратын қойғанда, көрші жатқан Палестина мен Сирияның қалалары да бірде бір рет аталмаған. Соған қарағанда бұл елдердің бұйымдары Эблаға көптеген делдалдар арқылы жеткен болуы керек.

Аккад әулеті патшаларының мәліметтерінен (Саргон мен Нарам-Суэн) олардың Эблаға қарсы жорық жасап тұрғанын және Эбланы оның соңғы патшасы – Ибби-Зикирдің билігі тұсында б.з.д. XXIII ғ. аяғында Аккад патшасы Нарам-Суэннің қиратқанын көреміз. Осы оқиғадан кейін Эбла б.з.д. II мыңж. басында қайта жанданды, бірақ енді ешқашан бұрынғы маңызына ие болған жоқ. Оның халқы бұл уақытта өздерін қоршаған аморейлермен бірігіп кетті.

Б.з.д. II мыңж. басында Солтүстік Сирияда астанасы Халеб қаласы болған Ямхад аса қуатты мемлекеті айрықша роль атқарды. Бұл мемлекет халқының құрамы бойынша аморейлік, ал мәдениеті бойынша аккадтық болған еді. Ал Оңтүстік Сирияға (Катна) және Финикия жағалауларына дейін жоғарғы месопотамиялық патша – I Шамши-Ададтың саяси ықпалы күшті болады.

Сирия қала-мемлекеттері туралы жазба деректер өте жұтаң (тек б.з.д. ХҮІІІ ғ. Алалах қаласынан табылған әзірше аз зерттелген мұрағаттарды есептемегенде). Бұл қала-мемлекеттердің әлеуметтік құрылысы Аррапханың хурриттік қоғамына өте ұқсас болған тәрізді. Бұл Алалахта хуриттердің көп болуымен ғана түсіндірілмейді, ол ең алдымен экономика сипатының бірегейлігімен және оның дамуының деңгейімен түсіндіріледі. Бұл жерде қала патшасы кейде өзінің мүлік агенттеріне немесе жай ғана жақындарына бүтіндей қауымдарды сыйға тарқаны немесе сатып отырғаны өте қызғылықты жайт;

құжаттар сыйға тарту немесе сату-сатып алу келісімі ретінде құрастырылған, алайда іс жүзінде бұл жерлерден тек салық жинау құқығы берілгендігі жөнінде айтылады деушілер де жоқ емес. Дегенмен жер иеліктері қайта қайырылатын немесе басы бүтін сатылатын етіп шарттар жасалып отырғаны айқын болып отыр, бұл шарттар кейде қарызы үшін мүлікті тартып алуды жасырып та отырған. Өсімқорлық ерекше дамыды. Қарызды жекелеген қожайындар да, бүтіндей қауымдар да беріп отырды. Қатардағы қауымдастардың кедейленуімен қоғамның мүліктік жікке бөлінуі қарқынды түрде жүрді, кедейленген қауымдастар хапируға айналып, Сирияның шөлді аудандарында жасырынып жүрді.

Б.з.д. ХУІІІ ғ. аяғы мен ХУІ ғ. басы аралығында Нілдің атырауына Палестинадан немесе Синайдан жауынгер малшы тайпалық топтары – гиксостар өте бастайды. Келімсектердің жауынгер топтары бірте-бірте Египеттің солтүстік номдарындағы билікті басып алады, және олардың көсемдері өздерін перғауын деп атай бастайды. Египетте гиксостар өздерінің этникалық ерекшеліктерін жоғалтып, жергілікті халықпен сіңісіп кетеді. Алайда өздерінің алғашқы мекендеген жерлерінде олар қандай мөлшерде билігін сақтағаны туралы мәселе шешімін таппай отыр. Осы кезде Палестинаның қалалары мен ауылдарында әл-ауқаттың өскендігі байқалады; алайда шонжарлардың бай, үлкен әрі барлық жағдайлары бар үйлері кедейлердің бейшара, жұпынсыз лашықтарымен қатар тұрған болатын: терең мүліктік жіктеліс бұл жерде де жүрген еді. Палестина бұл кезде саяси жағынан біртұтас болмады. Тайпааралық өзара қырқыс соғыстардың жиі болып тұрғанын қалалардың қуатты дуалдары және олардың жаулардың әр кездерде талқандап отырғанын көрсететін археологиялық іздер көрсетеді. Соған қарамастан Палестина қалалары номиналды түрде болса да Аварис қаласындағы гиксос патшасының жоғарғы билігін мойындаған болуы да мүмкін; гиксостардың екінші орталығы Палестина жағалауының оңтүстік бөлігіндегі Газа болуы мүмкін.

Митанни және перғауындық Египет. Б.з.д. ХУІІ ғ. екінші жартысында Египеттегі гиксостар патшалығы (немесе патшалықтары) құлдырай бастайды. ХУІ ғ. Басынан Шығыс Жерорта теңізінде бір уақытта бірдей бірнеше жаңа маңызды саяси факторлар пайда болады.

Солтүстікте хурриттік Митанни державасы ұсақ-ұсақ аккадтық, хурриттік және аморейлік патшалықтарды жұтып қояды. Алалахтың сол кездегі патшаларының бірі Идри-Ми өз жазбасында оның қаласында төңкеріс болғандығы жөнінде, өзінің арбаға мініп таулық хапируларға қашқанын және сол жерде бірнеше жыл өмір сүріп, кейінірек өз қаласына оралғаны, бірақ енді Митаннидің патшасы Парраттарнаның жоғарғы билігін мойындағаны жөнінде әңгімелейді.

Евфраттан батысқа қарай орналасқан Митаннидің мемлекеттік билігі қай кезде болсын мықты болды деуге еш негіз жоқ, бірақ Митанни ықпалының тарауы айтарлықтай болды. Сирия мен Палестина халықтарының тілдері оңтүстікте ханаанейлік, ал солтүстікте аморейлік болғанына қарамастан әулеттердің үндіирандық және хурриттік аттары б.з.д. ХУ ғ. аяғына дейін бұл екі елдің әр түрлі қалаларында кездеседі. Бұл жағдай әулеттер митанни патшаларының туыстары болуымен түсіндірілсе керек, өйткені үндіиран тілі Алдыңғы Азиядағы Иран қыратының шегінен ары аспаған еді.

Митаннидің өрлеуі Сирия мен Финикияны байытуға қабілетті екі түрлі жаңалықтың ойлап табылуымен тұстас келді. Б.з.д. ХУІІІ-ХУІІ ғғ. шамасында Жоғарғы Месопатамиядағы хурриттер түрлі-түсті шыныдан ыдыс жасауды ойлап тапты. Ыдыс жасаудың бұл тәсілі кейінірек Финикияда, Төменгі Месопатамия мен Египетке де тарады, бірақ бірқатар уақыт аралығында хурриттер мен финикиялықтар халықаралық саудада шыны ыдыстарды өткізуді монополиялады. Б.з.д. ХУІ ғ. аяғына қарай Финикияда жүнді теңіз құртынан (моллюск) жасалатын бояу – пурпурмен ашық қызыл және ақшыл көк түске бояу тәсілі ойлап табылды. Ханаанейлік Финикияның кіші-гірім қалаларында

боялған жүнді айырбастау жолымен түскен астық пен металл бұйымдардың бай қоры жинақталып қалды. Финикиялықтардың Жерорта теңізінің алыс аудандарында да қызу саудасы басталып кетті. Шамамен б.з.д. 1400 ж. бастап осы сауданың куәсі ретінде Сирия мен Палестинада микендік және кипрлік керамика пайда болады; финикиялық тар теңіз арқылы сондай-ақ испан қалайысын әкеп тұрған да болуы керек, мұның өзі Алдыңғы Азияда қоланың жасалуын арзандатты.

Көпестер ролінің өсуі Финикияда месопотамиялық және египеттік типтегі монархиялық құрылыстың дамуын тежеді: әрбір қалашықта өз патшасы болғанына қарамастан, жалпы алғанда олардағы билік алғашқы демократиясы сақталған олигархия сипатында болды.

Палестина мен Финикияның ханаанейлік қалалары мен Сирияның аморейлік және хурриттік қалаларының жоғарыда көрсетілген жағдайларға байланысты гүлденуі көп ұзамай, дәлірек айтқанда, б.з.д. 1600 ж. кейін басталып кеткен египет жаулаушылығының кесірінен тоқтап қалды. Египеттегі гиксостар билігі жойылды, жаңа, ХҮІІІ әулет перғауындары жекелеген шапқыншылықтардан Палестина-Финикия-Сирияға жоспарлы шабуылдарға өтті. Перғауын I Яхмес Оңтүстік Палестинадағы гиксостардың соңғы тірегін алды; ХҮІ ғ. соңғы ширегінде I Тутмос Евраттың өзіне дейін жорық жасады; әйел-перғауын Хатшепсут өз билігін бейбітшілікте өткізгеннен кейін билікке келген III Тутмос уақытысынан ханааней қалаларын жүйелі түрде ұзаққа созылған қанды қырғынға салу басталды. Египеттің әрбір жорығы жауланып алынған территорияны Египеттің құрамына қосумен емес, тек қалалар мен ауылдарды тонаумен, мал мен адамдарды айдап әкетумен аяқталып отырды. Перғауындардың әкімшілік шаралары өте-мөте қарапайым болды. Негізгі жолдар мен өткелдерді бақылап отыратын бірнеше египет қамалдары тұрғызылды. Гарнизондардың болуы жергілікті билеушілердің ұзақ уақыт бойы жаулаушыны сыйсыпаттар, тарту-таралғылар, алым беріп отыру арқылы тыныштандыруға итермеледі; кепіл ретінде Египет сарайына билеушілердің балаларын әкетіп отырған: ұлдарын перғауынға адал болу рухында тәрбиелеп, ал қыздарын әйелдікке алып отырған. Бірақ перғауындар Египет мемлекетінің ішкі әкімшілік жүйесін Палестина мен Сирияға таратуға ешқашан ұмтылмаған. Олардың жекелеген патшалардың сарайларында ұстаған кіші-гірім әскери топтары негізінен бақылаушылық функция атқарған болуы керек. Мысалы, Салық жинау олардың міндетіне кірмеген: Құнды заттар да, жұмыс күштері де Палестинадан, Финикия мен Сириядан тұрақты салық салу арқылы емес, үнемі жасалып отыратын әскери жорықтар арқылы зорлық-зомбылықпен, күшпен тартып әкетіліп отырылды. Сирия-Палестина мемлекеттерінің египет жаулаушылығы кезінде ХҮ ғ. өзінде-ақ халықтың үлкен бөлігін жоғалтқаны белгілі болды.

Перғауындар Митанни күштерін Евфраттың арғы бетіне ығыстырып жібергеніне қарамастан Митанниді толықтай қиратуға олардың күші жетпеді. Митанни патшалары Сирия-Палестина жерлеріндегі перғауындарға қарсы ұйымдаспаған болса да, бірақ толастамай отырған қарсылық қозғалыстарымен тұрақты байланыс орнатып отырды. Басты мәселе мынада еді: перғауынның олжасы неғұрлым бай болған сайын Сирия-Палестина жолындағы сауда соғұрлым тоқырап отырды, ал саудасыз елдің байлығы кеміп кететін еді, мұның өзі Египетті әр түрлі бағалы заттармен үздіксіз қамтамасыз етуге мүмкіндікті шектеді. Ақыр аяғында перғауын IV Тутмос Митанни патшасы I Артадамамен ықпал ету аймағын бөлісу туралы келісім жасауға мәжбүр болды. Жерорта теңізіне шығатын Солтүстік Сирия Митанни аймағында қалды, ал Египет перғауындары өз ықпал ету аймағында жыл сайынғы жорықтарсыз-ақ қаражаттың келіп тұру жолдарын іздестіре бастады.

Хапиру халықтық қозғалысы. Б.з.д. ХІҮ ғ. ең басында Финикия мен Сирия аралығындағы тауларда жаңа, ерекше бір мемлекет пайда болды. Оның негізгі халқын хапирулар құрады, олардың белгілі-бір тайпалық немесе территориялық шығу тегі бір

болмағандықтан, жаңа мемлекеттің атауының да өзіндік ерекшелігі болды: мемлекеттің *Амурру* деген атауы ХҮ ғ. аяғына дейін жәй ғана батыс, малшы тайпалардың мекен еткен жері дегенді білдірді (олар сондықтан да аморейлер, яғни батыстық деп аталды, ал олардың өз атауы сутилер болса керек). Хапирулер бұрын да мүмкіндік туған кезде өзін-өзі басқаратын қауымдар құрып отырған; олардың бір бөлігі жергілікті патшаларға әскери қызметке барып отырды, бірақ олардың бәрі жалпы патшалық билікке, соның ішінде әсіресе перғауын билігіне дұшпандық көзқараста болды.

Осы хапирулерді Амарру патшалығын құрған шенқұмар Абди-Аширта өз мақсатына жету жолындағы құрал ретінде пайдаланды. Перғауын III Аменхетепке жеткен мәлімет бойынша ол өз жақтастарының алдында сөйлеген сөзінде былай депті: «Жиналындар, Библға шабуыл жасаймыз. Егер ол жерде қаланы жаудан қорғайтын адам болмаса қала бастықтарын бүкіл ауданнан қуамыз, сонда барлық аудандар хапирулерге қосылады; сөйтіп барлық аудандар үшін «әділеттік орнайды», және жігіттер мен қыздар мәңгі қауіпсіздікте болсын. Ал егер перғауын бізге қарсы әскермен шыкса, онда барлық аудандар оған жаулықта болады – сол кезде ол не істей алар екен?» «Әділеттік» деп Алдыңғы Азияда ең алдымен қарыздардан босату мен кепілдегілерді қайтаруды, және сондай-ақ мүмкіндігінше тартып алынған немесе сатып алынған жерлерді қайтарып алуды түсінген. Сонымен, барлық ұсақ мемлекеттердің «қала басшыларын» (патшаларды) қуып шығып, еркін хапиру болуды ұсынды, қарыз құлдығы жойылуға тиіс болды, ал әскери күшке көтеріліске шыққандардың ауызбірлікте болуы қарсы қойылды. Перғауын үкіметі ерте кездерден-ақ хапирулерді қуғындап, іздеп тауып құлдық ауыр еңбекке жегіп отырғаны түсінікті.

Абди-Аширта және одан кейін оның ұлы Азиру өздерінің перғауынға жазған хаттарында оның адал құлы екендігін айтып отырды, алайда сонымен бір мезгілде өз агенттері арқылы жүйелі түрде халықты өз «қала басшыларын» өлтіруге шақырып отырды. Шынында да Финикия мен Палестинаның әр жерлерінде бұл үндеулер қолдау тауып, кейде құлдардың жекелеген қарулы топтарының көтерілістеріне дейін орын алып отырды.

Б.з.д. ХІҮ ғ. 60-жылдары Хетт патшасы I Суппилиума перғауындардың одақтасы – Митанни патшалығын талқандауды бастады. Амурру Хетт және Египет державаларының арасындағы аралық жағдайда қалды, алайда оның патшасы Абди-Аширта хеттер жағын жақтады. Хеттердің Сирияға шабуылы басталғаннан-ақ Египет билігіне қарағанда Хетт билігі жеңілдеу екендігі белгілі болды. Хетт патшасы өз бағыныштыларына қатынасын екі жақтың барлық құдайларының аттарымен бекітілген жазба келісім-шарттар арқылы анықтап отырды және бұл шарттарды орындап отырды. Хеттер жинап отырған алым да, олар талап еткен әскер құрамы да перғауын әскерлері мен шенеуніктерінің тонаушылығынан әлденеше есе жеңіл болды. Перғауын сарайлары мен зираттарының жоғары көркемдікпен жасалған бай әшекей безендірулері Шығыс Жерорта теңізі халықтары үшін шынында да аса қымбатқа түсті. Хеттер әзірге мұндай сән-салтанатқа үйрене қойған жоқ еді, ал олардың державасы бұған дейінгі Митанни державасы сияқты өзара тең емес болса да, бірақ одақтас мемлекеттердің конгломераты болды. Сол кездегі Сирияның ең ірі мемлекеті - Амурру патшасы Азиру Хетт патшасына жылына жүзге тарта құлдың бағасын, яғни 2,5 кг алтын төлеп тұрды, бұл үлкен ақша, алайда ол перғауынға бұдан әлденеше есе көп төлер еді. Сондықтан да Шығыс Жерорта теңізі халқының барлық топтары, перғауынды жақтаушы жонжарлардың бір бөлігін қоспағанда хеттер үстемдігін артық көруі түсінікті еді.

Өзінің діни реформасымен айналысып жатқан ІҮ Аменхетеп Египеттің Азиялық иеліктерін ұстап қалу үшін жеткілікті әскер жібере алмады, немесе жібергісі де келмеді. Алайда I Суппилиума бұл жерлерді әзірге жаулап алған жоқ, алдымен Митанниді талқандап алу керек болды. Перғауындардың Азиялық империясы Азирудың соққысынан

және хапиру топтарын айналасына жинаған Дамаск билеушісінің соққысынан құлады. Финикияда хапирулар жағына Сидон патшасы өтті. Перғауын өкіметінің әрекетсіз отырғанына қарамастан, жаулаушылармен қызметтес болуымен өздерін халық алдында келеңсіз жағынан көрсетіп алған көпшілік патшалар Египетке адалдығын сақтады, бірақ олардың жерлері от-жалынға оранып жатты.

Хапирулердің ізімен жүре отырып хетт әскерлері оңтүстікке шабуыл бастады. XIV ғ. ортасына таман олар Солтүстік Палестинаға дейін жетті. Сол кезден бастап хапирулер туралы ештеңе айтылмайды: олар басқа да ханааней халықтарымен бірігіп кетсе керек; олар өз жағдайын біраз жақсартып алған болуы мүмкін немесе бір бөлігі өз үйлеріне оралған болуы да мүмкін, бірақ әрине қоғамдық құрылысының түбегейлі өзгеріске ұшырауы мүмкін емес еді. Амарру патшалығы басқа патшалықтардан еш айырмасы жоқ кіші-гірім сириялық мемлекетке айналып, б.з.д. XII ғ. дейін өмір сүрді.

Хеттер және перғауындық Египет

Египеттің ХҮІІІ әулеті құлағаннан кейін келесі, ХІХ әулеттің перғауындары – І Сети және ІІ Рамсес Палестинана, Финикия мен Сирияны қайта жаулап алуды бастауға тиіс болды. Хеттердің Сириядағы жағдайы да жеңіл болған жоқ, хетт патшалары күрделі саяси ойын жүргізіп отыруға мәжбүр болды. Митанни жойылғаннан кейін Солтүстік Сирияға апаратын Евфрат өткелдеріне жаңа құрылған Ассирия державасы қауіп төндіре бастады, және Сирия мемлекеттері Египет үстемдігіне қарағанда хетт үстемдігі жұмсағырақ болғанына қарамастан, бірақ ол Митанни үстемдігінен әлдеқайда ауыр екендігін түсінді: Хетт державасымен жасалған барлық келісім-шарттарда бағынышты мемлекетті дербес сыртқа саясат жүргізу құқығынан айырған шарттар болды, сондай-ақ оның дербестігін айтарлықтай шектеген басқа да бөліктер болды. Нәтижеде бірқатар Сирия патшалықтары хеттерден бөлініп кетті, оларды күшпен бағындырып отыруға тура келді; Амурру патшалығы Хетт және Египет державалары арасында бірде бірінің, келесіде екіншісі жағына шығып ауытқып отырды.

Хеттердің Сириядағы басты тірегі Евфраттағы Каркемиш қаласы болды; хеттер өздері үшін осындай екінші тірек ретінде теңіз жағалауындағы Угарит қаласын жасамақшы болды. Угариттің мемлекеттік мұрағаты бізге б.з.д. ХІҮ-ХІІІ ғғ. Сирия қоғамы туралы құнды мәліметтер береді.

Угариттің қоғамдық құрылысының жалпы белгілері хетт патшасы ІІІ Хаттусилидің Угарит патшасына жіберген елшілік жолдауынан жақсы көрінеді. Хетт патшасының Угаритке ұсынып отырған келісім шарттарынан оның көзқарасы бойынша угарит қоғамы мынадай әлеуметтік топтардан тұрған: 1) «патша құлдары (яғни қызметкерлері)»; 2) «Угарит ұлдары (яғни ерікті азаматтар)»; 3) «патша құлдарының құлдары» (яғни патша қызметкерлерінің құлдары; бұған жалпы патша қызметкерлерінің бақылауындағы патша шаруашылығы жұмыскерлерінің ең төменгі топтары кірген болуы да мүмкін); 4) сатып алынған жеке меншік құлдар. Аталған топтардың әрқайсысынан адамдар хетт патшасының қамқорлығындағы хапиру қауымдарына қашып отырғаны көрсетілген, алайда хетт патшасы қашқындарды қайтарып отырған көрінеді. Деректерден угарит қауымдарынан ұжымдық салықтар жиналып отырғаны және олардың мүшелері жалпымемлекеттік міндеткерліктер өтеуге әкетіліп отырғаны жақсы белгілі (аккадша *ильку*, хурритше *унушие* "міндеткерлік өтеуге бару" дегенді білдіреді). Ең маңызды міндеткерліктер әскери, кеме ескекшісі болу және мемлекет жұмыстарын орындау болды, бұл міндеткерліктерді орындаушыларды мемлекет қазынасынан асырап отырды. Міндеткерліктерді орындауға жекелеген үлкен отбасылық қауым өкілдері (шамасы өз қалауымен болса керек) бөлініп отырды. Қауымдарды ақсақалдар және қауым мен патша өкіметі арасындағы ерекше байланыстырушы кісі – *сакину* басқарды; Угарит мемлекетінің басқаруы жалпы алғанда осындай болды, алайда сакинумен қатар патша да болды, бұл

сыртқы қатынастар ісін кейде тікелей ақсақалдар кеңесі немесе сакинудің жүргізуіне кедергі келтірген жоқ.

Әскери міндеткерліктерді тек қауымдастар ғана емес, сондай-ақ «патша адамдары» да (ерекше артықшылықпен одан босатылғандарынан басқасы) атқарды. Каркемиштің күшеюінің нәтижесінде, оның үстемдік ету саласына Угарит те түсіп, бірте-бірте Угариттің ықпалы төмендей берді.

Египет перғауыны I Сети бастаған хеттерге қарсы шабуылдар II Рамсес тұсында одан ары дамытылды. Сөйтіп, Палестинаның ханаанейлі қалаларының жағдайы Сирияның аморейлік-хурриттік қалаларынан әлдеқайда нашар болды; перғауындардың тежеусіз тонаушылығы, адамдарды қыру мен айдап әкетуі қайта басталды. Патшалық құруының бесінші жылында (шамамен, б.з.д. 1312 жыл болуы мүмкін) II Рамзес көп әскер жинап, Чару шекаралық бекінісіне аттанады. 29 күндік жорықтан кейін патшаның өзі басқарған алдыңғы шептік әскер Кадештен бір асу қашықтықтағы жерге келіп орналасты. Бұған таяу жерге хетт армиясы және оған одақтас Сирия әскері орналасқан болатын.

Египет қосынына жіберілген тыңшылардың хеттер Египет әскерінен қорқып, солтүстікке шегініп кетті деген жалған ақпарына сенген II Рамзес бүкіл армияның келуін күтпестен, өзінің шағын ғана авангардтық әскерімен хеттерге қарсы шабуылға шығады. Нәтижеде египеттіктердің шағын отряды перғауынның өзімен бірге қырылып қала жаздайды, жағдайды дер кезінде келіп жеткен Египет әскері құтқарып қалады. Хеттердің арбалы әскерінің қарсы шабуылы, олар тар өткелде шайқасқандықтан нәтиже бермейді. Қарсыластар бұл жолы бірін бірі жеңе алмайды.

Кинзес-Кадеш түбіндегі шайқастан кейін, II Рамзес тағы да он бес жылдай уақыт бойы жыл сайынғы жорықтарымен тек Палестинаның ғана емес, сондай-ақ Сирияның да жергілікті халқын тонап отырды. Тек 15 жылға созылған ауыр күрестен кейін ғана II Рамзес хеттерді Оңтүстік Сириядан ығыстырып, Кадешті және басқа да бірқатар қалаларды басып алды. III Тутмосистің бұрынғы иеліктерінің солтүстік бөліктері хеттер жағында қала берді. Ақырында хетт патшасы II Хаттусили бір бүйірінен Ассирия қауіпі төніп тұрғандықтан II Рамсеспен бейбіт бітімге (б.з.д. 1296 немесе 1270 ж.) қол қоюға мәжбүр болды.

«Өзеннің арғы беті тайпаларының» қоныс аударуы. II Рамсес билігінен кейін көп ұзамай (б.з.д. XIV ғ. аяғы – XIII ғ. басы) Палестинаға Иорданның арғы бетіндегі далалардан малшы тайпалардың үлкен топтарының баса-көктеп кіруі басталады. Бұл жөнінде археологиялық деректер де, оқиғадан кейін 400-500 жыл өткеннен кейін аңыздарды жазбаға түсіруі негізінде және бізге дейін Таурат құрамында сақтала отырып жеткен тарихи аңыздар да жеткілікті түрде толық мәлімет бере алады.

XIII ғ. екінші жартысында Иордан өзенінің арғы бетіне, содан кейін Палестина жеріне басып кірген тайпалардың шығу тегі Жоғарғы Месопотамияны мекендеген аморей-сутий тайпалары еді, оларды бұл жерден ХҮІ-ХІҮ ғғ. меттани хурриттері мен касситтер ығыстырып шыққан болатын.

XIII-XII ғғ. Заиорданиде қоныстана бастаған сутий тайпалары ирби деген атаумен белгілі болған. Бұл "өзеннің арғы бетінен өтуші" дегенді білдірді. Ибрилер деп тек кейінгі еврей халқын ғана емес, атақты Авраамның (Ыбрахим пайғамбар) барлық ұрпақтары, соның ішінде аромейлер мен арабтарды да атаған болуы керек.

Барлық израильдіктердің мықты сеніміне айналған кейінгі аңыздар бойынша олардың ата-бабалары Египеттің қол астындағы Гошен немесе Гесем ауданына қоныстанбақшы болады, сол жерде олар Египет «құлдығына» түсіп қалып, «патша адамдары» ретінде міндеткерлік жұмыстар атқарып жүреді. Оларды бұл құлдықтан Египет патшайымының асырап алған баласы, израилдік Мұса пайғамбар Яхве құдайының көмегімен құтқарып, Египеттен алып шығады. Библия аңыздарына сәйкес Мұса Яхвемен «Өсиетке» (келісімге) отырады, келісім бойынша Яхве израильдіктерге Палестинаны

беруге уәде етеді, ал олар өз кезегінде Яхведен басқа құдайларға табынбауға міндетті болады. Бұл әңгіме, әрине аңызға құрылған, алайда одан сол уақыттың оқиғаларына байланысты шынайы деректерді де сүзіп алуға болады.

Палестинада израильдіктер (аморей-сутий тайпаларының бір бөлігі) осы жерде бұрыннан өмір сүріп жатқан ханаана және аморей халқын кездестіреді. Аңыз бойынша израильдіктер Яхвенің әмірі бойынша барлық ханааней халқын қырып тастайды. Алайда іс жүзінде бүкіл ханааней халқы қырылып кетпеген, керек болса олардың кейбір қалалары өз тәуелсіздіктерін сақтап қалған. Атап айтқанда, биік, алынбас қырдың басында орналасқан, иевуситтер қаласы – Иерусалим израильдіктерден тәуелсіз болып қала берген.

Кейбір уақытша әскери көсемдерді есептемегенде израиль тайпаларының қандай да бір ортақ саяси билігі болмады. Оларды ақсақалдар мен пайғамбарлар (нәби) басқарды. Ерекше қиыншылық туған кезеңдерде жекелеген тайпалар немесе бүкіл тайпа одағы ерікті түрде құтқарушы-көсемге бағынды (қазы, ежелгі еврей тілінде *шофет*). Мемлекеттің бастамалары тек «қазылар» дәуірінің соңғы көсемдері тұсында ғана қалыптаса бастайды.

Дәстүр бойынша израиль тайпа одағы 12 тайпадан (буыннан) тұрды деп есептеледі. Бұл ең алдымен діни бірлестік болды, оларды ортақ құдай – Яхве біріктірді. Дінді тайпааралық левиттер ұйымы жүргізіп отырды. Яхвеге кез келген жерде – көбінесе қыраттарда, таудың биік шыңдарында табынатын. Алайда жер бетінде ол «Өсиет кемесінде» орналасқан, бірақ көзге көрінбейді деп есептелді. Бұл кеме көшпелі өмір кезіндегідей шатырда сақталды. Яхве сол дәуірде де, одан кейінгі кезеңде де бірден-бір құдай болып есептелмеген; ол тек өз тайпасымен өзін басқа құдайлармен тең қоймауы жөнінде келісім жасасқан «қызғаншақ» құдай болды деуге болады; бұл келісімнің символы ер балаларды сүндетке отырғызу болды. Алайда, келісімге қарамастан Яхвемен қатар басқа да құдайларға табыну орын алып отырды.

Бірте-бірте отырықшылыққа өту, қолөнер мен сауданың дамуы мүлктік жіктелісті күшейте түсті. Ежелгі еврейлердің қоғамында ірі жер иелері мен құл иелері қалыптасып жатты, ал олар өздерінің мүдделері мен талаптарын қорғайтын мықты биліктің орнауына мүдделі болды. Сайланбалы көсемдерді өз билігін мұраға қалдыра алатын патшалардың ауыстыруын және жалпы мемлекеттің қалыптасуын сырттан төнген қауіп те тездеткен болатын. Ежелгі еврей тайпалары көршілес филистимдіктермен ұзаққа созылған соғыс жүргізіп жатты. Осы соғыстар барысында солтүстіктің Вениамин тайпасының өкілі, Киштің ұлы Саул патша болып сайланып, оның билігін барлық еврей тайпалары мойындады (б.з.д. XI ғ.). Саул өз жақындарын мыңбасы, жүзбасылар етіп тағайындап, оларға егістік алқаптары мен жүзімдіктерді сыйға тартты. Мұның өзі қызметкер шонжарлардың пайда болуына алып келген болатын. Алайда Саулдың қолбасшылық қабылеті жеткіліксіз болып, ол филистимдіктерден ойсырата жеңіліс табады.

Еврейлердің патшасы болып Саулдың күйеу баласы, оңтүстіктегі иуда тайпасының көсемі Дәуіт (Давид) отырады (б.з.д. 1000-965 жж.). Оның тұсында ханаанейлерден Иерусалим тартып алынып (995 ж.), еврейлердің жаңа патшалығының астанасына айналды. Елді басқару мақсатында орталық мемлекеттік аппарат қалыптастырылып, оның басына жоғарғы қызметкер қойылды. Патшаның жанында тек өзіне ғана бағынатын, криттіктер мен филистимдіктерден жасақталған жеке гвардиясы тұрды. Дәуіттің салық жинау мақсатымен жаппай халық санағын жүргізу туралы бұйрығы халықтың қатты наразылығын туғызды. Дәуіттің сыртқы саясаты табысты болып, оның тұсында елдің оңтүстіктегі шекарасы Акаб бұғазына дейін кеңейтілді.

Дәуіттің мұрагері оның кіші ұлы Сүлеймен (Соломон – б.з.д. 965-935 жж.) болды. Дәстүр оны дана басшы, әділ де қайырымды қазы, Библияға кірген бірқатар әдеби шығармалардың авторы ретінде дәріптейді. Сүлейменнің тұсында құрылыс ісіне көп назар аударылды. Босап қалған ханааней қалалары қалпына келтіріліп, жаңа қалалар соғылды. Яхве құдайының құрметіне Сүлеймен патша Иерусалимде сән-салтанатты храм тұрғызды.

Құрылыс қызметінің кең ауқым алуы мен сарайдың қажеттіліктері салық саясатының күшейтілуін талап етті. Израиль-иудей патшалығының территориясы 12 округқа бөлініп, оның әрқайсысы патшаға жылдың бір айында азық-түлік жеткізіп тұруға тиіс болды. Еңбек міндеткерлігі енгізілді, жылдың төрт айын израильдіктер патшаның құрылыс жұмыстарында өткізуге тиіс болды.

Сүлеймен билігінің соңына қарай мемлекеттің сыртқы саяси жағдайы қиындап кетеді. Солтүстік шекарада қуатты Дамаск патшалығы пайда болды. Көпшілік еврей тайпалары Иудеядан бөлініп кетіп, жаңа Израиль патшалығын құрды. Оның астанасы жаңа салынған Самария қаласы (б.з.д. IX ғ.) болды. Дәуіттің ұрпақтары тек елдің оңтүстігіндегі билігін сақтап қалды.

Әлсіреп, бөлшектеніп кеткен елге Египет патшасы Шешонк б.з.д. 930 ж. шамасында басып кіріп, еврейлердің екі бірдей патшалығын тонауға ұшыратты. Алайда Шешонктың мұрагерлері тұсында Египеттің әлсіреп кетуі оның Шығыс Жерорта теңізіндегі бұрынғы үстемдігінен айрылып Оалуына алып келді.

XI ТАРАУ МИДИЯЛЫҚ ЖӘНЕ АХЕМИНИДТІК ДӘУІРДЕГІ ИРАН

Ежелгі ирандықтар. Мидия. Б.з.д. II-I мыңжылдықтар межесі Иран территориясында алғашқы мемлекеттік бірлестіктер пайда болған уақыт болып табылады. Таптық қоғамның қалыптасып, алғашқы мемлекеттердің пайда болуы бұл аймақта да өндіргіш күштер дамуының жаңа кезеңінде, темір ғасырының басталуымен қатар жүрді. Әлеуметтік, саяси және мәдени дамудағы алға басулар егіншіліктегі және шаруашылықтың басқа салаларындағы жетістіктермен байланысты болды. Б.з.д. I мыңж. басында Иранның солтүстік-батысында территориялық жағынан кіші-гірім саяси бірлестіктер қалыптасады. Кейінірек бұл бірлестіктер өзара бірігіп анағұрлым ірі мемлекеттер пайда болды. Осындай мемлекеттердің бірі YII ғ. екінші ширегінде қалыптасқан Мидия державасы еді. Бірте-бірте ол Иранның барлық аймақтарын дерлік өзіне бағындырып, Алдыңғы Азияның солтүстігіндегі Урарту, Ассирия сияқты қуатты мемлекеттердің де территориясын басып алды.

Ежелгі шығыстағы мемлекеттілік тарихында маңызды орынды Мидия мен Ахеменид державалары дәуірі алды. Ирандағы мемлекеттік типтегі алғашқы құрылымдарды елдің жергілікті халқы негіздеген болатын. Сонымен бірге II-I мыңж. межесінде Батыс Иранда шығу тегі әлі де ғылымда дау туғызып отырған келімсек тайпалар тарай бастайды. Олардың қоныстануы мен автохтонды халықпен ықпалдастыққа түсіп, оларды біршама ассимиляциялауы негізінде ирантілді халықтар қалыптасады. Дәл осы ирантілді халықтар пайда болған уақытынан бүгінгі күнге дейін, орта ғасырларда орын алған жаулаушылықтарға (арабтар, түріктер, монғолдар), әр түрлі этникалық араласуларға қарамастан өзінің этникалық ерекшеліктерін өзгеріссіз сақтап отыр. Ежелгі ирандықтар өздерін "арийлер" деп атаған. Иран атауының өзі осы сөзден шығады. Ирандағы арийлерге мидяндар, парсылар, т.б. жатса, Орта Азияда скифтер, сарматтар және басқалар жатқан болатын. Арийлер III-II мыңж. межесінде үндіеуропалықтар қоныстанған ареалдың шығысында мекендеді, ал солтүстікте арийлердің көршісі Солтүстік-Шығыс Еуропа мен Уралдың финн-угор тайпалары болған. Бірте-бірте бөлшектене тарала отырып, иран тайпалары б.з.д. I мыңж. алғашқы ғасырларына қарай Солтүстік Қара теңіз жағалауынан Орта Азияға, Иран мен Ауғанстанға қарай таралады.

Жергілікті халықтар – хурритер және касситтермен өзара ықпалдастыққа түсе отырып ирандықтар б.з.д. YIII ғ. бастап үстем этносқа айнала бастайды. Олар, өз кезегінде екі бөлікке – солтүстіктегі мидиялықтар мен оңтүстіктегі парсыларға бөлінеді. Ассирияның Урартумен соғыстары, киммериялықтар мен скифтердің шапқыншылықтары

мидия тайпаларының топтасуы үшін қолайлы жағдай туғызды. Дәл осы тайпалар Мидия деп аталған мемлекет құрады. Мидия YII ғ. қуатты державаға айналып, Вавилониямен одақтаса отырып, Ассирияны талқандаған болатын.

Киаксар патша тұсында (624-585) Мидия өз қуат-күшінің шарықтау шегіне жетеді. Мидия державасына Урарту, Манней және Скиф патшалықтары кірді. 590 жылы Мидия Кіші Азияның батысындағы басты мемлекет - Лидиямен соғыс бастайды. Соғыстың нәтижесінде Мидияға Кіші Азияның солтүстік-шығыс бөлігі беріледі.

Мидияның шығыстағы иеліктері туралы нақты мәліметтер жоқ. Оның ықпал ету аймағына Орта Азия мен Ауғанстанның батысы кірген болуы мүмкін. Бірақ Маргиана (Мерв) мен одан шығысқа қарай жатқан жерлер Ахеменидтер тұсында ғана Иранға қарады.

Территориялық жағынан ауқымды мемлекеттің құрылуы мен жаулап алынған жерлерден түскен орасан зор байлық Мидия қоғамының экономикалық және әлеуметтік дамуына оң ықпал етті. Мидияда құлдар мен басқа да тәуелді адамдардың еңбегін қанаған ірі шаруашылықтың болғандығы жөнінде деректер бар. Патша билігінің күшеюі жергілікті шонжарлардың сепаратизмімен үздіксіз күрес негізінде іске асып отырды. YI ғ. басына дейін ішкі қайшылықтарды сыртқы саясаттағы табыстар бүркемелеп отырған еді. Алайда Мидияның өрлеу дәуірі Киаксардың билеуі уақытымен тұспа-тұс келген болса, ал оның ұлы Астиаг тұсында Мидия мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатады.

Астиаг ақсүйек шонжарлардың ең жоғарғы бөлігінің күш-қуатын шектеуге тырысады. Сонымен бірге елде дінбасыларының ықпалы өсіп кетеді. Мидияда шиеленісті жағдай қалыптасады.

Осындай жағдайда патша әулетінен шыққан әскербасы Гарпаг бастаған шонжарлар парсы патшасы II Кирмен келісімге келіп, елде көтеріліс бастайды. Вавилон хроникасының көрсетуі бойынша, 550 ж. көтеріліс баталғаннан кейін, Астиагтың парсыларға жорығы кезінде әскері өзіне қарсы шығып, Астиагты тұтқындап, Кирге тапсырады. Кир жеңіске жетіп, Мидия патшалығын Ахеменид державасы ауыстырады.

Әлемдік Парсы державасының пайда болуы. Парсылар туралы Ассирия деректерінде б.з.д. IX ғ. бастап айтыла бастайды. Б.з.д. 843 ж. шамасында құрастырылған Ассирия патшасы III Салманасар жазбасында Парсуа аймағы жөнінде айтылады. Бұл территория қазіргі Иранның Фарс провинциясымен сәйкес келеді.

YII ғ. 40-шы жылдарына дейін парсылар элам патшаларына тәуелді болды, ал бұдан кейін қысқа уақыт ассириялықтарға алым төлеп тұрады. Б.з.д. YII ғ. парсылар тайпа одағын құрып, оны ахеменилер руынан шыққан көсемдер басқарады. Дәстүр бойынша әулеттің негізін қалаған Ахемен болып табылады. Б.з.д. 646 ж. шамасында парсылар патшасы Ахеманның ұрпағы I Кир болады. Бірте-бірте I Кирдің және одан кейінгі патшалардың тұсында парсылар Иран қыратының үлкен бөлігін өздеріне қаратады. Парсылардың бір бөлігі отырықшы өмір кешсе, ал екінші бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысты.

Шамамен б.з.д. 600-559 жж. аралығында Персияда I Камбиз билік құрды, оның тұсында ел Мидия патшаларынан вассалды тәуелділікте болады. 558 ж. I Камбиздің ұлы II Кир Пасаргадта үстемдік еткен отырықшы парсы тайпаларының патшасына айналады. Парсы мемлекетінің орталығы Пасаргада қаласы болды. Бұл кезде Таяу Шығыста төрт ірі державалар қалған еді: Египет, Вавилония, Мидия және Лидия. 553 ж. Кир өздері вассалды тәуелділікте отырған Мидия патшасы Астиагқа қарсы көтеріліс бастайды. Соғыс үш жылға созылып, 550 ж. парсылардың толық жеңісімен аяқталады. Осы уақыттан бастап Персия әлемдік тарихтың кең аренасына шығып, екі ғасыр бойы саяси қатынаста жетекші роль атқарады.

549 ж. парсылар Эламның бүкіл территориясын басып алады. 549-548 жж. Олар парсылар бұрынғы Мидия державасының құрамына кірген барлық елдерді, атап айтқанда, Парфияны, Гирканияны және Арменияны өз билігіне қаратады.

Осы уақытта, Кіші Азиядағы қуатты Лидия патшалығының билеушісі Крез Кирдің қарқынды түрде қол жеткізіп жатқан табыстарына қарап өз болашағы үшін қам жей бастайды. Египет перғауыны Амасистің бастамасымен 549 ж. Египет пен Лидия арасында одақ жасалады. Көп ұзамай Крез Грекияның ең қуатты мемлекеті Спартамен келісім жасасады. Алайда, одақтастар батыл түрде әрі тез қимылдау керек екенін түсінбеді, өйткені Персияның қуаты күн санап өсіп жатқан болатын.

547 ж. қазанның ақырында Кіші Азиядағы Галис өзенінің маңында парсылар мен лидиялықтар арасында қанды шайқас болып, бірақ ол нәтижесіз аяқталады. Крез жаңа шайқасқа жақсылап дайындалу үшін өз астанасы – Сардыға шегініп кетеді. Бұл жолы ол Вавилония патшасы Набонидпен әскери одақ жасайды. Сонымен бір уақытта бұрынғы одақтастарынан әскери көмек сұратып хабаршылар жібереді. Ол шешуші шайқас көктемде болады деп жалдамалы әскерлерін таратып жібереді. Алайда Крездің бұл әрекеттерін көз жазбай бақылап отырған Кир қарсыласына тұтқиылдан бас салуға бел буады. Кир әскерлері Лидия астанасы Сардыты 14 күн қоршауда ұстағаннан кейін қалаға кіреді. Крез тұтқынға түседі.

Лидияны жаулап алғаннан кейін Кіші Азиядағы грек қалаларының кезегі келеді. Бұл қалалардың халқы Спартаға көмек сұрап хабаршы жібереді, алайда спарталықтар көмек беруден бас тартады. Кіші Азия халықтарын бағындыру ісін Кир өз қолбасшыларының біріне тапсырды. Лидияның наместнигі етіп парсылық Табал деген кісіні тағайындайды. Кирдің өзі Вавилонияға, Бактрияға, Египетке және сақтарға қарсы жорықтарын ұйымдастыру үшін Экбатанға қайтып кетеді.

Кирдің кетуін пайдаланып Сард тұрғындары көтеріліс бастайды. Көтерілісті басу үшін Кир мидиялық Мазар басқарған әскер жібереді. Мазар көтерілісті басып қана қоймай, Кіші Азиядағы грек қалаларын, бірінен кейін бірін бағындыра бастайды. Көп ұзамай гректер Эгей теңізіндегі үстемдігінен айрылып қалады.

Б.з.д. 545-539 жж. аралығында Кир Маргиананы, Хорезмді, Соғдиананы, Бактрияны, Гедросияны, ортаазиялық сақтарды, Саттагидияны, Арахосия мен Гандхараны бағындырды. Сөйтіп, парсы үстемдігі Үндістанның солтүстік-батыс шекарасына, Гиндукуштың оңтүстік қыраттарына және Яксарт (Сырдария) өзенінің аңғарына дейін жетеді. Тек өз жаулаушылықтарының ең қиыр солтүстік-шығыс шектеріне жеткеннен кейін ғана, Кир Вавилонияға қарсы жорығын бастайды.

Б.з.д. 539 ж. көктемінде парсы әскері Диялы өзенінің аңғарымен Вавилонияға қарсы жорыққа аттанады. 539 ж. тамызда Тигрге жақын жердегі Опис қаласының маңында парсылар вавилон әскерін ойсырата жеңеді. Бұдан кейін олар Сиппар қаласын қоршауға алады. Сиппардың қорғанысын Набонидтің өзі басқарады. Қала гарнизоны әлсіз ғана қарсылық көрсеткеннен кейін қала беріледі. Набонид қашып үлгереді. Осыдан екі күн өткеннен кейін, яғни 539 ж. 12 қазанда парсылар әскері ұрыссыз Вавилонға келіп кіреді. Набонид патша тұтқынға түседі. 539 ж. 20 қазанда Вавилонға Кирдің өзі келіп кіреді. Вавилонияны басып алғаннан кейін одан батысқа қарай жатқан, Египетке дейінгі елдер өз еріктерімен парсыларға беріледі.

530 ж. Кир Гирканиядан солтүстікке қарай және Каспий теңізінен шығысқа қарай жатқан көшпелі тайпалар - массагеттерге қарсы жорық ұйымдастырады. Массагеттермен болған шайқаста парсы әскерлері толықтай жеңіліс тауып, Кирдің өзі қаза табады. Геродоттың көрсетуі бойынша бастапқыда Кир айламен массагеттер қосынын басып алады, бірақ Томирис патшайым бастаған массагеттердің негізгі күші парсыларға ойсырата соққы беріп, Кирді тұтқындап, басын кеседі.

530 ж. Кир қаза тапқаннан кейін Парсы державасының тағына оның үлкен ұлы II Камбиз отырады. Таққа отырысымен ол Египетке жорыққа дайындала бастайды. Ұзаққа созылған әскери және дипломатиялық дайындықтардан кейін, Египет толық оқшаулықта қалған кезде Камбиз жорыққа аттанды. 525 ж. көктемде жалғыз ғана ірі шайқас болып, парсылар жеңіске жетеді. Парсылар теңізбен де, құрлық арқылы да елге ішкерілеп енді. Камбиз Египеттің астанасы Мемфиске хабаршы жіберіп қаланың берілуін талап етті. Алайда египеттіктер хабаршы келе жатқан кемеге шабуыл жасап, оның бүкіл экипажын қырып салады. Осыдан кейін қала қоршауға алынады, бірақ көп ұзамай беріледі. Қаланың 2000 тұрғыны өлтіріледі. Ендігі жерде бүкіл Египет парсыларға бағынатын болды. Египеттен батысқа қарай жатқан ливия тайпалары, және сондай-ақ Киренаика гректері де Камбизге өз еріктерімен беріліп, сый-сияпаттарын жібереді.

525 ж. тамыздың аяғында Камбиз ресми түрде Египет патшасы деп жарияланады. Ол жаңа, XXVIII перғауындар әулетінің негізін қалайды. Кирдің саясатын жалғастыра отырып, Камбиз египеттіктерге діни және жеке өмірде еркіндік берді. Египеттіктер мемлекеттік аппараттағы бұрынғы қызметтерін сақтап қалды және оны мұрагерлікпен беріп отырды.

Египетті басып алғаннан кейін Камбиз эфиоптар еліне (Нубия) қарсы жорыққа дайындалды. Осы мақсатпен ол Жоғарғы Египетте бірнеше бекіністі қалалар салды. Геродоттың көрсетуі бойынша Камбиз Эфиопияға жеткілікті дайындықсыз, азық-түлік қорынсыз басып кіреді, оның армиясында адамның етін жеу жағдайлары орын алады, сондықтан да ол кетуге мәжбүр болады.

Камбиздің Нубияда жүргенін пайдаланып, оның сәтсіздіктерін естіп біле отырып египеттіктер парсы үстемдігіне қарсы көтеріліс жасайды. 524 ж. наурыздың аяғында Камбиз Египеттің астанасы Мемфиске оралып, көтеріліске шыққандарды аяусыз жазалауға кіріседі. Көтерілісті бастаған бұрынғы перғауын III Псамметих өлтіріліп, ел тыныштандырылады.

Камбиз үш жыл бойы ешқайда кетпей, Египетте болған кезінде оның отанында толқулар орын алады. 522 ж. наурызда Мемфистегі Камбизге кіші інісі Бардия Персияда көтеріліс бастап, таққа отырды деген хабар жетеді. Камбиз Персияға жол тартады, бірақ жолда, жұмбақ бір жағдайларда қайтыс болады.

522 ж. 29 қыркүйекте жеті ай билік құрғаннан кейін Бардия Персияның атақты жеті руының өкілдерінің тұтқиылдан жасаған шабуылының нәтижесінде қаза табады. Осы бүлікшілердің бірі Дарий Ахеменид державасының тағына отырады.

I Дарий таққа отыра салысымен оған қарсы Вавилония көтеріледі. Бехистун жазбаларының көрсетуі бойынша Нидинту-Бел деген біреу өзін соңғы Вавилон патшасы Набонидтің ұлымын деп жариялап, III Навуходоносор деген атпен патшалық құра бастайды. Көтерілісшілерге қарсы жорықты Дарийдің өзі басқарады. 522 ж. 13 желтоқсанда Тигр өзенінің маңында вавилондықтар тізе бүгеді.

Дарий Вавилонияда көтерілісшілерді жазалау әрекеттерімен жүргенде оған қарсы Персия, Мидия, Элам, Маргиана, Парфия, Саттагидия, Орта Азиядағы сақ тайпалары мен Египет бас көтереді. Державаны қайта қалпына келтіру жолындағы ұзаққа созылған қатыгез, қанды күрес басталады. Билікті басып алғаннан кейін бір жылдан сәл артық уақыт өткенде Дарий өз жағдайын нығайтып, Кир мен Камбиз уақытындағы державаның шекарасын қалпына келтірді.

Б.з.д. 519-512 жж. аралығында парсылар өз билігіне Фракияны, Македония мен Үндістанның солтүстік-батыс бөлігін бағындырды. Бұл Парсы державасының күшеюінің ең бір асып-тасқан кезеңі боды. Оның шекаралары шығыста Инд өзенінен батыста Эгей теңізіне дейін, солтүстікте Армениядан оңтүстікте Эфиопияға дейін созылып жатты. Осылайша Парсы патшаларының қоластына ондаған елдер мен халықтарды біріктірген әлемдік держава қалыптасты.

Парсы державасының экономикасы мен әлеуметтік мекемелері. Әлеуметтік-экономикалық құрылымы бойынша Ахеменидтер державасы сан-алуандылықпен ерекшеленді. Оған Кіші Азия, Элам, Вавилония, Сирия, Финикия және Египет кірді, бұл елдердің Парсы империясы пайда болғанға дейін көп уақыт бұрын өз мемлекеттік мекемелері болған болатын. Экономикасы дамыған бұл елдермен қатар парсылар ру-тайпалық қоғамның ыдырау дәуірінде өмір сүріп жатқан көшпелі араб, скиф және т.б. тайпаларды бағындырды.

522-521 жж. көтерілістер Парсы державасының әлсіздігін, жауланып алынған елдерді басқарудың тиімсіздігін көрсетті. Сондықтан да 519 ж. шамасында I Дарий маңызды әкімшілік-қаржылық реформалар жүргізді. Бұл реформалар мемлекеттік басқарудың және бағындырылған халыққа бақылау орнатудың тұрақты жүйесін жасауға мүмкіндік туғызды, олардан алым-салық жинауды ретке келтірді және әскер санын көбейтіп берді. Осы реформаларды іске асырудың нәтижесінде Вавилонияда, Египетте және басқа да елдерде шын мәнінде жаңа әкімшілік жүйе қалыптасты, ол Ахеменидтер үстемдігінің ақырына дейін айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ.

I Дарий мемлекетті әкімшілік-міндеткерлік аймақтарға бөлді, ол сатрапиялар деп аталды. Әдетте, сатрапиялар өз көлемі бойынша ертеректегі империялардағы провинциялардан ауқымды болды, ал кей жағдайларда сатрапияның шектері Ахеменидтік державаның құрамына кірген елдердің мемлекеттік және этнографиялық шекараларымен сәйкес келді (мысалы, Египет).

Жаңа әкімшілік аймақтардың басында сатраптар тұрды. Сатрап қызметі Ахеменидтік державаның қалыптасқан уақытынан пайда болған болатын, бірақ Кир, Камбиз тұстарында және Дарийдің билігінің алғашқы жылдарында көптеген елдерде наместниктік қызметті жергілікті шенеуніктер атқарған еді. Дарий реформалары, басқару қызметтерін парсылардың қолына шоғырландыруға бағытталды, сондықтан да ендігі жерде сатрап қызметіне әдетте, парсылар тағайындалды.

Кир мен Камбиз тұсында азаматтық және әскери қызметтер бір адамның, атап айтқанда сатраптың қолында біріктірілген болатын. Дарий сатраптың билігін шектеп, сатрап пен әскери басшы функцияларын ажыратты. Енді сатраптар тек азаматтық наместниктер болып, өз ауданының әкімшілігін басқарды, елдің шаруашылық өмірін бақылады және салықтың түсуін қамтамасыз етті, сот билігін жүргізді, өз сатрапиясы аумағында қауіпсіздікті қадағалады, жергілікті шенеуніктерді бақылауында ұстады және күміс теңге шығаруға құқығы болды. Бейбіт уақытта сатраптың қарамағында кіші-гірім жеке қорғаушылары болды. Ал армия әскери қолбасшыларға бағынды, олар сатраптарға емес, тікелей патшаның өзіне бағынды. Алайда I Дарий қайтыс болғаннан кейін әскери және азаматтық қызметтердің бұл ажыратылуы әркез сақтала бермеді.

Реформаларды іске асыруға байланысты патша кеңсесі басқарған үлкен орталық аппарат қалыптасты. Орталық мемлекеттік басқарма Ахеменидтік державаның әкімшілік астанасы – Сузыда болды. Тек Сузыда ғана емес, басқа да қалаларда көптеген хатшыларымен ірі мемлекеттік кеңселер орын алды. Сатраптық кеңселер патша кеңсесінің тура көшірмесі болды.

II Кир тұсында-ақ Ахеменидтік державаның батыс бөлігіндегі мемлекеттік кеңселер арамей тілін қолданды, ал кейінірек, Дарий өз реформаларын жүргізген кезде бұл тіл шығыс сатраптарда да ресми тілге айналып, бүкіл империяның мемлекеттік кеңселері арасындағы араласу тілі болды.

Державада парсы шонжарлары ерекше жағдайға ие болды. Олардың Египетте, Сирияда, Вавилонияда, Кіші Азияда және басқа да елдерде ірі жер иеліктері болды. Ірі имениелер иелерінің өз әскері және сот-әкімшілік аппараты болған тәрізді. Мұндай ірі жер иелері әдетте ірі қалаларда тұрды, ал жерлерінен түсетін табысқа бақылауды олардың басқармашылары жүргізіп отырды.

Жердің бір бөлігі патшаның іс жүзіндегі меншігінде болды. Мұның алдындағы кезеңмен салыстырғанда Ахеменидтер тұсында патша жерінің көлемі күрт өсіп кетті. Бұл жерлер әдетте, жалға берілді. Мысалы, 420 ж. Ниппур маңында жасалған келісім бойынша Мурашу үйінің өкілі патшаның егістік жерлерінің басқармашысына өзіне үш жылға бір алқапты жалға беру туралы өтініш жасайды. Жалға алушы жыл сайын төлем ретінде 220 кур сұлы (1 кур – 180 л), 20 кур бидай, 10 кур эммер, сондай-ақ бір бұқа мен 10 қой беріп тұруға міндеттенеді. Бұдан басқа патшаға көптеген ірі каналдар тиесілі болған. Патша басқармашылары бұл каналдарды да жалға беріп отырған. Парсы патшаларына Орта Азиядағы Акес каналы, Сирия ормандары, Египеттегі Мерид көлінен ауланатын балықтан түскен пайда, мемлекеттің әр түрлі бөліктеріндегі кен орындары т.б. тиесілі болған. Патша шаруашылығының қаншалықты ауқымды болғанын Персепольде күн сайын патша есебінен 15000 адам тамақтануы айқын көрсетеді.

Ахеменидтер тұсында жерді пайдаланудың мынадай жүйесі кең қолданылды: патша жерге өз әскерлерін отырғызады, олар өздеріне бөлінген үлесті ұжым болып, үлкен топтармен өңдейді, әскери міндеткерліктерін атқарады және белгілі бір мөлшерде ақшалай және натуралды салық төлейді. Бұл үлестер садақ, ат, арба және т.б. үлестері деп аталды, яғни оларды ұстаушылар садақшы, салт атты, немесе ат арбақеші ретінде әскери қызмет атқаруға тиіс болды.

Парсы державасының ең бір дамығын елдерінде экономиканың негізгі салаларында құл еңбегі пайдаланылды. Сонымен бірге құлдардың үлкен бөлігі әр түрлі үй жұмыстарында пайдаланылды. Қожа құлын ауыл шаруашылығында пайдалана алмаған жағдайда, немесе құл еңбегін пайдалану тиімсіз деп тапқан жағдайда құлдарға пекулий беріп, еркіндікке жіберу орын алып отырған, бұл жер үлесінен олар белгілі бір мөлшерде оброк төлеп отыруға тиіс болған. Өз пекулийін құл өз еркімен пайдалана алған, кепілге беруге, жалға беруге құқығы болған. Қоғамдық өмірде құлдар толық құқылы адамдар тәрізді өзара немесе ерікті адамдармен соттасуға, куәгер болуға құқылы болды.

Ахеменидтік дәуірде қарыз құлдығы кең таралмады. Өзін-өзі құлдыққа сату тұрмақ, кепілдікке беру жағдайларының өзі өте сирек кездесті. Жалпы құлдың саны еріктілерге қарағанда барынша аз болды, және олардың еңбегі ерікті қауымдастардың еңбегін ығыстырып шығара алған жоқ.

Храмдар мен жеке шаруашылық иелері қолөнерде, ауыл шаруашылығында және әсіресе жұмыстың ауыр түрлерін атқаруда маманданған ерікті жұмыскерлердің еңбегін кеңінен пайдаланды. Әсіресе Вавилонияда жалдамалы жұмыскерлер көп қолданылды, олар каналдар қазуда немесе егіс алқаптарында топ-топ болып еңбек етті.

Б.з.д. VI ғ. аяғы - V ғ. бірінші жартысында құрастырылған элам тіліндегі құжаттарда Ирандағы патша шаруашылығындағы жұмыскерлер туралы көптеген мәліметтер бар. Олар *курташ* деп аталған. Курташтардың арасында ерлер де, әйелдер де, жасөспірімдер де кездеседі, кейде олар отбасымен жұмыс істеген. Бірақ олар көбіне үлкен топтармен еңбек еткен сияқты.

Курташ патша шаруашылығында жыл бойы жұмыс істейді. Олардың көпшілігі Персепольдағы құрылыс жұмыстарында еңбектенген. Құрылыс жұмыстарында бір мезгілде 4000-нан кем емес адам жұмыс істеді. Патша резиденциясының құрылысы 50 жыл бойы жүреді.

Курташтың заңдық жағдайына келер болсақ, олардың айтарлықтай бөлігі Иранға күштеп айдап әкелінген әскери тұтқындардан тұрды. Курташтардың арасында еңбек міндеткерліктерін жыл бойы атқаруға міндетті парсы патшасының азаматтары да кездесті. Курташты патша жеріне отырғызылған жартылай еріктілер деп санауға болатын сияқты.

Мемлекеттік табыстың негізгі көзі салықтар болды. Кир мен Камбиз тұсында Парсы державасына кіретін елдердің экономикалық мүмкіндіктері есепке алынып жасалған реттелген, тұрақты салық жүйесі әлі де болмаған еді. Бағындырылған халықтар

сый-сияпаттар әкеліп тұрды немесе алым-салықтар төледі, олардың бір бөлігі натуралды түрде өтелді.

519 ж. шамасында I Дарий мемлекеттік салық жүйесін орнықтырды. Барлық сатраптар әр аймақ үшін өңделетін жерінің көлемін, оның шығымдылығын есепке алу негізінде бекітілген ақшалай салық мөлшерін қатаң түрде өтеуге міндетті болды. Ал парсылар, үстем халық ретінде ақшалай салықтан босатылды, бірақ натуралды төлемдер жіберіп тұруға міндеттелді. Басқа халықтар жылына жалпы есеппен 7740 вавилон таланты (1 талант 30 кг тең) көлемінде күміс ақшамен салық төлеп отырды.

Б.з.д. 517 ж. кейін I Дарий бүкіл империя үшін бірыңғай теңге бірлігін енгізді, бұл салмағы 8,4 г алтын дарик еді, ол ахеменидтік ақша жүйесінің негізін құрды. Айырбас құралы ретінде дариктің 1/20 құрайтын күміс сикль қолданылды. Күміс теңгелер негізінен Кішіазиялық сатрапияларда соғылды. Теңгеге парсы патшасының суреті салынды.

Алайда парсы теңгелері Кіші Азиядан тыс жерлерде аз қолданылды. Мемлекетке тиесілі болған құнды металдан теңге соғу тек патшаның рұхсатымен ғана іске асты, бұл жағдай тауар-ақша қатынастарының дамуына зиянын тигізді, натуралды шаруашылықтың сақталуына ықпал етті және тікелей тауар айырбасына жүгінуге итермеледі.

Ахеменидтік державаның өмір сүруі айтарлықтай дәрежеде армияға тәуелді болды. Армияның негізін парсылар мен мидиялықтар құрады. Ересек жастағы парсылардың көпшілігі жауынгерлер болды. Олар 20 жасынан бастап әскери қызметке алынды. Ахеменидтер жүргізген соғыстарда шығыс ирандықтар да үлкен роль атқарды. Атап айтқанда, сақ тайпалары Ахеменидтер үшін атты садақшылардың айтарлықтай мөлшерін беріп отырған.

Армия атты және жаяу әскерден тұрды. Атты әскер шонжарлардан, ал жаяу әскер – егіншілерден жасақталды. Атты әскер мен садақшылардың біріккен қимылы парсыларды көптеген соғыстарда жеңіске жеткізген болатын. Садақшылар алдымен жау әскерінің қатарларын бұзып, ал осыдан кейін атты әскер оны біржолата жоятын. Парсы армиясының басты қаруы садақ болды.

Б.з.д. V ғ бастап таптық жіктелістің негізінде егінші халықтың жағдайының нашарлауына байланысты парсы жаяу әскері әлсіреп кетеді, сондықтан оны бірте-бірте грек жалдамалары ауыстыра бастайды.

Ахеменидтер мемлекеттің шекараларына әскерлерді отырғызып, оларға жер үлестерін берді. Осындай типтегі әскери гарнизондардан бізге ең белгілісі Египет пен Нубияның шекарасында күзет және әскери қызмет атқару үшін жасалған Элефантин әскери колониясы. Бұл гарнизонда парсылар, мидиялықтар, хорезмдіктер және т.б. болды, алайда гарнизонның негізгі бөлігін бұл жерде Египет перғауындары тұсынан бері қызмет етіп келе жатқан иудейлік қонысшылар құрады.

Аса маңызды әскери жорықтар кезінде Ахеменид державасының барлық халықтары белгілі мөлшерде әскер шығаруға тиіс болды. I Дарий тұсында парсылар теңізде де үстем жағдайға жетеді. Теңіз соғыстарын Ахеменидтер финикиялықтардың, кипрліктердің, Эгей теңізі аралдарының халықтарының кемелерімен, сондай-ақ Египет флотының көмегімен жүргізді.

Б.з.д. V ғ. Иран. Б.з.д. VI ғ. грек облыстарының ішінде экономикалық және мәдени қатынастарда алдыңғы орынды Балкан түбегі емес, Кіші Азия жағалауларындағы Парсы державасына кірген грек колониялары: Милет, Эфес және т.б. елдер алды. Бұл колониялардың жері құнарлы, сондай-ақ оларға кең-байтақ Парсы державасының рыноктарына шығуға мүмкіндік болды.

500 ж. Милетте парсы үстемдігіне қарсы көтеріліс бұрқ етті. Кіші Азияның оңтүстігі мен солтүстігіндегі грек қалалары көтерілісшілерге қосылды. Көтерілістің жетекшісі Аристагор 499 ж. матеріктік гректерден көмек сұрайды. Спартандықтар арақашықтықтың ұзақтығын сылтау етіп көмек беруден бас тартты. Тек афиналықтар мен

эретрийліктер ғана біраз кемелер жібере алды. Көтерілісшілер Лидия сатрапиясының астанасы Сардыға жорық ұйымдастырып, қаланы басып алып, өртеп жібереді. Парсы сатрапы Артафен өз гарнизонымен акропольге тығылады, оны гректер ала алмайды. Парсылар барлық әскерін жинақтап 498 ж. жазда Эфес қаласының маңында гректерді талқандайды. Осыдан кейін афиналықтар мен эретрийліктер кішіазиялық гректерді жаудың қолында қалдырып, қаша жөнеледі. 494 ж. көктемінде парсылар теңізден және құрғақтан көтерілістің орталығы болған Милетті қоршауға алады. Қала басып алынып, түгі қалмай қиратылады, халқын құлдыққа айдап әкетеді. 493 ж. көтеріліс барлық жерлерде басып тасталады.

Көтерілісті басқаннан кейін Дарий материктік Грекияға қарсы жорыққа дайындала бастайды. Ол Балкан түбегіндегі гректер тәуелсіздігін сақтап тұрғанда Кіші Азиядағы парсы үстемдігі мықты болмайтындығын жақсы түсінді. Бұл кезде Грекия бір-бірімен үнемі жауласып, соғысып жүрген саяси құрылысы әр түрлі көптеген қала-мемлекеттерден тұрды.

492 ж. парсы армиясы жорыққа аттанып, бұдан 20 жыл бұрын бағындырылған Македония мен Фракия жеріне келді. Алайда Халхида түбегіндегі Афон мүйісінің маңында парсы флотын қатты тұрған дауыл қиратып кетеді, 20 мың адам қаза тауып, 300 кеме жойылады. Осыдан кейін құрғақтағы әскерді кері қайтарып, жорыққа қайтадан дайындалуға тура келеді.

491 ж. материктік Грекия қалаларына парсы елшілері жіберіліп, Дарий билігіне бағынуы талап етіледі. Грек қалаларының көпшілігі елшілердің талабына келісті, тек Спарта мен Афина ғана бағынудан бас тартып, елшілерді өлтіріп жібереді. Парсылар Грекияға қарсы жаңа жорыққа дайындықты бастайды.

Тамыздың басында парсы армиясы тәжірибелі грек жол көрсетушілерінің көмегімен кемелермен Аттикаға аттанып, Афинадан 40 шақырым жердегі Марафон жазығына келіп түсті. Дәл осы уақытта Афинаның халық жиналысында парсылармен жүргізілетін соғыстың тактикасына қатысты қызу дау-талас жүріп жатқан болатын. Ұзаққа созылған кеңестен кейін Марафон жазығына 10 мың адамнан тұратын Афина әскерін жіберу ұйғарылды. Спартандықтар көмектесуге уәде бергенімен, алайда әскерін жіберуге асықпады.

Марафонда екі жақ та ұрысқа кірісуге дауаламай бірнеше күн тұрып алды. Парсы армиясы атты әскер соғыса алатындай ашық алаңға орналасты. Атты әскері жоқ афиналықтар жазықтың тар қуысына орналасып, бұл жерде парсының атты әскері әрекет ете алмай қалды. Бұл жағдай парсы армиясының жағдайына ауыр тиді, өйткені олар спарталықтар келгенше шайқасты бітіруі тиіс болатын. Сондықтан да парсы әскери басшылығы әскердің бір бөлігін Афинаны басып алуға жіберуге ұйғарды. 490 ж. 12 тамызда Афина әскері басты шайқасқа шығу үшін шапшаң жүріспен жауға қарсы аттанды.

Парсы жауынгерлері ерлікпен шайқасты, орталықтағы Афина қатарларын жайпап, оларды шегінуге мәжбүр етті. Бірақ парсылардың күші қаннаттарда әлсіз болып, бұл жерде олар жеңіліске ұшырайды. Нәтижеде парсылар көп шығынға ұшырап, шегінуге мәжбүр болады.

Ауыр жеңіліске қарамастан Дарий Грекияға қарсы жаңа жорық жасау туралы ойынан қайтпайды. Алайда оның бұл ойы іске аспайды, 485 ж. ол 64 жасында көз жұмады.

Дарийдің мұрагері, оның ұлы Ксеркс таққа отырды. 480 ж. Ксеркс алып армияны басқарып Грекияға жорыққа аттанды. Үндістаннан Египетке дейінгі барлық сатрапиялар өз әскерлерін жіберді.

Гректер Фермопил деп аталатын тар тау өткелінде шайқасуға ұйғарым жасады, өйткені бұл жерде парсылардың атты әскері айнала да алмайтын еді. Алайда Спарта бұл жерге патша Леонид басқарған 300 ғана жауынгерден тұратын әскер жіберді. Фермопилді қорғаған гректердің жалпы саны 6500 адам болды. Олар үш күн бойы жаудың қуатты

шабуылына ерлікпен қарсы тұра алды. Бірақ грек әскерлерін басқарған Леонид басты күштерге шегінуге бұйрық беріп, өзі 300 спартандық жауынгерлерімен шегініп бара жатқан әскерді қорғап, бірі қалмай қаза тапқанға дейін парсылармен шайқасты.

Гректер теңізде шабуылға шығып, ал құрлықта қорғану тактикасын ұстанды. Біріккен грек флоты Саламин аралы мен Аттика жағалауы аралығындағы кішкентай суда тұрды, бұл жерде парсылардың үлкен флоты айла-тәсілдер жасау мүмкіндігінен айрылған еді. Ксеркс бір соққымен-ақ бүкіл жау флотын күйретемін деп үміттенген еді. Алайда ұрыстың алдында үш күн бойы дауыл соғып парсы флоты көп шығынға ұшырайды. Осыдан кейін 480 ж. 28 қыркүйекте Саламин түбінде басталған ұрыс 12 сағатқа созылады. Парсы флоты тар шығанаққа тықсырылып, оның кемелері біріне бірі кедергі жасады. Гректер бұл шайқаста толық жеңіске жетті, парсы флотының үлкен бөлігі жойылды. Ксеркс өз қолбасшысы Мардонийді әскерімен Грекияда қалдырып, армиясының бір бөлігімен Кіші Азияға оралды.

Бұдан кейінгі шешуші шайқас 479 ж. 26 қыркүйекте Платея қаласының маңында өтті. Парсы атты садақшылары грек қатарларын атқылап, жауды шегіндірді. Іріктеліп алынған мың жауынгерді басқарған Мардоний спарталық әскерлерінің орталығына баса-көктеп кіріп, оларды ойсыратып тастады. Алайда гректерден ерекше, парсыларда ауыр қару-жарақтар болмады және соғыс өнерінде де олар қарсыластарынан әлсіз еді. Парсылардың атты әскері мықты болды, бірақ Грекия жерінің жағдайларында ұрысқа қатыса алмады. Көп ұзамай Мардоний өз қорғаушыларымен бірге қаза тапты. Парсы әскері жекелеген топтарға ыдырап кетті, олар өзара келісімсіз әрекет етті. Парсы әскері талқандалып, оның қалған аз бөлігі кемемен Кіші Азияға кетуге мәжбүр болды.

479 ж. күзде Кіші Азия жағалауларындағы Микале мүйісінде ірі теңіз шайқасы болды. Шайқас кезінде кішіазиялық гректер парсыларды сатып, материктік гректер жағына шығып кетеді; парсылар толықтай жеңіліске ұшырайды.

Гректердің Саламин, Платея, Микале түбіндегі жеңістері парсылардың Грекияны басып алу ойынан бас тартуына мәжбүр етті. Енді, керісінше, Спарта мен Афина соғыс қимылдарын Кіші Азия жеріне ауыстырды. Бірте-бірте гректер парсы гарнизондарын Фракиядан және Македониядан қуып шықты. Гректер мен парсылар арасындағы соғыс 449 ж. дейін жалғасты.

465 ж. жазда патшаға қарсы ұйымдастырылған бүліктің нәтижесінде Ксеркс өлтіріліп, таққа оның ұлы I Артаксеркс отырды. 460 ж. Египетте Инар бастаған көтеріліс бұрқ етті. Афиналықтар көтерілісшілерге көмекке флот жібереді. Парсылар жеңіліс тауып, Мемфистен кетуге мәжбүр болады.

455 ж. I Артаксеркс Египеттегі көтерілісшілерге және олардың одақтастарына қарсы Сирияның сатрапы Мегазбті қуатты әскермен жібереді. Көтерілісшілер афиналықтармен бірге жеңіліс тапты. Келесі жылы көтеріліс толықтай тұншықтырылып, Египет қайтадан парсы сатрапиясына айналып қалды.

Бұл уақытта Персияның грек мемлекеттерімен соғысы жалғаса берді. Алайда, көп ұзамай, 449 ж. Сузыда бітім жасалып, оның шарттары бойынша кішіазиялық грек қалалары формальді түрде парсы патшасының жоғарғы билігіне бағынады, бірақ іс жүзіндегі басқару афиналықтарға өтеді. Бұған қоса, Персия осы келісім бойынша шекараға айналған Галис өзенінен батысқа қарай өз әскерін жібермеуге міндеттеме алды. Өз тарапынан Афина Кипрден кетуге және болашақта египеттіктерге олардың парсыларға қарсы күресінде көмек бермеуге міндеттенді.

424 ж. I Артаксеркс қайтыс болады. Ұзаққа созылған сарай іші кикілжіндерінен кейін, 423 ж. ақпанда Артаксеркстің ұлы Артаксеркс Ох, II Дарий деген есіммен таққа отырды. Оның билігі мемлекеттің одан арғы құлдырауымен, сарай шонжарларының ықпалының күшеюімен және бағындырылған халықтардың көтерілістерімен сипатталды.

Парсы державасының құлауы. 360 ж. шамасында парсылардан Кипр бөлініп кетеді. Дәл сол уақытта Финикия қалаларында көтеріліс басталып, Кіші Азия сатрапияларында абыржулар орын алады. Көп ұзамай Парсы державасынан Кария мен Үндістан бөлініп қалды. 358 ж. II Артаксеркстің билігі аяқталып, таққа оның ұлы Ох III Артаксеркс деген атпен отырады. Жаңа патша болаттай жігерлі адам болып шығады, билікті өз қолында мықтап ұстайды. Ол Парсы державасын бұрынға шектерінде қайта қалпына келтіруге бар болмысымен кірісуге бел буады.

349 ж. Персияға қарсы Финикияның Сидон қаласы көтеріледі. Сидон патшасы Теннес грек жауынгерлерін жалдап, парсыларды екі ірі шайқаста жеңіп шықты. Осыдан кейін III Артаксеркс әскери қолбасшылықты өз қолына алып, 345 ж. Сидонға қарсы үлкен күшпен аттанды. Ұзаққа созылған қоршаудан кейін қала беріліп, аяусыз қырғынға ұшырады.

Енді Египеттегі көтерілісті басу қажет болды. 343 ж. қыста Артаксеркс перғауын II Нектанеб билік құрып тұрған Египетке жорыққа аттанады. Парсыларға қарсы 60 мың египеттік жауынгерлер мен 20 мың грек жалдамалыларын басқарып перғауынның өзі шықты. Египеттіктердің сондай-ақ мықты флоты да болды. Алайда, соған қарамастан соғысты жүргізу тактикасындағы кемшіліктердің және грек жалдамалыларының қысылтаяң кезеңде парсылар жағына шығып кетуі салдарынан египеттіктер жеңіліс табады. 342 ж. парсылар бүкіл Египетті басып алып, оның қалаларын ойрандайды.

337 ж. III Артаксерксті сарай қызметкерлерінің бірінің тапсырысымен өз жеке дәрігері у беріп өлтіреді. 336 ж. тақты Армения сатрапы Кодоман басып алып, III Дарий деген атпен билік құруға кіріседі.

Парсы шонжарларының жоғарғы бөлігі сарай жанжалдарынан қолдары тимей жатқанда саяси көкжиекте қауіпті жау пайда болады. Македония патшасы Филипп Фракияны жаулап алып, 338 ж. Беотиядағы Херонеяда грек мемлекеттерінің біріккен күшіне соққы беріп, тас-талқан етіп жеңеді. Македондықтар Грекиядағы негізгі күшке айналып, Филипптің өзі біріккен грек армиясының басқарушысына айналды.

336 ж. Филипп Кіші Азияға 10 мыңдық македон әскерін Кіші Азияның батыс жағалауын басып алуға жібереді. Алайда 336 ж. шілдеде Филипп бүлікшілер қолынан қаза табады. Таққа оның 20 жастағы ұлы Александр отырады. Балкан түбегіндегі гректер жас патшаға қарсы көтеріліс жасауға дайын тұрған еді. Александр батыл қадамдармен өз билігін нығайта бастайды. Ол Персиямен болатын шайқасқа үлкен дайындық қажет екендігін түсінді, сөйтіп Кіші Азиядан македон әскерін кері шақырып алады, бұл бір жағынан парсылардың қырағылығын әлсіретуге ықпал етеді.

Сөйтіп, Персия екі жылға демалыс алды. Алайда парсылар македон қауіпіне қарсы еш дайындық жүргізбейді. Македон жауынгерлері өз уақыты үшін ең озық қару-жарақпен жабдықталады және оларды тәжірибелі қолбасшылар басқарды.

334 ж. көктемде македон армиясы жорыққа аттанды. Ол 30 мыңдық жаяу әскерден және 5000 атты әскерден тұрды. Армияның ядросы ауыр жарақтанған македондық жаяу және атты әскер болды. Әскерді 160 әскери кеме қолдап отырды.

III Дарийдің әскері бұдан бірнеше есе көп болғанына қарамастан, өзінің жауынгерлік сапасы бойынша ол македон әскерінен әлсіз еді. Алғашқы қақтығыс 334 ж. жазда Граник өзенінің маңындағы Геллеспонт түбінде болып, Александр әскері жеңіске жетті. Бұдан кейін ол Кіші Азиядағы грек қалаларын басып алып, елдің ішкі аудандарына қарай қозғалды. Кіші Азияны толықтай өзіне қаратқаннан кейін Дарийдің бітім туралы жасаған өтінішіне қарамастан, Александр соғысты жалғастыра береді.

332 ж. Египетті басып алғаннан кейін Александр Сирияға оралып, өз әскерімен парсы патшасы тұрған Гавгамела жеріне келеді. Шайқас 331 ж. 1 қазанда басталды. III Дарий әскерінің орталығында грек жалдамалылары орналасты, ал оларға қарсы македон жаяу әскері тұрды. Парсылар сан жағынан басым болды және ұрысқа пілдерді

қатыстырды. Алайда III Дарий шайқастың ұзаққа созылуын жеңіліс деп ойлап, уақытынан бұрын ұрыс алаңын тастап қашады. Александр толықтай жеңіске жетіп, Вавилонияны басып алады, ал ақпанда македондықтар Сузыға басып кіреді. Бұдан кейін македондықтардың қолына парсы патшаларының басты байлықтары сақталған Персеполь мен Пасаргады өтеді.

Өз жақындарымен Экбатаннан Шығыс Иранға қашып келген Дарий осы жерде Бактрия сатрапы Бесстің қолынан өлім құшады. Осылайша Парсы державасы өмір сүруін тоқтатады.

Тарауға сұрақтар:

1. Иран жеріне арийлердің келіп қоныстаны үдерісіне талдау жасаңыз
2. Мидия мемлекетінің пайда болуының алғышарттарын көрсетіңіз
3. Әлемдік Парсы державасының қалыптасуы: алғышарттары, ішкі және сыртқы жағдайына талдау жасаңыз.
4. Грек-парсы соғыстары: себептері, барысы, салдарлары?

ХІІ ТАРАУ ПАРФИЯ ЖӘНЕ БАКТРИЯ

Парфия державасы. Александр Македонскийдің шығыстағы иеліктерінің мұрагері болған Селевкилер патшалығы пайда болған уақыттан көп ұзамай-ақ кішірейе берді. Селевкилер үшін ең ауыры олардың ең қиыр шығысында орналасқан екі аймақтан айрылуы болды, бұл Бактрия (қазіргі Солтүстік Ауғанстан мен Өмудария өзенінің оң жағалауы) мен Парфия (Капетдаг тауы және соған жапсарлас жатқан Оңтүстік-Батыс Түркменстан, Солтүстік-Шығыс Иран жазықтары) еді. Бұл аймақтар б.з.д. III ғасырдың ортасында екі селевкилік тақ мұрагерлері – Селевк пен Алтиохтың өзара билік үшін күресі кезінде бөлініп кеткен еді.

Парфия патшалығының негізін қалаушы, шығу тегі белгісіз, бірақ атағы жер жарған (рим тарихшысы Юстиннің көрсетуі бойынша) Аршак деген кісі болды. Аршактың Бактриядан шыққандығын көрсететін мәліметтер кездеседі; алайда оған сүйеу болған негізгі күш Парфияның солтүстіктегі көршілері - көшпелі парна тайпалары болды (немесе дахтар - парналар кірген ірі тайпа одағы)

Бактрия мен Парфияның Селевкилерден бөлінуі III ғасырдың ортасына жатса, Аршактың таққа отыруы бұдан сәл кейінірек, дәлірек айтқанда, б.з.д. 238 жылға жатады. Парфия патшалығының өмір сүруінің алғашқы онжылдықтары өз иеліктерін кеңейту және Селевкилердің бүлікшіл аймақтағы өз билігін қалпына келтіруге ұмтылыстарын тойтару бағытындағы күреспен өтті.

Аршактың таққа отыруы кезінде Аршакидтердің қол астына бай Каспий маңы аймағы, яғни Гиркания және Мидияның бір бөлігі қарады. Алайда Аршакидтердің қуатты әлемдік держава «Ұлы Парфияның» билеушілеріне айналуы тек I Митридат тұсында, б.з.д. 171 - 138 жылдары іске асты. Бұл уақытта Аршакид иеліктері Гиндукуш тауынан Евфратқа дейін созылып жатты. Селевкилер парфиялықтардың тегеурініне төтеп бере алмады. I Митридат II Делитрий Никаторды тұтқындап, оған Гиркания жерінен иелік берсе, оның мұрагері II Фраат (138–128 жж.) б.з.д. 129 жылы VII Антиохты ойсырата жеңіп, Парфияның шекараларын нығайтты. Парфияның батысқа экспансиясын тек империяға шығыстан, Орталық Азияның көшпелі тайпалары баса көктеп кіре бастауы ғана уақытша тоқтатты (қытай жылнамаларында құрамына кушандар кірген бұл тайпа бірлес тігі да юэчжи деп атады; антика авторлары оларды тохарлар деп атады). Дәл осы тайпалармен күресте II Фраат және одан кейін билік құрған I Артабан да (128- 123 жж.) қаза тапты. Бұл тайпалардың одан арғы жылжуын тек II Митридат (123-88 жж. шамасы) қана тоқтата алды. Өз патшалығының шекарасын

нығайта отырып, II Митридат Парфия патшалығына көптеген елдерді қосты. Әсіресе, Закавказьеде (атап айтқанда Арменияда) белсенді сыртқы саясат жүргізді.

Б.з.д. 92 жылы рим императоры Суллаға елшілік жіберген II Митридат Парфия державасының сыртқы саясатында жаңа бір жолды бастап берген болатын - алғаш рет Риммен байланыс орнатылды. Бұдан кейінгі кезеңдерде екі ел арасындағы қатынастар әрқилы болып қалыптасты. Парфия Римнің Шығысқа енуіндегі басты кедергіге айналды.

Екі ел арасындағы күресте бірде бір ел, келесіде екіншісі жеңіске жете отырып, үш ғасыр бойына жалғасты. Бұл күресте Парфиялықтарға ерекше жеңісті б.з.д. 53 ж. Карра түбіндегі шайқас әкелді (Жоғарғы Месопотамиядағы Харран). Бұл шайқаста Рим әскері ойсырата жеңілген болатын (римдіктер 20 мың әскерінен айырылды).

Б.з.д. 52-50 жж. Парфия бүкіл Сирияны, б.з.д. 40 ж. Иерусалимді алды. Ал келесі шайқастарда, яғни б.з.д. 39 ж. және 38 ж. жеңіс римдіктер жағында болды, алайда б.з.д. 36 ж. Рим әскерінің парфиялықтарға қарсы жорығы толығымен сәтсіздікпен аяқталды. Бұл жолы римдіктерді Марк Антоний басқарды. Парфияны IV Фраат билеп тұрған болатын (б.з.д. 38/37 – 312 жж.). IV Фраат өз жеңісін Риммен ұзаққа созылған бейбіт қатынастарды орнықтыру үшін пайдаланды.

Б.з.д. 20 жылы IV Фраат маңызды дипломатиялық қадам жасады, ол Красс пен Антоний армияларын жеңген кезде түсірген тұтқындар мен рим легиондарының белгілерін Римге қайтарды. Осыдан кейін Рим мен Парфия арасында 100 жылдан аса ірі қақтығыстар болған жоқ.

Алайда, б.з. 115 ж. Рим императоры Траян тұсында екі империя арасында соғыс қайта жалғасып, бұл соғыс аршакидтердің Ирандағы билігін құлатқан сасанидтерге де мұраға қалған болатын.

Парфия мемлекетінің ішкі құрылымы. Соңғы уақытқа дейін бірқатар зерттеушілер Аршакид державасының әлеуметтік құрылысын феодалдық қоғам деп анық түрде көрсетіп келген болатын. Парфиялық атақты ақсүйек рулар өкілдері, патша бекзадалары (уәзірлер), ұсақ жер иелері мен жергілікті билеушілер, аймақ басқарушылары мен басқа қызмет иелері жоғарғы сюзерен болып табылатын патшалардың патшасының, иерархиялық сатының әр түрлі баспалдақтарында тұрған вассалдары ретінде қарастырылды. Парфия қоғамының феодалдануының көріністерінің қатарына жауынгерлердің бірдей киім киюі, сарай салт-жоралғыларының күрделі дәстүрі, күрделі титулдар жүйесі және басқа да таза сыртқы белгілер жатқызылды. Парфия қоғамының сипатын нақты анықтау үшін әлі де болса зерттеулерді жетілдіре түсу қажет. Қазіргі таңда тек Парфия қоғамының жекелеген элементтері және оның әлеуметтік өміріндегі негізгі үрдістер жөнінде ғана айтуға болады.

Біріншіден, Парфия қоғамының әлеуметтік құрылымы, оның бес ғасырға созылған өмірінің өн бойында өзгеріссіз қалды деуге еш негіз жоқ. Екіншіден, өзінің қоғамдық және экономикалық құрылысы бойынша әр текті әлеуметтік организмдер «Ұлы Парфияның» саяси аумағында біріктірілгенін ескеру қажет. Бұл жерде өзін-өзі басқаруын сақтаған эллинистік қалалар да, өте күшті патриархалды-рулық құрылымдары бар ұсақ араб әмірліктері, бір жерлерде шахан-шахтың туыстары басқаратын, ал басқа жерлерде жергілікті әулеттер басқаратын жартылай тәуелсіз патшалықтар да болды. Бұл жерде экономикалық жағынан қуатты храмдық помещьелер де, жерге бекітілген құлдар еңбегімен өңделетін жеке меншік помещье - дастакерттер де, сондай-ақ дәстүрлі қауымдық уклад нормаларымен өмір сүретін ерікті жер иелері де болды.

Плинийдің көрсетуі бойынша парфиялықтардың 18 патшалығы болған. Кейінірек оларды «тайпалардың патшалары» деп атады және Парфия мемлекетінің ішкі

құрылымын түсінуге осы жағдай көмектесетін тәрізді. Өз уақытысының ең қуатты әлемдік державасының бірін қалыптастырған көшпелі халық парналар көп уақыт бойы өздерінің көшпелі рулық дәстүрлерін сақтаған болуы керек. Парфия державасы тарихының бүкіл өн бойында парфиялық қуатты ақсүйек рулар - әрқайсысы өз әскерін ұстаған карен, сурен, михран және т.б. рулардың ерекше роль атқаруын «феодалданумен» емес, көшпелі өмір салтының сақталуымен түсіндіру керек. Рутайпалық ұйымының қалдықтары қатарына ру шонжарларының жалпы мемлекеттік кеңесінің сақталуын да жатқызуға болады.

Аршакидтердің өздері жаулап алған елдерді қолдарында ұстап тұру үшін құрған әскери-саяси ұйымы өте бейімделгіш, әр аймақтың дәстүрлері мен ерешеліктеріне икемделгіш болды. Мысалы, державаның батыс бөлігінде селевкидтерге тән болған грек шенеуліктерінің номенклатурасы (мысалы, «Месопотамия мен Паропотамияның стратегі») «арабтардың архосы (басшысы)», немесе одан да ежелгі дәуірге жататын ахеменидтік терминдер (аркапат - «қамал бастығы») кездеседі. Шығу тегі ирандық яғни жергілікті титулдар мен шен-дәрежелер Закавказьеде де, Шығыс Иранда да кездесті. Аршакид державасының Шығыс шегінің яғни тікелей Парфияның өзінің әкімшілік бөлінісі өте жақсы зерттелген. (Нисадан табылған шаруашылық құжаттарының арқасында). Бұл жерде әкімшілік бөлініс үш сатыда болған: дизпат (кіші-гірім ауылдың немесе қамалдың билеушісі) сатрапка (шахрап), яғни ахеменидтік дәуірде қарағанда салыстырмалы түрде кішірек ауданның билеушісіне бағынды, ал сатраптардың үстінен марзбандар (шекараларды қорғаушылар) ең ірі әкімшілік территориялық бірліктің билеушілері тұрды. Салық салу жүйесі де аймақтарға қарай ерекшеленіп отырған тәрізді.

Әкімшілік құрылымның мұндай, яғни ауданның ерекшеліктеріне бейімделген жүйесі мықты патша билігі болған жағдайда ғана алып державаны билеуді қамтамасыз ете алды, алайда ол әлсіреген кезеңдерде бірден-ақ бөлінуге деген ұмтылыстар күшейіп кетіп отырды. Парфияның ақсүйек рулары арасындағы бәсекелестік бұл үрдісті одан бетер күшейтіп жіберді.

Б.з. I ғасырдың соңғы ширегінде басталған орталыққа бағынбау бағытындағы үрдіс күшейе келе, аршакидтер әулетінің бірнеше өкілдері арасындағы билік үшін күрес формасына ие болды. Б.з. I ғасырдың аяғы - III ғасырдың басында бір уақытта екі бір-біріне жау билеушінің отыруы жиі кездесіп отырды. Олардың екеуі де патша титулын иеленіп, өз теңгесін шығарды және т.б. Алайда, бұл өзара қырқыс күресте күштердің арасалмағы тұрақты болмаған тәрізді, сондықтан да Парфия патшалығы бөлшектеніп, әр билеушіге тиісті территориялар бөлініп кете қойған жоқ, билікке таласушылардың әрқайсысы бүкіл патшалыққа билік жүргізуге ұмтылды. Орталық биліктің әлсіреуі елдің сыртқы саяси жағдайының нашарлауына (дәл осы өзара қырқыс күрес б.з. II ғ. Римнің Месопотамиядағы жаулап алуларын жеңілдеткен болатын) және Парфия державасының құрамындағы патшалықтар мен аудандарының бөлінушілік ұмтылыстарының күшеюіне ықпал етіп отырды. Б.з. 58 жылы көтерілістен кейін Гиркания тәуелсіздігін алды, Аршакид патшалары б.з. II ғасырда көптеген иеліктерінен айырылып қалды, ал III ғасырдың басына қарай олардың қоластынан Парс толықтай бөлініп шығады. Бұл жердегі жергілікті билеушілер мен абыздар өздерін ахеменидтердің мұрагерлеріміз деп есептеді. Кейінірек олар сасанидтер әулетін құрып, бүкіл Иранды өздеріне қаратқаны жөнінде орта ғасырлар тарихынан білетін боламыз.

Парфияның мәдениетін Аршакидтер державасының құрамына кірген елдер мен халықтардың мәдениетінің қарапайым жиынтығы ретінде қарастыруға болмайды. Бағындырылған халықтарға иран мәдениетін таңу немесе әрбір жеке мәдениеттің өз келбетін жоғалтып, ортақ мәдениетке бірігуі де орын алған жоқ. Тигрдегі,

Селевкиядағы гректер өз құдайларына табына берді; Парста Армуз бен Анахитаға табынды, яғни ежелгі зороастризм дәстүрлері сақталды. Тікелей Парфияның өзінде Заратуштра ілімімен бастау алатын, бірақ көп өзгерістерге ұшыраған діни дәстүрлер таралды.

Арабтардың Хатра әмірлігінде ежелгі семиттік құдайларға: ал-Лат, Шамсқа табынды. Рим-Парфиялық шекаралық Дуро-Европас қаласында Зевс-Теос храмы синагогамен «Пальмира құдайларының» храмы римдік «Митреуммен» қатар орналасты.

Грек-Бактрия патшалығы. Б.з.д. III ғасырдың ортасында (б.з.д. 256 ж. мен 245 ж. аралығында) Парфиямен бір уақытта Селевкидтерден «Бактрияның мың қаласының әкімі Диодат та бөлініп шықты және өзін патша деп атауға әмір етті; осының артынан бүкіл шығыстың халықтары македондықтардан бөлініп кетті», деп жазды рим тарихшысы Юстин.

Диадоттың және оның ізбасарларының иеліктерінің ядросы солтүстік Ауғанстан территориясында (Бактрияның астанасы қазіргі Балх қаласының маңында орналасты) орналасты, алайда патшалықтың нақты шекараларын дәл анықтау қиындау болып отыр.

Грек-Бактрия патшаларының өз билігін солтүстікке қарай кеңейтуге ұмтылыстары онда мекендейтін көшпелі халықтар тарапынан мықты қарсылыққа кездесті. Оңтүстікке экспансия жеңілдеу болған тәрізді. Б.з.д. II ғасырдың бірінші ширегінде Грек-Бактрия патшасы Деметрий Гиндукуштен өтіп, «Үндістанды жаулап алды». Оның теңгелерінде алғаш рет грек жазуларымен қатар үнді жазулары да пайда болды.

Грек-Бактрия патшалығында гректердің (гректік өмір салты мен грек мәдениетін сақтаған адамдар, олардың гректердің ұрпағы болуы міндетті емес) жергілікті халықтан ерекшелігі өте айқын болды, атап айтқанда әлеуметтік өмірдегі барлық эллинистік институттар мен дәстүрлер, грек тілі және мәдениетінің басқа да көп элементтері сақталды. Француз археологтары Солтүстік Ауғанстан жерінде қазба жұмыстарын жүргізген Грек-Бактрия қалаларының бірі (Айханум қалашығы) акрополи мен агорасы бар, реттелген көшелері мен қоғамдық үйлері, пропилейлері, портиктері, колонадалары бар нағыз эллинистік қала болғандығы анықталды.

Жазба деректерде тек жеті ғана Грек-Бактрия патшалары көрсетіледі. Грек-Бактрия патшалығының негізін қалаушы I Диодоттың мұрагері оның ұлы II Диодот б.з.д. III ғ. 30-шы жж. билік құрды. III ғасырдың 20-шы жж. Евтидем патша тақты иеленді, ол 208-206 жж. III Антиохтың 2 жылға созылған қоршауына төтеп бере алды.

Б.з.д. III ғ. ең ақыры мен II ғ. басында оның ұлы Деметрий патшалық құрды, ол Үндістанды жаулаушы ретінде даңқы шықты. II ғ. 70-50 жж. өзін теңгелерінде «Ұлы» деп көрсеткен Евкратид билік құрды. Шығыста ерекше аты шыққан Бактрия патшасы Менандр болды. Эллинистік Александрия қаласының (қазіргі Кабул қаласына жақын) маңында дүниеге келген ол өз иеліктерін Үндістанның ішкері аудандарына дейін, атап айтқанда Ганг алқабына дейін кеңейтті. Үнді дәстүріне сенсек Менандр буддизм дінін қабылданған.

Тохарлар (Да-юэчжи). Б.з.д. II ғасырдың 20-шы жж. шығыстан, Орталық Азияның түкпірлерінен келген көшпелілер Грек-Бактрия иеліктеріне қауіп төндірді. Б.з.д. I ғасырдың 70-ші жылдары да-юэчжи сюнну (ғұн) тайпаларынан жеңіліп қалғаннан кейін, батысқа қарай жылжиды. Бұл Орталық Азияның далаларындағы үстемдік үшін күрестің кезекті бір кезеңі болса керек. Ғұндар бұл жеңіс туралы естерінен шығармай, оны мақтаныш еткені деректер арқылы жеткен: ғұн көсемдері тохарлар қолбасшысының бас сүйегінен ыдыс жасап, оны ерекше бір салтанатты мерекелерде

пайдаланған екен (мысалы, б.з.д. 47 жылы ғұн көсемі қытай императорының елшілерімен бітімге қол қойған кезінде осы ыдыстан шарап ішкен көрінеді).

Да-юэчжи Давань (Ферғана) арқылы өте отырып, Орта Азияға баса-көктеп кіріп, оның үлкен бөлігін өзіне қаратты. Қытай тарихшысының айтуы бойынша Бактриямен қақтығыста олар жеңіске жетеді және өздерінің қоныс орны ретінде Гуйшуй өзенінің (Амудария) солтүстік жағасын бекітті. Орта Азия мен Бактрия жөнінде деректер қалдырған Чжан Цянь дәл осы жерде оларды б.з.д. 128 ж. көргендігін жазады. Чжан Цянгоның көрсетуі бойынша да-юэчжилердің батыстағы көршілері - Парфия, оңтүстіктегі көршілері - Бактрия, ал олардың арасындағы шекара Амудария болған.

Чжан Цяньнің көрсетуі бойынша Бактрияда «халық саны миллионға жуық», «отырықшы өмір сүреді; қалалары мен үйлері бар; әдет-ғұрыптары давандықтарға ұқсас. Жоғарғы билеушілері жоқ, әрбір қаланың өз басшысы бар. Олардың әскері әлсіз, шайқаста қорқақ. Тұрғындары саудада шебер... Астанасы Ланьгай деп аталады. Бұл қалада әр түрлі тауарлары бар базар бар... оның көпестері Үндістанға саудамен барып тұрады, онда күн ыстық, адамдар пілдің үстінде шайқасады».

Чжан Цяньнің мәліметтері «Аға Хань әулеті тарихы» атты қытай хроникасында да келтіріледі, сонымен бірге онда да-юэчжилердің бес үйге бөлінетіндегі және солардың ішінде «кушандар үйі» (гуйшуан) де бар екендігі айтылады.

ХІІІ ТАРАУ ЕЖЕЛГІ ҮНДІСТАН

Үнді субконтинентінің кең-ауқымды территориясы климаттық жағдайлары, рельефі мен топырағының сипаты бойынша бірнеше зоналарға бөлінеді. Қазіргі солтүстік-батыстағы шөлейтті аудандарды ежелгі дәуірлерде ормандар басып жатқан болуы мүмкін. Инд өзені мен оның сағаларының аңғарлары ерекше құнарлы болған. Осы жерде егіншілердің ең алғашқы қоныстары пайда болып, б.з.д. ІІІ мыңжылдықта Оңтүстік Азиядағы ең ежелгі қалалық өркениет қалыптасады. Солтүстіктен және солтүстік-шығыстан Үндістанды Азияның басқа бөліктерінен Гималай тау жоталары бөліп жатыр, сондықтан да солтүстік-батыс арқылы ғана қоныс аударушылар мен жаулаушылар келіп, сауда керуендері жүрді, шетелдік мәдени ықпал таралып отырды. Б.з.д. ІІ мыңж. Үндіеуропалық арий тайпалары дәл осы жолмен келіп, б.з.д. І мыңж. жекелеген аудандар бірде парсы патшаларына, келесі кезеңде Македонскийдің наместниктеріне, енді бірде грек немесе скиф (сақ) билеушілеріне бағынып отырды. Ақырында, біздің заманымыздың басында бүкіл осы территория Кушан державасының құрамына енді.

Инд-Ганг жазығының орталық бөлігі ежелгі дәуірде-ақ «арийлердің қасиетті жері» (Арьяварта) деп есептелді. Ұлы өзендер аңғары аралығында және Ганг өзенінің жоғарғы ағысында б.з.д. І мыңж. бірінші жартысында ежелік үнді өркениеті пайда болды. Осы кең жазықтың әр түрлі аудандарымен атақты Махабхарата дастанында сақталған эпикалық аңыздар байланысты.

Солтүстік-шығыс – Ганг алқабының орта және төменгі бөлігі ылғалдылығы жоғары, тропикалық шалғындар мен өсімдіктерге бай аймақ. Жаңбырлы маусымдарда Ганг аңғарында су тасқындары жиі болып, атыруы ертеде батбақты болған. Ең алғашқы қоныстанушылар негізінен, балық аулаумен, аңшылықпен және тұрпайы егіншілікпен айналысқан; тек б.з.д. І мыңж. ортасына қарай ғана ну ормандармен (джунгли) болған табанды күрес нәтижесінде бұл ауданның кеңінен игерілуі іске асты.

Инд-Ганг жазығын Декан түбегінен (ежелгіүнді тілінде дакшина –«оңтүстік») аласа Виндхья таулары бөліп тұрады. Декан күрделі рельефі жекелеген аудандарын бір-бірінен

оқшаулап жатқан қыраттардан тұрады. Сондықтан да оңтүстікте өркениетке өту солтүстікке қарағанда кейінірек іске асты.

Шри-Ланка (Цейлон) аралының орталық бөлігін алып жатқан орманды жоталар солтүстіктегі жазықтарды оңтүстіктегі ну орманды ойпаттардан бөліп тұр. Осы негізгі аудандар арасындағы бәсекелестік елдің саяси тарихын сипаттайды. Аралдың географиялық жағдайы Оңтүстік Үндістан жағалауларымен тығыз байланыстарын анықтап, ал біздің заманымыздың басында теңізде жүзу ісінің дамуына байланысты Оңтүстік-Шығыс Азия, Аравия және Египетпен байланыстарына жағдай жасады.

Қазіргі Оңтүстік Азияның негізгі халқы үндіеуропалық нәсілге жатады, алайда Үндістан түбегінің оңтүстігі мен Шри-Ланка аралының халықтары кейбір нәсілдің белгілері бойынша австралоидтарға жақын. Солтүстік-шығыстағы бірқатар тайпалар оңтүстікмонголоид нәсіліне жатады.

Солтүстікте қазір үндіеуропалық тілдер (хинди, бенгал тілі және т.б.), оңтүстікте дравид (мысалы, тамиль тілі) басым, Декан мен Солтүстік-Шығыс Үндістанның бірқатар тілдері Оңтүстік-Шығыс Азия, Тибет пен Қытай тілдеріне туыстас болып келеді.

Оңтүстік Азияның ежелгі этникалық тарихын тек жалпылама түрде ғана қалпына келтіруге болады. Үндіеуропалық тілде сөйлейтін арийлер Үндістанға б.з.д. II мыңж. келгені белгілі. Ежелгі дәуірде дравид тілді тайпалар Үндістанның орталық және солтүстік-батыс, ал тибет-бирма және мунд тайпалары солтүстік-шығыс бөлігінің анағұрлым ауқымды аумақтарын алып жатқан болуы мүмкін. Оңтүстік Азияда, бүкіл ежелі Шығыстағыдай ежелгі дәуірлерден халықтар мен нәсілдердің араласу үдерісі қарқынды жүрді, нәсілдік айырмашылықтар тілдік айырмашылықтармен сәйкес келмейді.

Оңтүстік Азияның ежелгі тарихын келесі дәуірлерге бөліп қарастыруға болады:

I. Ең ежелгі өркениет (Инд) - б.з.д. XXIII – XVIII ғғ. (алғашқы қалалардың пайда болуы, ерте мемлекеттердің қалыптасуы).

II. Б.з.д. II мыңж. екінші жартысына қарай үндіеуропалық тайпалар - келе бастайды. Б.з.д. II мыңж. аяғынан I мыңж. ортасына дейінгі дәуір осы кезде қалыптасқан діни шығармалардың атауымен - «ведальдық» деп аталады. Оның негізгі екі кезеңін бөліп көрсетуге болады: ерте кезең (б.з.д. XIII-X ғғ.) арий тайпаларының Солтүстік Үндістанда қоныстануымен сипатталса, кейінгі кезең (б.з.д. IX-VI ғғ.) Ганг аңғарында алғашқы мемлекеттердің құрылуына алып келген әлеуметтік және саяси үдерістермен сипатталады.

III. «Буддальдық дәуір» (б.з.д. V-III ғғ.) – буддизм дінінің пайда болып, таралған уақыты. Буддизммен байланысты ескерткіштер дәуірдің ең маңызды тарихи деректері болып табылады. Әлеуметтік-экономикалық және саяси тарих тұрғысынан алғанда бұл дәуір урбанизацияның басталуы және ірі мемлекеттердің пайда болуы – тіпті жалпыүндістандық Маурийлер державасының қалыптасуы уақыты болды.

IV. Б.з.д. II ғ. – б.з. V ғ. ежелгі үнді өркениетінің «классикалық дәуірі» деп қарастыруға болады, Оңтүстік Азия мәдениеті мен әлеуметтік ұйымының ең бір сипатты ерекшеліктері қалыптасқан уақыт.

Инд өркениеті (б.з.д. XXIII-XVIII ғғ.). Оңтүстік Азияның ең ежелгі өркениеті Солтүстік-Батыс Үндістандағы Инд өзені ауданында (негізінен алғанда, қазіргі Пакистан территориясы) пайда болғандықтан Инд өркениеті деп аталады. Ол пайда болған уақыты бойынша үшінші ежелгі Шығыс өркениеті болып табылады. Алғашқы екі өркениет – Месопотамия және Египет сияқты ол да ұлы өзен аңғарында орналасты және оның да қалыптасуы жоғары өнімді суғармалы егіншілікті ұйымдастырумен байланысты болған болуы керек.

Инд аңғары мәдениетінің ашылуы салыстырмалы түрде кейінгі уақытқа жатады (XX ғ. 20-жылдары), және әр түрлі себептерге байланысты онымен қатар өмір сүрген Египет және Аккад мемлекеттеріне қарағанда аз зерттелген. Алайда оған қоланы пайдалану, қалалар салу, және сондай-ақ жазудың ойлап табылуы тән болғанын сенімді түрде

көрсетуге болады. Осы негізгі белгілер өркениеттің, яғни ежелгі азаматтық қоғам мен мемлекеттіліктің пайда болғандығы жөнінде айтуға мүмкіндік береді.

Ең алғаш болып неғұрлым ірі екі қала орталықтары – Мохенджо-Даро және Хараппа зерттелді (соңғысының атымен бүкіл археологиялық мәдениет Хараппа деп аталады). Кейінірек кішірек қалалар – Чанху-Даро, Калибанган ашылды. Хронологиялық жағынан Хараппа мәдениеті б.з.д. 2300-1700 жж. шегімен анықталады, алайда әр түрлі аймақтар мен жекелеген орталықтар үшін бұл хронология дәл сәйкес келмеуі мүмкін.

Махенджо-Даро, Хараппа және Калибанган сияқты қалаларға екі бөліктен тұратын құрылым тән. Қаланың бір бөлігі жасанды төбеге тұрғызылып, қалған қоныстардан айырлы дуалдармен бөлінген. Бұл өзіндік қорған (цитадель) қоғамдық құрылыстарға - әкімшілік және діни мекемелерге арналды. Қала қоныстары Махенджо-Дарода екі шаршы шақырым алаңды алып жатты, бұл жерде бірнеше мың адам тұра алар еді. Ені он метрге дейін созылатын тік көшелер арбаларға, және діни шерулерге арналған болуы керек. Қала құрылыстарының көпшілігі бірдей көлемдегі күйдірілген кірпіштен соғылған. Зерттеушілерді қаланың тұрмыстық жағдайының жоғарғы дәрежесі таңқалдырады. Көптеген үйлерде жуынуға арналған арнайы бөлмелер бар. Кір су кірпіштен қаланған каналдар арқылы арнайы орға барып төгілетін болған. Инд аңғары қалаларындағы канализация жүйесі ежелгі дүниенің басқа елдеріндегіден анағұрлым жетілдірілген болды.

Қала орталықтарындағы қазбалар ауыл шаруашылығы туралы толық мәлімет бере алмайды. Алайда, табылған дақылдардың қалдықтары бидай, сұлы, арпа өсірілгендігін көрсетеді. Маталардың қалдықтары Үндістанда, Азияның басқа елдеріне қарағанда мақта әлдеқайда ерте өсіріле бастағанын дәлелдейді. Жүк тасушы малдар қатарында өгіздер мен бұқалар, сондай-ақ үй құстары көптеп өсірілді.

Қалаларда қолөнер жақсы дамыды. Құрылыста күйдірілген кірпіш кеңінен қолданылды. Хараппа керамикасы формасы жағынан алуан түрлі болды. Ыдыстардың сыртындағы кескіндер өсімдік нақыштары түрінде орын алды. Тоқыма ісі кеңінен дамығандығын ұршықтың табылуы айғақтайды. Египет пен Месопотамиядан ерекше, Инд өркениетіне монументалды мүсін өнері тіпті де тән болмады. Барлық сақталған бейнелер кіші-гірім ғана көлемде. Тастан және қоладан жасалған мүсіншелерге қимыл-қозғалыстың жақсы бейнеленуі, пластикалылық тән.

Ірі қалалардың көркем қолөнерінің ерекше көзге түсетін туындылары кіші-гірім тас мөрлер болып табылады. Мұндай мөрлердің мақсаты мүлік иесінің меншіктік құқықтарын көрсетуі болған тәрізді, алайда оларды басқа да мақсаттарға пайдаланған да болуы мүмкін. Бір ауданнан шыққан мөрлерде ұқсас суреттер таңбаланған, олар жергілікті культтер мен қасиетті орындармен байланысты немесе мифологиялық сюжеттер болды.

Инд өркениеті қалаларының кең сыртқы байланыстары туралы Хараппа мәдениетінің бұйымдарының (негізінен, мөрлер) Месопотамия (Ур, Киш, Телль-Асмар), Иран (Тепе-Яхья) және Оңтүстік Түркмения (Алтын-Тепе) жерлерінен табылуы айғақ бола алады. Махенджо-Даро және Хараппа өзінің гүлдену дәуірінде ежелгі Шығыстың ерте өркениеттері жүйесіне кіргенін байқауға болады. Әсіресе байланыстар Месопотамиямен Аккад патшалығы мен иссин әулеті тұсында, яғни б.з.д. III мыңж. соңғы үштігі және II мыңж. басында кеңінен орын алғанын деректер дәлелдейді.

Б.з.д. ХҮІІІ ғ. аяғына қарай Хараппа мәдениеті өмір сүруін тоқтатады. Ол тосын болған соққының нәтижесінде қирамағанын толық сеніммен айтуға болады. Археологтар жинақтаған материалдарға қарағанда, бір кездері гүлденіп тұрған қалалар, ғасырлар бойы, бірте-бірте құлдырай бастаған. Тамаша, сән-салтанатты қамалдар тозып, кең көшелер тарылып, үйлер бей-берекет, ретсіз салынып кеткен, қала құрылымы бұзылған. Сырттан келген заттар азайып, әдемі қолөнер бұйымдары мен мөрлер кеміп кеткен. Қалаларды ауылдар ауыстырып, мәдениеттің тұрпайылануы орын алған.

Хараппа мәдениеті Үндістан тарихында ешқандай із қалдырмады дей алмаймыз. Б.з.д. II мыңж. Орталық Үндістанның да, Ганг алқабы тайпаларының да энеолиттік мәдениеттерінде Хараппаның тікелей ықпалы байқалады. Инд өркениетінің мәдени ықпалы кейінгі индуизмнің наным-сенімдері мен культінде сақталған.

«Ведалық дәуір». Б.з.д. II мыңж. аяғы – I мыңж. бірінші жартысы әдетте «ведалық дәуір» деп аталады, өйткені оны зерттеудің негізгі деректері Үндістанның діни әдебиетінің ежелгі ескерткіштері – ведалар болып табылады. Веда сөзі «қасиетті білім» деген мағына береді. «Веда» ұғымына әдетте негізгі төрт жинақты – самхиттер (Ригведа, Яджурведа, Самаведа және Атхарваведа), сондай-ақ оған қосылатын кейінгі ведалық шығармаларды жатқызады.

Самхиттер діни әндер (гимндер), әуендер, құрбандық сөздері мен дұғалардан тұрады. Олардың ең көнесі – Ригведалар («гимндер Ведасы»). Ригведа гимндері діни шабыттың ашылуы тұсында ерекше киелі тілде жазылған өлеңдер болып табылады. Ригведамен қатар Атхарваведа ерекше маңызға ие. Оның негізгі бөлігін зұлым рухтар мен ауруларға қарсы дұғалар, ұзақ өмір, бала сүю, билік пен байлық сұрау дұғалары құрайды. Атхарваведа дінінде оның салыстырмалы түрде кейінгі уақытта қалыптасқандығын көрсететін белгілер бар. Оның құрамында абыздар емес, қарапайым халық құрастырған мәтіндердің кездесуі, үнділіктердің тұрмысы, әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдері жөнінде құнды мәлімет береді.

Кейінгі ведалық әдебиет құрамына брахмандық проза ескерткіштері де, атап айтқанда, брахмандар, араньяктар мен упанишадалар кіреді. Брахмандар абыз-брахмандар үшін арнайы жазылған, онда құрбандыққа шалу рәсімдері тәкпіштеп жазылған. Одан кейін араньяк мәтіні (сөзбе-сөз аударғанда - орман) орын алады. Бұл өз өмір жолының кезекті сатысында орманға оңашалыққа кеткен анохореттерге арналған шығарма. Ведалар корпусын упанишада аяқтайды (санскрит тілінен аударғанда – «отырып, ұстаздың өсиеттерін тыңдау» деген мағына береді). Ведалардың ең терең ойлы бөлімі, онда ведалық діннің бүкіл діни-философиялық ойларының негіздері баяндалады.

Кейінгі ведалық әдебиетпен қатар қарастырылып отырған дәуір бойынша үнді дәстүрінде итихаса («өткен оқиғалар») деп аталатын шығармалар негізгі дерек болып табылады. Бұл жанрға жататын Махабхарата мен Рамаянаны әдетте эпикалық дастандар деп атайды, алайда олардың формасы мен мазмұны басқа халықтардың эпосынан айтарлықтай ерекше. Екі дастанның да қалыптасқан уақыты шартты түрде б.з.д. I мыңж. ортасы – б.з. I мыңж. ортасы шектері деп анықталады. Мазмұны мен формасы бойынша алуан түрлі элементтердің қоспасы болып табылатын бұл шығармалар архаикалық мифтер мен әскери баяндар, аңыздар мен мысалдар, трактаттар, құдай есімдерінің, халықтардың, шежірелердің, тәуел ету орындарының орасан көп тізімі және т.б. тұрады. Олар тек әр түрлі уақытта және әр түрлі халықтар туындысы болуымен ғана емес, сонымен бірге әр түрлі әлеуметтік ортада жасалуымен де ерекшеленеді.

Ригведада көрсетілетін географиялық атаулар осы тарихи ескерткішті құрастырған тайпалар – арийлердің орналасқан аймағы Солтүстік-Батыс Үндістан болғандығын бұлжытпай дәлелдейді. Пенджабтан шығысқа қарай жатқан жерлер жөнінде деректе көп айтылмайды. Ганг өзені бір-ақ рет аталады, оның өзінде де Ригведаның кейінгі бөлігінде. Ведалық әдебиетте арийлердің шығыс және оңтүстік-шығыс бағытта қоныс аударуы жөнінде мәліметтер кездеседі. Бұл миграциялардың нәтижесі үнді-арий тілдерінің тарауы, Ганг аңғарының игерілуі және ежелгі үнді мәдениетінің қалыптасу орталықтарының өзгеруі болды.

Үнді-арий тайпаларының қоныстану үдерісі тарихнамада, кейде жергілікті халықты құлдыққа айналдыруға алып келген жойқын жаулаушылық жорықтары түрінде көрсетіледі. Мұндай тұжырымдама жасаудың негіздері өте әлсіз. Үндіеуропалықтардың Оңтүстік Азияда пайда болуы бір мезгілде іске асқан шара емес, ол өзіндік бір арийлер

жаулаушылығы түрінде болмаған. Бұл ұзаққа созылған үдеріс болды. Ригведаны құрастырушылар бұл этникалық қоныс аударулардың бір толқыны ғана болған тәрізді, және үндіеуропалықтардың әр түрлі топтарының арасындағы қарым-қатынастар, олардың жергілікті халықпен қарым-қатынастарынан да күрделі болмағанына ешкімнің кепілі жоқ.

Ригведа гимндерімен үстірт танысқанның өзінде арийлердің өмірінде және олардың дүние туралы түсініктерінде мал шаруашылығының орнына қаншалықты зор маңыз берілгені айқын көрінеді. Құдайларға бағышталған дұғалар көбіне мал санын арттыруын сұраумен аяқталып отырған. Ірі қара мал байлықтың басты өлшемі болды. Қасиетті кітаптардың құрамына үй жануарларының ауруларына қарсы дұғалар кірді. Құдайларға арналған құрбандықтар сүт, май, және басқа да мал өнімдері түрінде болды. Көсемді - «сиыр бағушы», бай кісіні - «сиыр иесі», соғысты – «сиыр іздеу», руды – «сиыр табыны» деп атаған. Жүк малы ретінде өгіз бен есекті пайдаланды. Әскери арбаны атқа жеккен. Аттың соғыс ісіндегі маңызды ролі ведалық діннің сипатты белгісі болып табылатын жылқы культамымен байланысты болды.

Алайда арийлерді тек көшпелі малшы тайпалар ретінде қарастыруға болмайды. Деректің ең ерте бөліктерінің өзінде бос жатқан жерге қарама-қарсы, өңделетін жердің маңызы көрсетілген. Құдықтар, жасанды арықтар мен көлшіктер түріндегі тұрпайы суғару жүйесі қолданылғандығы байқалады. Жер жыртуда қарапайым кетпен ғана емес, соқа да пайдаланылды. Кейінгі арийлік дәуірде шаруашылықтың негізгі саласы егіншілік болғаны айқын. Әр түрлі егіншілік дақылдары туралы мәліметтер өте көп. Сұлы, бидаймен қатар күріш те молынан өсірілді.

Кейінгі ведалық әдебиетте әр түрлі колөнер түрлерін білдіретін арнайы терминдер кездеседі. Мысалы құмырашы кәсібінің мұраға қалдырылатыны байқалады. Ригведада сауда жөніндегі мәліметтер өте мардымсыз. Сауда айырбас сипатында болған тәрізді, өлшем құралы ретінде сиыр пайдаланылды. Алайда табысты сауда нәтижесінде жиналған байлық өте сирек кездесті. Шынайы байлық билік иелері мен өз тайпаластарының мүлкімен және еңбегімен иелену құқығына ие болғандардың қолында болды.

Кейінгі ведалық дәуірде үнділіктер деревня типіндегі қоныстарда тұрды. Олардың қалалық өмірмен таныстығын көрсететін деректер кездеспейді. Деревня басшысы болу өте беделді қызмет болған тәрізді, алайда оның қызметке келу жолы беймәлім. Деревня халқының арасында терең мүліктік жіктеліс байқалмайды. Тек дәуірдің соңына қарай ғана әлеуметтік-саяси статусына тәуелсіз мүліктік айырмашылық маңызға ие бола бастайды. Кейінгі ведалық әдебиетте негізгі қоғамдық жіктеліс шреяс және папияс терминдері арқылы анықталады. Алғашқысы шри – «игілік» сөзінен, ал екіншісі – папа - «күнә» сөзінен шығады. Шреяс әдетте брахмандар (абыздар) мен «патшаларға» қатысты қолданылды. Олардың игілігі мүлкінде емес, материалдық байлықтың өзі әлеуметтік беделі мен басқалардың үстінен билік жүргізуімен байланысты болды. Игі-жақсылардың (шреяс) алдында басқалар құрақ ұрып қызмет етті.

Шонжарлардың өкілдері, ведалық «патшалар» бали алуға құқылы болды. Бали – адамдардың рухтар мен құдайларға шалатын құрбандықтары. Балиді нақты анықталған салық деп қарастыруға болмағанмен, алайда жазылмаған заңдар арқылы раджаларға өтелуге тиіс әр түрлі сый-сияпат түрлері реттеліп отырған тәрізді.

Кейінгі ведалық дәуірдің әскери аристократиясы, «патшалар», олардың туыстары мен жақындары ерекше сословиелік топ – кшатрийлер варнасын құрады. Осындай варнаның бірі абыз-брахмандар болды. Халықтың негізгі еңбекші бұқарасы «халық» варнасын – вайшьяларды құрды. Кейінгі ведалық мәтіндерде соңғыларды арья деп те атайды. Брахмен мен кшатрийге олардың магиялық субстанциялар – «рухпен» (брахма) немесе «билікпен» (кшатра) спецификалық байланысы маңызды болса, «арья» термині вайшьяларға тиесілі болып қалды. Алайда арийлер деп ведалық дінді ұстанып, оған тән өмір салтын сақтаушы, өз үйі мен шаруашылығы бар адамдардың барлығы аталды. Сан

жағынан алғанда олардың көпшілік бұқарасын егінші қауымдастар, яғни вайшьялар құрды.

Брахмандар, кшатрийлер мен вайшьялар «екі рет туылғандар» болып есептелді, өйткені бала кезінде қасиетті бауды иығына байлау арқылы жасалатын діни рәсімнен өткен. Осы рәсім екінші рет туылу деп аталып, оның өзі ведалық діни рәсімдерге қатысуға құқық берді. «Екі рет туылғандар» ведаларды тыңдауға тиым салынған шудраларға қарсы тұрды. Шудраны сипаттайтын басты белгі – рәсімдік таза еместік. Әрине, бұл шудраның «арийлер» қоғамынан тыс қойылғандығының айғағы.

«Екі рет туылғандар» тұрғысынан алғанда шудралар бөтендер варнасы болып есептелді, алайда олардың қоғамдағы шынайы жағдайы, этникалық шығу тегі сияқты, әр түрлі болуы мүмкін еді. Шудраның міндеті қожайынның аяғын жуу болды. Сонымен бірге кез келген шудраны үй малайы деп қарастыруға болмайтын тәрізді. Жеке шаруашылық жүргізген шудралар да болғанын деректер көрсетеді. Шудраларға жататын категориялардың қатарында қолөнершілер де болған. Қолөнер әдетте, шудралардың сословиелік-касталық міндеті деп саналды.

Ежелгі үнді өркениетінің негізі ретіндегі варналық құрылыс ведалық дәуірде, Солтүстік Үндістанды жаулау барысында қалыптасты. Ол кезде шудралар ең төменгі категорияны құрған болатын. Алайда егіншілер мен малшылар қоғамынан тыс ну орман (джунгли) тайпалары жатты. Осы «жабайылардың» өркениет ықпалына бірте-бірте тартылуы олардың әлеуметтік иерархиядағы орнын анықтауды талап етті. Артта қалған тайпалар әдеттегі деревня шудраларынан да төмен статусқа ие болды. Олар рәсімдік жағынан лас, яғни кесапаттар деп қарастырылды. Олар варналық жүйеден тыс қойылды. Егер варнаға кіретін шудралар деревняларда тұрып, ондағы негізгі шаруашылық түрлерімен айналысқан болса, варнадан тыс қойылған кесапаттар өз лашықтарын елді мекендердің шегінен тыс жерлерде соғып, деревняға ең төменгі, лас жұмыстарды орындау үшін ғана келіп тұрған.

Әр варнаның құқықтары мен міндеттері кейінірек «Ману заңдары» жинағында көрсетілді. Мұнда бірінші орынға брахмандар қойылды. Олардың шығу тегінің тазалығына ерекше мән берілді, сондықтан да брахмандар өздерінің касталық томағатұйықтығын сақтауға күш салып отырды. Брахман өзінің арғы ата-бабасы – ришиді, ведалық гимндерді шығарушы данагөйлерді мақтанышпан айтатын болған. Әскери шонжарлар (кшатрий) оларды құрметтеуге тиісті болды. Алайда іс жүзінде жоғарғы екі варна билік пен дәрежені бөлісіп отырған және кейде тайталасып та қалған, дегенмен халықтың қарсылығын басу қажеттігі туған кезде бірлесіп қимыл жасаған.

Бірдей қылмысы үшін түрлі варналардың өкілдері әр түрлі жаза алатын болған. Шудраны өлтіргені үшін брахманға, біреудің малын өлтіргені сияқты, қатесін мойындап, айып төлеудің өзі жеткілікті болған. Ал егер шудра брахманмен дауласып ерегиссе, ол үшін оның аузына отқа қыздырылған бір кесек темір тығатын болған.

Адамдардың осылай тұйықталған варналарға бөлінуі және әр түрлі варна өкілдеріне некелесуге рұхсат етілмеуі мәңгілік, бұлжымайтын және дінмен реттелген тәртіп болып саналды.

Ведалық қоғамда билік өзіндік патша – раджалардың қолында болды. Ригведада арбада тұрып өз жауларын тықсырып бара жатқан жауынгер бейнесіндегі Индра құдайы – раджа деп аталады. Ол дәуірде билеушілерді жауынгерлік ерліктермен – ең алдымен, жауынгерлік ат арбалардағы жеңістермен байланыстырған. Ат арбалармен өткізілетін жарыстар тек шонжарлардың сүйікті ойын-сауығы ғана емес, ведалық әдебиетте маңызды орын алатын рәсім де болған. Жеңімпаздар құдайлардың сүйіктілері ретінде ерекше құрметке ие болып отырған. «Патшалар» мен «халық» арасындағы айырмашылық дәл осы соғыс ісінде ерекше айқын көрініс тапты: көсемдер мен қолбасшылар ат арбамен соғысса,

ал халық жаяу әскерді құраған. Арба мен доңғалақ биліктің символы болғаны белгілі. Ведалық дәуірде ат арбалар аса маңызды әлеуметтік-саяси мәнге ие болды.

Мемлекет бастапқыда тайпалық негізде қалыптасты. Басында «жоғарғы» немесе «ұлы патша» тұрған кең-ауқымды одақтар да құрылып отырды. Алайда мұндай құрылымдар жекелеген патшалықтың ішкі құрылымын айталықтай өзгерте алған жоқ, сондықтан да ұзаққа бармай ыдырап кетіп отырды. Шеткері жерлерде, негізінен Гималай тауының етегінде басқа да саяси құрылымдар қалыптасып жатты. Деректерде оларды сангха - «бірлестік» деп атайды. Сангхаларда шонжарлардың (раджалар) бүтіндей топтары, жүздеген, мыңдаған адамдар өмір сүрді. Өз жиналыстарында олар орындаушы билік өкілдерін сайлап, ең маңызды мәселелерді дауыс беру арқылы шешіп отырды. Әрбір осындай одақ үстемдік етіп отырған шонжарлар руының атымен аталды. Осындай конфедерациялардың кейбіреуі б.з.д. I мыңж. ортасындағы саяси күресте маңызды роль атқарды.

«Буддалық дәуір». Жалпыүнділік державаның қалыптасуы. Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасы Солтүстік Үндістанның экономикасы мен әлеуметтік қатынастарындағы, саяси құрылысы мен мәдениетіндегі ірі өзгерістерімен ерекшеленді. Бұл дәуірдің сипатты белгілерінің бірі жаңа дін - буддизмнің пайда болып, таралуы болды. Буддистік әдебиет ескерткіштері осы дәуірдегі Үндістан тарихының құнды деректері болып табылады, сондықтан да бұл дәуірді (б.з.д. V-III ғғ.) шартты түрде «буддалық дәуір» деп атауға болады.

Пали тіліндегі “Типитака”(“Үш қоржын”) деп аталатын кең ауқымды буддалық канон Шри-Ланкада б.з.д. 80 жж. шамасында жазбаға түсірілген. Ол буддизмнің тхеравада мектебіне (немесе хинаяна – “құтылудың тар жолы”) тән.

«Буддалық» дәуір – Солтүстік Үндістандағы урбандалу кезеңі болып табылады. Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында Ганг аңғарында материалдық мәдениеттің бірегейленуі орын ала бастады. Темір өңдеу таралады. Б.з.д. V-IV ғғ. ежелгі Үндістандағы маңызды қалалық орталықтың негізі қаланады. Ең белгілі өнер ескерткіштері Ашока патша есімімен байланысты. Әр түрлі үнді тілдеріндегі, сондай-ақ арамей және грек тілдерінде жазылған. Ашока жазбалары жалпыүнділік Маурья мемлекетінің тарихы бойынша тамаша деректер болып табылады. Бұл деректер аталмыш мемлекеттің шекараларын, халықтың құрамын, әкімшілік құрылысын және басқару сипатын, ішкі саясаты мен сыртқы байланыстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл дәуір бойынша шетелдік деректер, ең алдымен антика деректері маңызды болып табылады. Жерорта теңізі елдері Оңтүстік Азия елдерімен Ахамен державасы қалыптасқаннан кейін азды-көпті тұрақты байланысқа түсе бастайды. Гректердің Үндістанды толық мағынадағы ашуы Александр Македонский жорықтары тұсында іске асты. Ал, державаның ыдырауынан кейін оның мұрагерлерінің арасында, әулеттік патшалар Маурья державасының арасында әжептеуір тығыз тұрақты байланыстар орнады. Маурьялар державасының негізін қалаушы Чандрагуптаның сарайында Селевкид елшісі Мегасфен болып, Үндістанның суреттемесін қалдырды.

Б.з.д. I мың жылдықтың ортасында 200-дей ірі мемлекеттер өмір сүрді, алайда жекеленген аймақтар әлі де бөлшектеліп, ыдырап жатты. Әсіресе Пенджаб аймағы ерекше ала-құла болды.

Б.з.д. VI ғ. аяғында Инд өзені бойындағы Пенджаб аймағында А. Македонский әскерлері келіп кіреді. Бірқатар жергілікті тайпалар мен мемлекеттік бірлестіктер I Дарийге бағынды, парсы патшаларының Солтүстік Үндістан жерінде 2 сатрапиясы – Гандхара мен Хинду сатраптары болды. Алайда Үндістанның анағұрлым маңызды мемлекеттері Ахеменидтер державасынан әлдеқайда шығысқа қарай орналасты. Бұл Ганганың орта және төменгі ағысындағы Магадха мен Кошала, Ганга мен Ямуна өзені аралығындағы Ватса, сондай-ақ астанасы Уджаянада болған Аванти мемлекеттері еді.

Осы аса ірі төрт мемлекет арасындағы гегемония жолындағы күрес б.з.д. YI-Y ғғ. Солтүстік Үндістанның саяси тарихының басты мазмұнын құрады.

Б.з.д. YI ғ. қарай Магадханың ықпалы күшейеді, оның билеушілері бірнеше ғасырлардан кейін алғашқы жалпыүнділік державаның негізін қалайды. Б.з.д. IV ғ. аяғында Пенджаб аймағына А.Македонский әскерлері келіп кіреді. Бірқатар жергілікті тайпалар мен мемлекеттер Македонскийге өз еркімен беріледі (мысалы, Таксила), ал басқалары қарсылық көрсетеді. Грек – македондықтар Биас өзеніне дейін ғана жетіп, жергілікті халықтың күшті қарсылығынан кейін кері қайтуға мәжбүр болды.

Жергілікті ақсүйек рулардың бірінен шыққан Сандракотт антимакедондық күресті басқара отырып, А.Македонскийдің Солтүстік Үндістанда қалдырған гарнизондарын талқандағаннан кейін, Магадханың патшасымен күрес бастайды. Грек авторлары көрсетіп отырған Сандракотт есімі үнді әдебиетінен белгілі Чандрагуптамен толық сәйкес келеді. Дәл осы Чандрагупта, Магадха мемлекетін билеп отырған Нандалар әулетін талқандап, Маурьялар әулетінің негізін қалады (б.з.д.317 – 180 жж.). Бұл әулет ежелгі үндістан тарихында маңызды роль атқарды. Чандрагупта Солтүстік Үндістанды толықтай, Пенджабтан Белгалияға дейінгі аралықта жаулап алды, ал оның мұрагерлері өз билігін Деканға да орнатты. Маурьялар державасы өз дамуының шарықтау шегіне б.з.д. III ғасырдың ортасында, Чандрагуптаның немересі Ашока Тусында жетті. Бұл дәуірдің негізгі дерегі Ашоканың тасқа қашап жазылған жазбалары – «Ашока эдиктілері» болып табылады. Осы жазбалардың табылған жерлері арқылы Ашока мемлекеттің шекараларын анықтауға болады. Ашока тусында Маурьялар державасы Гангтың бастаулары мен Кабулдан Деканның оңтүстік шегіне дейін жетті (Оңтүстік Үндістанның ең қиыр аудандары ғана кірмеді). Маурьялар державасына кірген елдер бірқатар кең ауқымды провинциялар құрды. Олардың ең бастылары бұрынғы тәуелсіз мемлекеттерге сәйкес келеді. Жалпыүнділік державаның билеушісі өзін тек Магадханың билеушісімін деп атап, өзінің түбегейлі иеліктерін провинциялардан - аса ауқымды перифериядан бөлек қарастырды. Жаулаушылықтар, әдетте саяси элитаның толық биліктен аластатылуына алып келген жоқ. Тек 3-5 жылда бір рет Магадха патшасы немесе провинцияларды басқарушы «патшазадалар» жергілікті жерлердегі жағдайда бақылау және бұл территорияларға өз құқықтарын көрсету үшін өздерінің өкілдерін жіберіп отырды. Держава құрылымы, жалпы алғанда бос (аморфты), орталықтандыру деңгейі төмен болды. Жекелеген аудандарда жергілікті әулеттер немесе олигархиялық бірлестіктер билік құруын жалғастыра берді. Кең-байтақ территорияда (әсіресе Деканда) халық тайпалық құрылыста өмір сүріп жатты, сондықтан да мемлекеттік билік өкілдері тайпа көсемдерімен тығыз байланысқа түсіп, оларды мемлекеттік қызметке тартып отырды. Держава ауқымындағы саяси бірігу әр түрлі аймақтардың материалдық және рухани мәдениетінің айтарлықтай бірегейленуіне ықпал етті, бұл бірігу әсіресе бұрынғы артта қалған аудандардың (негізінен Орталық және Оңтүстік Үндістан) экономикалық дамуы мен әлеуметтік жіктелу процесінің жеделдеуінде маңызды роль атқарды.

Билеушінің билігін патша кеңесі шектеді, кеңес патша туыстары мен ең жақсы қызметтерді иеленіп отырған ақсүйек отбасы өкілдерінен тұрды.

Маурийлердің саясатының ерекшеліктерінің бірі (басқа да бірқатар ежелгі Үндістанның ірі мемлекеттерінің) дәстүрлі емес діндерге, негізінен буддизмге қамқорлық көрсетуі болды. Өз жазбаларында Ашока халықты тек абыз-брахмандарды ғана емес, сондай-ақ жаңа ілімдердің кезбе уағыздаушыларын да құрметтеуге шақырады. Эдиктілердің өзі буддизмнің ықпалымен қалыптасқан уағыздар еді. Патша халықты діни төзімділікке шақырып былай дейді: «Кімде-кім өз дініне бола басқаның дінін балағаттаса, онда ол тек өз дініне зиян келтіреді». Өзін халықтың әкесімін деп жариялай отырып, патша барлық діни қауымдарға қолдау көрсетуге уәде береді. Жоғарғы билік иесі нағыз діншілдіктің не екенін түсіндіреді. Буддистік діни ілімі туралы пікірлерін халыққа жеткізіп отырды, және

монахтық қауым өміріне қызу араласып отырды. Патша тек әкімшілік жетекшісі ғана емес, держава халықтарының қайырымды рухани да басшысы екенін көрсетуге тырысты.

Жалпыүнділік билеуші «өз қайырымдылығымен» бүкіл әлемді өз билігіне қаратуға да тырысты. Осы мақсатпен Ашока әр түрлі елдерге өзінің арнайы миссияларында жіберіп отырды. Эдиктілерде Ашоканың алыс жатқан батыс елдеріне де – Египет, Македония, Коринф, Кирен мемлекеттерінің гректік билеушілеріне шабармандар жіберілгендігі айтылған. Алайда антика деректерінде бұл үнді елшіліктері туралы ештеңе айтылмаған.

Үндістанмен тығыз байланысты елдерде, әсіресе, Шри-Ланкада миссионерлік қызмет әсіресе табысты болды. Цейлон бұрыннан-ақ үнді өркениетінің ықпалында болған ел. Шри-Ланка Ашока дәуірінен бастап қазірге дейін буддизм дінін ұстанады. Буддизм бұл жерде тұрпайы қауымдық наным-сенімдерін ауыстыра отырып, прогрессивті роль атқарды. Бұл әлемдік діннің қабылдануы, кейінірек, Азияның басқа да көптеген елдерінде прогрессивті роль атқарды.

«Классикалық дәуір» (б.з.д. III ғ. – б.з. V ғ.). Б.з.д II ғ. басында Маурьялар әулетінің соңғы өкілін өз қолбасшысы өлтіреді. Осы уақыттан бастап ұзаққа созылған саяси тұрақсыздық кезеңі басталады. Б.з.д I ғ. Магадха билеушілерінің билігі оның межелерінің шегінен шықпай қалады.

Осы уақытта Солтүстік-Батыс Үндістан сырттан келген жаулаушылардың қуатты тегеуіріне ұшырайды. Алғаш болып грек-бактриялықтар келіп, Гандхарада орнығады. Грек-Бактрия мемлекеті тарихының деректері өте жұтаң – тек билеушілердің шығарған теңгелері бойынша, яғни нумизматикалық деректер бойынша патшалардың билік жүргізген уақытын ғана анықтауға болады.

Грек-бактриялықтардың артынша б.з.д. I ғ. Үндістанға Шығыс-иран тайпалары - сақтар енеді. Солтүстік-Шығыста бірнеше ұсақ үнді-сақ мемлекеттері құрылды. Сақ билеушілері көрші патшалықтарға гегемониясын орната отырып, өздерін «Ұлы патша», «патшалардың патшасы» деп атай бастаған. Анағұрлым ірі мемлекеттік құрылымдарда наместниктік жүйесі – сатрапиялар енгізілді. Сатраптар (кшатраптар) айтарлықтай дербестікпен иеленіп, көп ұзамай толық тәуелсіздікке де қол жеткізіп отырды.

Біздің заманымыздың межесінде Солтүстік-Батыс Үндістанның бірқатар аудандары парфиялықтарға бағынды. Үнді-парфия патшаларының ішінде әсіресе, Таксилде билік құрған Гондофар деген патшаның есімі белгілі.

Біздің заманымыздың алғашқы ғасырлары Орталық Азияда Кушан державасының саяси үстемдігімен сипатталады. Кушандар Үндістанның солтүстік-батысында ғана орнықты, алайда біраз уақыт өз билігін Ганг алқабының айтарлықтай территориясына таратқан болуы мүмкін. Кушан теңгелерінің Ориссаға дейінгі аумақтан табылуы Кушан дәуіріндегі кең эканомикалық байланыстардың болғандығынан хабар береді. Бұл алып империяның өмір сүруі Үндістанның Шығыс-иран және эллинистік-римдік әлеммен, сондай-ақ Хань империясымен мәдени байланыстарына ықпал етті. Кушан державасының территориясымен Ұлы Жібек жолы өтті.

Кушан мемлекетінің мәдениетіне әр түрлі тілдердің, мәдениеттер мен діндердің араласуы, яғни мәдени синкретизм тән болады. Билеушілердің теңгелерінен, өнер туындыларынан гректік құдайлар мен қаһармандардың (Гелиос, Геракл), иран құдайларының (Ахурамазда, Анахита), үнді құдайлары әсіресе, Шива құдайын, сондай-ақ Будда мен оның символдарының бейнелерін көре аламыз.

Кушан билеушілерінің ең белгілісі - Канишканың буддистердің IV-ші жиынын өткізгендігі, көптеген монастырлар мен буддалық ескерткіштер (ступ) тұрғызғандығын деректер жеткізеді. Канишка, Ашокадан кейінгі үнді аңыздарының сүйікті қаһарманы болып табылады. Шынында да Кушандар тұсында буддизм Орталық және Шығыс Азияға тарап, толық мағынада әлемдік дінге айналды.

Маурийлерден кейінгі дәуірде Инд-Ганг жазығынан оңтүстікке қарай жатқан аудандарда тәуелсіз мемлекеттер қалыптаса бастады. Олар кейде тіпті Солтүстіктен әлеуметтік және саяси дамуы жағынан басып озып та отырды. Калинга патшасының орасан зор армиясы жөнінде дақырт сөздер Римге дейін жетті, бұл жөнінде Аға Плинийдің «Табиғат тарихында» (б.з. I ғ.) айтылады. Алайда мемлекеттің кейінгі дәуірлердегі тағдыры мүлде белгісіз. Ол бірнеше ұсақ князьдіктерге бөлініп кеткен тәрізді. Декан елдері тарихында негізгі саяси құрылым Сатавахан әулетінің мемлекеті болды. Бұл мемлекет те Маурийлер державасы ыдырағаннан кейін көп ұзамай қалыптасқан тәрізді. Мемлекеттің орталығы - Батыс Декан аймағы болды. Держава б.з. III ғ. ыдырап кетті, аймақтағы үстемдік енді Вакатака және Паллав мемлекеттеріне өтті.

Қарастырылып отырған дәуір ежелгі үнді экономикасының гүлденген дәуірі болды. Үнділіктер жоғары сапалы болат қорытуды игеруді. Үнді болаты жақын елдерде ғана емес, Жерорта теңізі елдерінде де үлкен сұранысқа ие болды. Қамалдар енді ағаштан емес, кірпіш пен тастан соғылатын болды, ал оларды алу үшін қамал бұзушы машиналар мен басқа да әскери механизмдер пайдаланылатын болды. Маурийлерден кейінгі дәуірге буддалық үңгір монастырлары мен храмдары және басқа да монументалды құрылыстар тән болды. Біздің заманымыздың алғашқы ғасырындағы мүсін өнерінің көптеген ескерткіштері тек діни сенімдер мен халықтың көркемдік талғамы жөнінде ғана емес, сондай-ақ қолөнершілердің жұмыс техникасы, жоғарғы шеберлігі жөнінде де хабар береді.

Алтын, күміс және мыс теңгелердің өте көптігі, ақша айналымының айтарлықтай жоғарғы деңгейін көрсетеді. Қызу сауда жолдары Таксила, Матхура, Уджаяни, Варанаси сияқты ірі қалаларды өзара байланыстырды. Аудандардың азды-көпті мамандануы орын алды, мысалы, Варанаси мен Матхура мақта маталарымен даңқы шықты, солтүстік-батыс аудандар жүн маталарымен, шарап және жылқысымен белгілі болса, Уджаяни – асыл тастарымен, піл сүйегімен, Оңтүстік Үндістан дәмдеуіштерімен атағы шықты.

Б.з.д. II-I ғғ. Батыс және Оңтүстік Үндістанды эллинистік Египет көпестері пайда бола бастады. Үндістанның ең қиыр оңтүстігінде Рим факториясы – Арикамедудың негізі қаланды. Біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында үнділіктер теңіз жолы арқылы Оңтүстік-Шығыс Азиямен және Индонезия аралдарымен тығыз байланыстар орнатып қана қойған жоқ, сондай-ақ осы бағытта кең отарлаушылық та жүргізді.

Үндістанның әлеуметтік құрылымы өте күрделі болады. Ежелгі үнді деревнясының әлеуметтік ұйымының негізін көршілік қауым құрды. Егістік жер жекелеген отбасылар арасында бөліске түсті. Тек жайылымдар мен бос жатқан жерлер қауымның меншігінде болды. Отбасы иесі өз жер телімін сатамын десе, оны сатып алуға туыстары мен көршілерінің басым құқығы болды. Қауымның толық құқылы мүшелері қауым жиындарына қатысты. Деревняны староста басқарды, ол мемлекеттік билік алдындағы қауымның өкілі болды. Деревня ішінде мүліктік жағдайы бойынша да, сословиелік-касталық статусы жағынан да теңдік болған жоқ. Жетекші, томаға-тұйық топ – қауымдас – егіншілер болды. Олар барлық кезде бірдей ауыл шаруашылық еңбегімен айналысқан жоқ. Жерді жалға берудің, батрактар еңбегін қанаудың көптеген түрлері кең тарады, жерсіз жұмыскерлер деревня халқының ең төменгі тобын құрады. Қызмет көрсетуші персоналдар – кір жуғыштар, көше тазалаушылар, күзетшілер, сондай-ақ, деревня қолөнершілері – ағаш ұсталары, құмырашылар және т.б. деревня халқының айтарлықтай тобын құрады. Әр категорияларға жататын адамдардың статусы мұраға қалдырылды және әр категория адамдарының әлеуметтік қарым-қатынасы өз шеңберімен ғана шектелді. Әрбір жергілікті жердің белгілі бір қоғамдық статустағы отбасылары томаға-тұйық қауымдастық - касталарға бірікті. Әрбір каста эндогамиялы болады, сондықтан да оның барлық мүшелері бір-бірімен туыстық байланыста болды. Каста мүшелерін олардың экономикалық мүдделері және діни дәстүрлері мен рәсімдері біріктірді.

Деревня тұрғындарының арасындағы дәстүрлі қатынастар касталық иерархия түрінде қалыптасты. Мысалы, деревня қолөнершілері, егіншілер кастасына қызмет көрсетуге тиіс болды, сонымен бірге, өз кезегінде жиналған астықтың бір бөлігін иеленуге құқылы болды. Еңбек бөлінісінің, өзара құқықтар мен міндеттердің осындай жүйесі үнді деревнясының ерекше тұрақтылығын қалыптастырумен бірге, жоғарғы касталардың үстемдігін де қамтамасыз етті. Экономикалық қатынаста әрбір деревня қауымы өзін-өзі қамтамасыз етіп отырды, сондықтан да кең сыртқы байланыстарға зәру бола қойған жоқ.

Ежелгі дүниенің ақырына қарай пайда болған көптеген жергілікті касталарды, көп жағдайда ежелден белгілі төрт варнамен байланыстыру туралы түсінік қалыптасты. Ең жоғарғы егіншілер кастасы, әдетте өздерін брахмандарға немесе кшатрийлерге жатқызды. Қаланың сауда-өсімқор касталарын вайшийлер деп есептеді. Еңбекшілердің негізгі бұқарасы, тек қолөнершілер емес, сондай-ақ шаруалар да шудра варнасы ретінде қарастырылды. Шудралардан да ең ауыр, рәсімдік жағынан ең лас жұмыспен айналысатын кесәпаттар кастасы тұрды. Олар деревняның сыртында немесе қалалардың шегінде тұрды, өйткені олар жоғарғы каста өкілдеріне өз зиянын тигізбеуге тиіс болды.

Қаланың ерікті қолөнершілері корпорацияларға бірікті. Қызмет түрі мен әлеуметтік жағдайының мұраға қалдырылуы бұл жерде де томаға-тұйық кәсіби касталардың пайда болуына алып келді. Қолөнер бірлестіктері өз мүшелерінің еңбегіне ғана емес, өмір салтына да бақылау орнатты. Әр түрлі кәсіптің әлеуметтік беделі, сондай-ақ әр кастаның қоғамдағы орны бірдей болған жоқ, мысалы алтын бұйымдар шебері және қару-жарак шығарушылар, дәмдеуіш жасаушылар тас қашаушылар, темір ұсталары мен тігіншілерден анағұрлым артық жағдайда болды.

Қолөнершілер, әдетте рынокқа емес, тапсырысқа жұмыс істеді. Деревняда да, қалада да жалдамалы, еріксіз еңбек кеңінен қолданылды. Білікті қолөнершілер шебер көмекшілері мен шәкірттерінің еңбегін пайдаланды. Ал ауыр және лас жұмыстарды құлдар атқарды. Бай көпестер бұйрық берушілер мен бөлшек саудагерлерді жалдап отырды, ал үй шаруашылығында құлдардың еңбегін қанады.

Құлдар қожаларының жеке меншігі ретінде қарастырылды, сондықтан да оларды мұраға қалдыру, сыйға тарту, кепілдікке қалдыру т.б. орын алды. Толық құлдықпен қоса, тәуелділіктің басқа да формалары орын алды. Құлдарға белгілі-бір уақытта қарызын өтеп жүрген адамдар да жатқызылды. Қарыз құлдығы уақытында, борышкер қожаның пайдасына, оның құлдарының қатарында жұмыс істеді, алайда олардың заңдық жағдайы толық мағынадағы құлдардан бөлектеу болды. Қожа оларды сата алмады, кепілдікке бере алмады, өз қалауы бойынша жазалай алмады, т.б. Мұндай борышкердің отбасы тәуелсіз болып қала берді, және ол өз кастасына жату құқығынан айрылып қалмады.

Басқа да барлық ежелгі қоғамдардағы сияқты халықтың басым бөлігін салық төлеуші егіншілер құрады. Салықтың дәстүрлі мөлшері астықтың 1/6 бөлігі болды, алайда әр түрлі қосымша және төтенше жиындар бұл мөлшерді айтарлықтай арттырып отырды. Брахмандардың, храмдар мен монастырлардың жерлері, әдетте салық төлеуден босатылды.

Дәуірдің аяғы ірі жер иеленушіліктің өсуімен сипатталады. Деревнялар сатып алу мен сыйға тарту жолдарымен монастырлардың, храмдар мен жекелеген брахмандардың меншігіне өтіп отырды. Байып алған көпестер де деревнялардың иесіне айналып отырды. Өз қолдарына жер иеліктерін шоғырландырған деревня старосталары биліктің жергілікті өкілінен помещикке айналды. Ірі жер иеленушіліктің осылайша өсуі мен тәуелді шаруалардың көбею процесі тарихнамада орта ғасырларға өтудің басты белгілері ретінде қарастырылады.

Тарауға сұрақтар:

1. Ежелгі Үндістан тарихының негізгі кезеңдерін көрсетіңіз
2. Ведалық дәуірдегі әлеуметтік-саяси қатынастарға талдау жасаңыз

3. Буддизмнің үнді қоғамының дамуындағы маңызын көрсетіңіз
4. Ашока тұсындағы Үндістанның ішкі және сыртқы жағдайына талдау жасаңыз

XIY ТАРАУ ЕЖЕЛГІ ҚЫТАЙ

Қытай тарихы дамыған неолит дәуірінен басталып, кем дегенде жеті мың жылды қамтиды. Оның үштен бірін ежелгі Қытай өркениеті дәуірі алып жатыр. Ежелгі Қытай өркениетінің басталуы б.з.д. 220 жылына жатады. Хуанхэ өзенінің бассейні ежелгі қытайлықтардың этникалық бірлігі қалыптасқан негізгі территория болып табылады. Солтүстік Қытайдағы ең ерте қола мәдениеті Эрлитоу мәдениеті болды. Ол б.з.д. XXIV-XV ғғ. уақытын қамтиды. Эрлитоу дәуірінде протоқалалық қоғамдарда мүліктік жіктеліс айтарлықтай тереңге кетті, алайда таптық жіктелістің болғандығын көрсететін мәліметтер жоқ.

Соңғы уақыттардағы археологиялық ашылымдарға байланысты ғалымдар ежелгі Қытай тарихындағы Ся мәдениеті мен әулетінің шынында да өмір сүргендігі жөніндегі мәселені қайта көтеріп отыр. Қытайдың ресми тарихнамасында б.з.д. 2205 жылдан 1766 жылға дейін билік құрған бұл әулет қытайлық 25 әулеттің төрт мың жылдық циклын бастап берген әулет деп есептеледі.

Шань-Инь дәуірі. Б.з.д II мыңжылдықтың екінші жартысында Ганьсудан Шаньдуньға және Хэбейден Хунань мен Цзянсиға дейінгі ұлан-ғайыр территорияда өзендердің жағалауларында бытырап жатқан ерте қалалық қоныстар пайда бола бастады. Бұл қоныстардың тұрғындары протомемлекеттік құрылымдарды қалыптастырған қола индустриясын жасаушылар болды. Дуалдармен қоршалған мұндай «қалалар» (көлемі шамамен 6 шаршы шақырым) белгілі бір жоспармен соғылды, оларда сарайлар типіндегі монументалды құрылыстар, қолөнер кварталдары, қола құю шеберханалары болды. Жерлеу заттарындағы айырмашылықтар бұл қоғамдардағы мүліктік және әлеуметтік теңсіздіктің дәлелі бола алады. Соғыс тұтқындарын жаппай өлтіру және құрбандыққа шалу бұл қоғамдардың сипатты ерекшелігі болып табылады. Бір немесе бірнеше территориялық қауымдардың (қалалардың) аумағында өркениеттің алғашқы ошақтары пайда бола бастады. Қауымдардың бірігуін шаруашылық қажеттіліктері де (мыс., су тасқынымен күрес үлкен ұжымның күшін қажет етті), және соғыс жағдайлары да (көрші тайпалармен соғыс, протомемлекеттердің өзара қырқыс соғыстары) талап етті. Алайда бұл алғашғы ертетаптық бірлестіктердің пайда болуының ең маңызды себебі барған сайын күшейіп бара жатқан мүліктік жіктеліс болды. Бұл территориялық қауымдар мемлекеттік құрылымның пайда болуының алаңына айналып, оны айналасында қоршап жатқан көптеген ру-тайпалық ұйымдардан принципті түрде ажыратты. Солтүстік Қытайда Инь тайпа одағынан бөлініп шыққан Шань «қалалық қоғамы», б.з.д. II мыңжылдықтың соңғы ғасырларында айтарлықтай ірі, этникалық жағынан біртекті емес, тұрақсыздау бірлестікті басқарды. Оның билеушісі «ван» деп аталды, ол ең жоғарғы әскери билікті қолында ұстады, сонымен бірге жоғарғы абыз қызметін атқарды.

«Шан» қаласы мен қауымы жөнінде біз, Аньян қаласы маңынан табылған Қытай территориясындағы ең ежелгі жазба эпиграфикалық ескерткіштерден білеміз. Бұл құрбандық малдарының сүйектері мен тасбақа қабығына жазылған архаикалық пиктографиялық жазбалар. Бұл жазуды ғалымдар Қытай иероглифтерінің ең ежелгі түрі деп есептейді. Бұл рәсімдік-діни мәтіндерден қоғамдық қатынастар жөнінде көп мәлімет ала алмаймыз, оның мәліметтері өте күрделі әрі қарама-қайшылықты, тілі өте ежелгі болғандықтан тарихшылар арасында үлкен айтыстар туғызып отыр.

Бал ашу жазбалардың уақыты – б.з.д. XIII – XI ғғ. болып табылады, шамамен осы уақытта Аньян қаласы маңынан ашылған үлкен қалалық қоныс та жатады. Осы қоныстар

кешені ауқымынан қамал-бекіністер, қолөнер кварталдары табылды. Аньян түбінен көлемі мен жерлеу заттары бойынша бір-бірінен қатты ерекшеленетін қабірлер танылды. Олардың ең кішілері – қару-жарақ пен қола ыдыстарсыз таяз ғана шұңқырлар түрінде болса, ең ірілері – он метрден де тереңге кеткен айшық тәрізді жер асты қабірлері түрінде кездеседі. Соңғылары – кесінді пирамидаларға ұқсас монументалды алып құрылыстар (олардың саны оннан астам, олардың ішіндегі ең ірісінің ауданы 380 шаршы шақырым) болып табылады.

Шан қоғамы дамып келе жатқан қола ғасырында өмір сүрді. Оған орнықты отырықшылық, қалалар, қолөнердің егіншіліктен бөлінуі тән болды. Шандықтар мекендеген Орта Қытай жазығы б.з.д. III – II мыңжылдықтарда егіншілік үшін аса қолайлы болды, оған өзен аңғарларының құнарлы топырағы, тұрақты жаңбыр сулары мен субтропикалық климат ықпал етті. Астық дақылдарынан шандықтар сұлы, бидайдың әртүрлі түрлерін, тарының екі түрін (қара және сары), жеуге жарамды дәндері бар сора өсірді. Астықтан бөлек, шандықтар бау-бақша дақылдарын, жібек шаруашылығы үшін қажет тұт ағаштарын өсірді. Өнім бүтіндей жаңбыр суына тәуелді болды, бұл жөнінде бал ашу жазбаларында тікелей дәлелдер бар. Шандықтар күріш дақылын игерген-игермегендігі толық анық емес, егер игерген күннің өзінде, ол да жаңбыр суымен өсірілген, өйткені шалдықтар ирригацияны білмеді.

Археологиялық қазбалар да, балу ашу жазбалары да шандықтарда қолдан суарудың іздерін көрсете алмайды. Сондықтан да қытай өркениетінің қолдан суғару жүйесіне негізделген егіншілер өркениеті ретінде пайда болуы туралы теорияны деректер жоққа шығарып отыр. Оған қоса, бірқатар ғалымдар шан қоғамының негізін егіншілік емес, мал шаруашылығы құрағаны жөнінде пікір айтады. Мал шаруашылығы, «бал ашушылар қоғамының» шаруашылық өмірінде шынында да, маңызды роль атқарған. Бір мезгілде құрбандыққа шалынған ірі қара мал саны бірнеше жүз басқа дейін жетіп отырған. Жайылым үшін теке-тірестер шандықтардың көршілерімен соғыстарының себептерінің бірі болды.

Шан-Инь қоғамының сипаты жөнінде ғалымдар әр түрлі пікірлер айтады. Бірқатар тарихшылар оның протомемлекет болғандығын, басқалары қала-мемлекет типіндегі алғашқы мемлекеттік организм болғандығын айтты. Ал ғалымдардың бір бөлігі құлиеленушілік қоғамдық құрылымының маңызды факторы болған дамыған мемлекеттік ұйым болды деп есептейді. Соңғы мәліметтерге қарағанда, Қытай территориясында Шан-Инь дәуірінде әр түрлі этностарға жататын ерте таптық қалалық өркениеттер ошақтары қалыптасты, соның ішінде өз жазуы бар Шан өркениеті ең дамығаны болды деген қорытынды жасауға болады. «Шан қаласы» «қала қоғамдары» коалициясын басқарған. Олардан алым алып отырды, бағынудан бас тартқан жағдайда, оларға қарсы жорық жасап отырған, алайда көрші «қалалар» шандықтарға өздері де шабуыл жасап отырған тәрізді.

Батыс Чжоу дәуірі. Шан қалаларының одағы өздерін қоршап жатқан жау тайпалармен үздіксіз соғыс жүргізді. Осы ұзаққа созылған соғыстар шандықтарды әлсіретіп, олардың құлауына алып келді. Қытайдың дәстүрлі тарихнамасына сәйкес б.з.д. XII ғ. аяғында (1122 ж.) шандықтарды батыстан келген чжоулықтар бағындырды.

Чжоулықтардың ерте тарихы Вэйхе (Хуанхэнің бір сағасы) өзені аңғарындағы жерлермен байланысты. Б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысында мал шаруашылығы және егіншіліктің ерте түрлерімен айналысты. Чжоулықтар шандықтармен, бірде достық, бірде жаулық қатынастарда болып отырды. Шандарға қарсы әскери одақты басқарған чжоулықтар Муе түбіндегі (Хэнаньда) атақты шайқаста Инь коалициясының әскерін тас-талқан етіп жеңіп, көп ұзамай өз билігіне Хуанхэ өзенінің жоғарғы және орта ағысы бассейніндегі кең-байтақ территорияны қаратты.

Б.з.д. 1122-770 жж. аралығындағы дәуірді тарихи дәстүр Батыс Чжоу мемлекетінің уақыты деп есептейді. Шан-Инь дәуіріндегі олжа үшін болған қарулы шапқыншылықтар түріндегі соғыстардан ерекше, чжоулықтардың жорықтарының мақсаты басынан бастап-ақ

жаңа жерлерді басып алу, олардан жұмыс күші ретінде тұтқындар әкету болды. Шань-Инь бірлестігін талқандағаннан кейін чжоулықтар бағынудан бас тартқан Иньдіктердің бір бөлігін өздерінің екінші астанасы - Чэнчжоудың құрылысына жіберді. Қала құрылысы біткеннен кейін олар еріксіз жұмысшылар ретінде патша шаруашылығында жұмыс істеді. Ең атақты он үш Инь руы құлдыққа салынып, Чжоу мемлекетінің алғашқы блеушісі У-ванның туыстарына сыйға тартылды.

Батыс Чжоу құрылымы бойынша өте бос (аморфты) және этникалық жағынан әртекті мемлекеттік құрылым болды. Онда жергілікті билеушілер Чжоудың жоғарғы билеушісіне алым төлеп, әскери көмек көрсетіп отырғанымен, өздеріне тиесілі аймақтарға автономды билік жүргізді. Чжоулықтар жаулап алған территориялар Чжоу үйінің мүшелерінің билігіне берілді немесе бұрынғы билеушісінің қолында қалдырылды.

Чжоу ваны патшалық жер қорынан басқару аппаратында қызмет ететін жекелеген адамдарға қызметтік жер үлесін беріп отырды. Бұл сыйға тартылған жерлер қызмет адамдарының жеке меншігіне айналған жоқ. Іс жүзінде олар жерден түсетін өнімге ғана иелік етті. Сонымен бірге «патша адамдары» сыйға да тартылды. Бұл еріксіз адамдар ван үйінің жеке меншігінде болды және олардың өз меншік құралдары болмады. Алайда «патша адамдарының» бәрі бірдей құлдар болған жоқ. Атап айтқанда, олардың қатарында жоғарғы лауазымды қызмет адамдары да болды, алайда олардың бәрі ванға қатысты бірдей бағынышты жағдайда болды.

Мемлекеттік-патшалық қор ауқымында (тіккелей қауымынан бөлек) ірі патшалық кешенді шаруашылық-егіншілік, мал шаруашылығы, қолөнер кең тарады. Патшалық – храмдық шаруашылық орын алды.

Бұл кезде Солтүстік Қытайдың климаты айтарлықтай суытып, ылғал азайып кеттеді. Батпақтарды құрғату жұмыстарынан гөрі егістік алқабын кеңейтуде қолдан суару талап етіле бастады. Мал шаруашылығының маңызы төмендеді. Қалалық типтегі қоныстар Шығыс

Қытайдың ауқымды территориясында – солтүстігіндегі далалардан Янцзы бассейніне дейін тарады. Өзен жағаларындағы қалалар тапталған топырақтан тұрғызылған дуалдармен қоршалды.

«Әндер кітабының» мәліметтеріне қарағанда территориялық үлкен отбасылық қауым сақталды, ал кейінгі дәуірлерге жататын мәліметтерге қарағанда ұжымның өзін-өзі басқару органдары бар қауым болды, оның жері мемлекет пайдасына өңделетін (гуньян) және жеке жерлер (сынтянь), яғни қауымның өз пайдасы үшін өңдейтін жері болып бөлінеді. Сытянь терминін жеке иеліктегі жер деп түсінбеу керек. Территориялық қауымның ерікті мүшелері халықтың негізгі бұқарасын құрады, олар мемлекетке натуралды салықтар төлеп, еңбегімен қызмет етіп отырды. Тікелей чжоулықтардың өзі байсин деп аталып (жүз ру), басқа еріктілерге қарағанда артықшылық жағдайда болды, атап айтқанда оларға мемлекет тарапынан азық-түлік сыйға беріліп отырылды, мысалы шошқа еті тұрақты түрде берілді және олардың міндеткерліктері мен салықтарының мөлшері төмен болды.

Дәуірдің аяғына қарай, қауымға кірмейтін жер шаруашылықтары пайда бола бастаған тәрізді. Мұндай шаруашылықтарда негізгі жұмыс күшін құлдық жағдайдағы немесе құлға жақын жағдайдағы, әртүрлі категориядағы жұмыскерлер құрады.

Батыс Чжоуда өзінің алдындағы Шан дәуіріне тән құлдарды жаппай түрде тұрақты құрбандыққа шалу және рәсімдік жерлеулер тоқтайды. Адамды құрбандыққа шалуға қарсы күрес ежелгі Қытайда әлі де ұзақ уақыт жүреді. Алайда бұл қанды әдет-ғұрыпқа қарсы алғашқы наразылықты Чжоу мемлекетінің негізін қалаушы Чжоугун бастап берген болатын.

Шығыс Чжоу дәуірі. Батыс Чжоу мемлекеті өз өмірінің алғашқы уақытынан бастап-ақ айналасындағы тайпалардың, әсіресе солтүстік батыстағы және оңтүстік-шығыстағы

тайпалардың шапқыншылықтарын үнемі қайтарып отыруға мәжбүр болған болатын, белгілі-бір уақытқа дейін ол бұл міндетті табысты түрде атқарып келді. Чжоулардың сепаратизмінің өсуімен вандардың әскери қуаты кеми берді, патша билігінің беделі түсті. Б.з.д. VIII ғ. Орталық Азияның түкпірлерінен келген батыс көшпелі тайпаларының үздіксіз шапқыншылықтарының тегеурінімен Чжоулықтар Вэйхэ өзенінің аңғарындағы өзінің атамекенін тастап кете бастады. 771ж. Ю-ванның әскерін көшпелілер тас-талқан етіп жеңіп, ванның өзін тұтқындап әкетті, осыдан кейін оның Ұлы Пин-ван астананы Шығысқа көшірді.

Дәстүрлі қытай тарихнамасы осы оқиғамен Шығыс Чжоу дәуірін бастайды (б.з.д. 770-256). Шығыста бекініп алған Пин-ван астанасы Лои қаласы болған кіші-гірім мемлекет құрады. Бұл уақытта Қытай территориясында 200-дей патшалық өмір сүрді. Ұлы Қытай жазығында орналасқан патшалықтардың кейбірі өзін чжоулықтардың ұрпақтарымыз десе, ал біреулері өздерін шандықтармен байланыстырды. Бұл патшалықтардың бәрі өздерін «орта патшалықтар» деп атады. Бірақ олардың бәрі Чжоу ванының жоғарғы билігін мойындады. Чжоу ваны өзін Көк ұлы деп атады. Осы кезде тарай бастаған Чжоу ванын Көк ұлы ретінде қарастырған концепция, алғаш рет Чжоу дәуірінде пайда болған Көк тәңірі культімен байланысты. Шандықтарға тән ата-баба және табиғат культінен ерекше, Көк және оның жердегі өкілі ретіндегі Көк ұлы культі тайпаның үстінен қарайтын, этносаралық дін болған. Көк еркі ілімі (Тяньмин - Құдай сыйы) ван билігінің қасиеттілігімен бірге Чжоу әулетінің Аспан асты еліндегі (Тяньси-Аспан асты елі) үстемдігін заңдастыру идеясына қызмет етті. Шығыс Чжоу патшалығы осы уақытта ең ірі де, әскери жағынан ең қуатты да мемлекет болған жоқ, алайда оның билеушілері билігінің сакралдығы туралы түсініктің қалыптасуына байланысты «Чжоу әлеміндегі» байланыстырушы біртұтастық ретінде қарастырылады. Ол «орта патшалықтар» арасында елшілік байланыстардың орнауында маңызды роль атқарды.

«Орта патшалықтардан» бөлек Чжоу әлемінің территориясында олардан көлемі бойынша да, мәдени даму деңгейі бойынша да кем емес басқа да мемлекеттер де өмір сүрді. Олардың ішінде оңтүстіктегі Чу (Янцзыдың орта ағысындағы), У (Янцзы атырауында) және олардан да оңтүстікке қарай

Юэ патшалықтары болды. Бұл мемлекеттердің халқы Оңтүстік-Шығыс Азияның чжоуан, мяо, яо, таи және басқа да вьетнамдықтарға туыстас халықтар болды. Чжоу өркениеті Шан-инь мәдениетінің маңызды жетістіктерін қабылдап, ары қарай дамытты (ең алдымен, иероглифтік жазу, қола өндірісі техникасы). Шығыс Чжоу дәуірінде қоладан құйылған еңбек құрал-жабдықтары кең тарады. Шабуыл қаруларының жаңа түрлері пайда болды. Мысалы, Чу мемлекетінде қола атқыш тетігі бар қуатты арбалет пайда болды. Қарастырылып отырған дәуірде жауынгерлік ат арбалардың маңызы барынша артты.

«Орта патшалықтар» территориясында хуася этно-мәдени бірлестігінің қалыптасу процесі жүрді, оның барысында хуасяның басқа әлемдік перифериядан - «әлемнің төрт бөлігіндегі» варварлардан мәдени артықшылығы туралы түсінік пайда болды. Чжунго жэньнің (орта патшалық адамдары) абсолютті мәдени артықшылығы туралы идея осы уақыттан бастап ежелгі қытайлықтардың этникалық келбетінің аса маңызды компонентіне айналды. Айта кетін жағдай, бұл Шығыс Чжоу этноцентристік үлгісінде этникалық ерекшеліктерден гөрі, мәдени ерекшеліктер маңыздырақ болды.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, «орта патшалықтармен» бірге Қытай территориясында басқа да ірі мемлекеттер болды және мемлекеттердің бірқатары қоғамдық дамуы бойынша «орта патшалықтардан» алда болды. Хуасялық емес Чу, У және Юэ патшалықтарының жоғары мәдениеті болғаны соңғы кезеңде ашылған археологиялық деректермен дәлелденді. Орта патшалықтар ғасырлар бойы көрші халықтар мен тайпа топтарымен тұрақты түрдегі қарқынды байланыстар орнатып отырды, осы байланыстардың барысында ассимиляция мен өзара ықпалдастықтың күрделі процесі

жүрді. Хуася бірлестігінің қалыптасуына б.з.д. VII-VI ғғ. Орта Қытай жазығына «скифтер әлеміне» жататын солтүстіктің ди тайпасының қоныстануы айтарлықтай ықпал етті. «Бөтен» этностардың жетістіктерін игеру «орта патшалықтардың» әлеуметтік-саяси, экономикалық-шаруашылық және идеологиялық дамуында маңызды роль атқарды.

Б.з.д. I мыңжылдық ортасында ежелгі Қытайдың саяси картасы дәуірдің басындағы жағдаймен салыстырғанда түбегейлі түрде өзгерді: екі жүз мемлекеттік бірлестіктен небары отызға жуығы ғана қалды, солардың ішінен ең ірі жетеуі ерекшелене бастады. Атап айтқанда, перифериялық мемлекеттердің ішінен Цинь, Янь, Чу және «орта патшалықтардың» ішіндегі ең ірілері Вэй, Чжао, Хань және Ци. Осы мемлекеттер арасындағы үстемдік үшін күрес ежелгі Қытай тарихының кейінгі кезеңінің, яғни б.з.д. V-III ғғ. саяси тарихының анықтаушы факторы болды. Бұл дәуір Қытай дәстүрінде «Чжанго», яғни «Өзара жауласушы патшалықтар» деп аталып, ол б.з.д. 221 жылға дейін жалғасты.

Б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысы - б.з. алғашқы ғасырларындағы Қытай. Б.з.д I мыңжылдықтың ортасынан бастап ежелгі Қытай тарихында экономика мен мәдениетте терең өзгерістермен сипатталған ерекше дәуір басталды. Өндіргіш күштердің дамуындағы бұл түбегейлі өзгерістер б.з.д. VI-V ғғ. темір мен болат өндірісінің пайда болуымен байланысты болды, және ең бастысы темірді балқыту техникасы игерілді, мұның өзі темір бұйымдарды жаппай өндіруді жолға қою негізінде қолөнер мен егіншіліктің тез қарқынмен дамуына мүмкіндік туғызды. Темір құрал-жабдықтардың тарауы өзен аңғарларының шегінен шығып, өңделетін жердің көлемінің айтарлықтай өсуіне ықпал етті. Б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысының басында Хуанхэ, Хуайхэ және Янцзыдың жоғарғы ағысы бассейндерінде жүйелі гидротехникалық құрылымдар жасалды. Ирригацияның жолға қойылуымен бірге барлық жерде бірдей интенсивті егіншілікке өту орын алды.

Ауыл шаруашылығындағы негізгі тұлға бұрынғыдай толық құқылы қауымдас-егінші болып қала берді. Мемлекет енді әрбір қауым ауласынан тұрақты түрде жиналатын салықпен күн көретін болды, қауымдастар сондай-ақ әскери міндеткерлік атқарып, мемлекет пайдасына қара жұмыспен де міндеткерлік айналысты.

«Чжаныго» дәуірінде қолөнер өндірісінің жекелеген аудандар бойынша мамандануы байқалып, қолөнердің жаңа салалары пайда болады. Тауар-ақша қатынастары тез қарқынмен дамыды. Жарты миллион халқы бар, сауда-қолөнердің орталықтары ретіндегі қалалар пайда болды. Патшалықтардың кеден саясатынан туындаған ішкі және сыртқы сауданың қиындықтарына қарамастан, тауар нарқы барлық жерлерде бірдей өсті.

«Чжаныго» дәуірінде рынокқа бағдар ұстаған ірі жеке шаруашылықтар қалыптасты. Жеке меншік құлдың өріс алуы құл саудасының ерекше дамуына ықпал етті. Соғыс тұтқындары құлдарға айналдырылып отырды.

Патриархалды - құл иеленушілік қанау қауымға еніп, оны іштей ыдырата бастады. Қауым ішіндегі жер қатынастары түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Қарызын өтей алмаған борышкер отбасының алқаптары несие берушінің, яғни қауымның жоғарғы ауқатты бөлігінің қолына өтіп жатты. Бірқатар патшалықтарда ресми түрде жерді сатуға, сатып алуға рұхсат берілді, жеке меншік және тауар-ақша қатынастарының дамуына жол ашатын басқа да шаралар іске асып жатты. Бірте-бірте қауым сол қауымның мүшесі ретінде алқаптарды иеленуші жер иелерінің өзін-өзі басқарушы қауымдастығына айнала бастады.

«Чжаныго» дәуірі аса күрделі әскери-саяси оқиғаларға толы болды және түбегейлі қоғамдық өзгерістер орын алды. Қытайдың ежелгі және отрағасырлық тарихында, бұрын-соңды дәл осы дәуірдегідей ерікті халықтың барлық топтарын қамтыған интеллектуалды жарылыс болмаған. Тарихи кезеңде моральдық, этникалық, идеялық-саяси және философиялық ілімдер жасалып, қоғамдық пікір белсенді түрде көрініс тауып отырды. Дәл осы дәуірде ежелгі Қытай қоғамында дәстүрлі, архаикалық қауымдық-діни

түсініктердің шеңгелінен босап шыққан жеке тұлғаның жаңа әлеуметтік-психологиялық типі қалыптасты. Онымен бірге сыни философия мен теориялық ғылыми ой пайда болды.

«Өзара жауласушы патшалықтар» дәуірі белгілі дәрежеде, ежелгі және отрағасырлық Қытайдың рухани тарихында өзіндік бір қайталанбас дәуірі болды - идеялардың, дүниетанымдардың, философиялық бағыттардың кең және еркін күресі орын алды, оны ешқандай идеологиялық догма шектемеді. Бұған қарама-қарсы, б.з.д. III ғ.аяғында қалыптасқан Цинь империясының мемлекеттік іс-шараларының бірі 213 жылы қабылданған эдикт болды. Эдикт бойынша кез келген айтыс, пікір-таластарға өлім жазасы арқылы тиым салынып, сол қоғамды жаман жағынан көрсетуге бағытталған ой-пікірлер мен өткен заман туралы оң пікірлердің айтылуын болдырмау мақсатымен, ән-жырлар мен аңыздарды, даналардың айтқан сөздерін «халықтан тартып алу» жарлық етілді. Мемлекеттік идеология деп жарияланған фацзя мектебінен басқа барлық жеке мектептер заңнан тыс қойылды.

ХҮ ТАРАУ

ЦИНЬ ЖӘНЕ ХАНЬ ИМПЕРИЯЛАРЫ (Б.З.Д. III Ғ. АЯҒЫ – Б.З. III Ғ. БАСЫ)

Цинь әулетінің билігі. Б.з.д IV ғ. ортасынан бастап ең күшті патшалықтардың арасынан, шеткері жатқан солтүстік-батыстағы Цинь патшалығы алдыңғы қатарға шыға бастайды. Ежелгі Қытай патшалықтарының Орталық және Орта Азия елдерімен саудасында делдал-байланыстырушылар болған солтүстік тайпаларымен қызу сауда Цинь патшалығының баюының басты көзі болды.

Б.з.д. V ғ. Цинь патшалығының күшеюіне Шан Янның саяси-әкімшілік, қаржы-экономикалық және әскери реформалары ықпал етті. Шан Ян заңдары қауымнан бөлініп шыққан ауқатты қожалықтардың мүддесін қорғады. Оның тұсында біртекті әкімшілік бөліністің қалыптасуы ақсүйек рулардың қуатын әлсіретті. Ұсақ территориялық бірліктер – бес және он аулалар өзара көмек негізінде бір-бірімен байланды; бір кісінің кінәсі үшін бүкіл топ жауап берді және бәрі бірдей мемлекет құлдарына айналды. Шан Янның салмақ, ұзындық және көлем бірліктерін бірегейлендіруі рыноктық қатынастардың дамуына ықпал етті. Өнімнен жиналатын салықтың орнына Шан Ян өңделетін жер көлемінен салық жинауды енгізді, яғни табиғаттың қолайсыздықтарынан болған шығынды қазынадан алып, егіншінің мойнына артты. Шан Ян рулық тегімен байланысы жоқ жаңа шонжарларға және қауымның ауқатты бөліктеріне сүйенді. Мемлекеттің өзі де ірі жер және құл иесіне айналды. Шан Ян заңның күшіне бағынудың сенімді жақтаушысы болады. Алайда ол құқық пен биліктің өзара қатынасы мәселесінде биліктің монархиялық формасын қолдады. «Көкте екі күн болмайтыны сияқты, халықтың да екі билеушісі бола алмайды» - дейді Шан Ян, Конфуцийге сүйене отырып. Шан Янның жүргізген іс-шаралары Цинь патшалығында орталықтандырылған әскери – бюрократиялық мемлекеттің белгілерінің қалыптасуына ықпал етті.

Шан Ян реформалары іс жүзіне асқаннан кейін, әсіресе соның ішіндегі маңыздысы болып табылатын қола қаруды темір қарумен, арбалы әскерді атты әскермен ауыстырған әскери реформасынан кейін Цинь патшалығы әскери бюрократиялық монархияға айнала отырып, ежелгі Қытайдағы ең қуатты мемлекет ретінде, бірден-ақ агрессиялық саясатқа көшті. Ең алғашқылардың бірі болып Сычуандағы жері құнарлы, кенге бай Шу-Ба ауданы басып алынды. Бұл аймақ ұзақ уақыт бойы Цинь мен Чу арасындағы талас аймағы болып келген еді. IV ғасыр аяғында циньдіктер Ханьшуй өзенінің жоғарғы ағысы мен Хэнанның батысын жаулап алып, Чу, Вэй және Хань патшалықтарының жеріне келіп тірелді. Бұл орталық патшалықтар да, бірте-бірте өз территориясынан айрыла бастады. 238 жылы Цинь тағына Ин Чжэн отырды, ол 17 жылға созылған үздіксіз соғыстың нәтижесінде өз

қарсыластарының территорияларын бірінен кейін бірін жаулап алады. Ин Чжэн әрбір жаулап алынған елдің астанасын жермен жексен етіп қиратып отырды. 221 жылы Цинь соңғы дербес патшалық – Шандунь түбегіндегі Циді талқандады. Осыдан кейін Ин Чжэн ең жоғарғы биліктің мүлде жаңа мәнабы **хуанди** (император) титулын қабылдады. Ежелгі Қытайдың ең алғашқы императоры тарихқа Цинь Шихуанди – «Циньнің алғашқы императоры» деген атпен енді. Цинь патшалығының астанасы – Вэйхэ өзені бойындағы Сяньян қаласы империяның астанасына атанды.

Цинь Шихуандидің орасан зор тұрақты армиясы темір қарумен қаруланды, атты әскер күшейтілді. Бұл уақытта империяның солтүстігінде сюнну (ғұн) тайпа одағы тез қарқынмен күшейтіп жатқан болатын, олардың Қытайға шапқыншылықтары мыңдаған тұтқындарды айдап әкетумен жүріп отырды. Сюннуларға 300-мыңдық Цинь армиясы қарсы шыға отырып, оларды Хуанхэ өзенінен ары асырып шегіндірді. Солтүстік шекараның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатымен Цинь Шихуанди алып құрылыс – Ұлы Қытай қорғанын салуға бұйрық берді. Сонымен бір уақытта елдің ішіндегі, бұрынғы патшалықтар арасындағы қамалдар қиратылды. Цинь Шихуанди Оңтүстік Қытай мен Солтүстік-Шығыс Вьетнамда жаулаушылық жүргізіп, ежелгі вьеттердің Намвьет және Аулак мемлекеттерін жаулап алды.

Цинь империясының қол астында этникалық құрамы, шаруашылығы және қоғамдық дамуы бойынша әр түрлі аймақтар бірікті. Цинь Шихуанди бүкіл ел көлемінде Шан Ян заңдарын орнықтыру негізінде мықты орталықтандырылған әскери – бюрократиялық империя қалыптастыруға бар күшін салды. Бұл империяда жаулаушы халық – циньдіктер артықшылық жағдайға қойылды, мемлекеттегі барлық жоғарғы басшы қызметтер соларға тиесілі болды. Цинь патшалығының заңдары қатыгез қылмыстық баптармен толықтырылды. Империя 36 территориялық-әкімшілік ауданға бөлінді. Заң арқылы барлық толық құқылы еріктілерге қара бастылар «цзяньшоу» деген азаматтық атау берілді. Цинь Шихуанди тіпті өз ұлдары мен бауырларына да артықшылық жасаған жоқ, оларды да қарапайым халықпен қатар қарастырды. Бірыңғай жазба заң, шенеуліктердің бірыңғай жүйесі, тікелей императордың өзіне бағынатын әкімшілік аппаратының қызметін бақылаушы инспекторат қалыптасты. Орталықтандырылған әкімшілік-территориялық басқару территориясына негізделген легизм іс жүзінде Цинь империясының ресми идеологиясы болды. Цинь Шихуанди Шан Янның үлгісімен жазалау жүйесін енгізді, ол бойынша мемлекеттік қылмыскердің отбасы үш ұрпаққа дейін құлдыққа салынды, сондай-ақ өзара жауаптылық арқылы байланысқан отбасылардың да үш ұрпағы құлдыққа салынды, нәтижеде бірнеше селолар тұтастай құлдыққа түсіп отырды. Билік өкілдері ерекше ауыр деп тапқан қылмысы үшін қылмыскердің өзі ғана емес, оның барлық туыстары үш ұрпаққа дейін өлім жазасына кесілді.

Жаңа тәртіптер ерекше қатаң іс-шаралар арқылы енгізілді. Елде іс жүзінде террор орын алды, наразылық білдіргендер бүкіл руымен өлім жазасына кесілді. Әскери тұтқындар мен қылмыскерлерді жаппай құлдарға айналдыру есебінен мемлекеттік құлдардың саны еселеп артты. Олардың еңбегі көп салалы патшалық мемлекеттік шаруашылықта кеңінен қаналды. Ауыр еңбек міндеткерліктері «қарабастылардың» негізгі бұқарасының йығына да түсті. 216 жылы Цинь Шихуанди «қарабастыларға» егінші табысының 2/3-ін құрайтын, аса ауыр жер салығын енгізді. Салықтар мен міндеткерліктерден қашушыларды іздеп тауып, шет аймақтарды игеруге аттандырып отырды. 210 жылы 48 жасында Цинь Шихуанди аяқ астынан қайтыс болады.

Аға (Ерте) Хань әулетінің тарихы. Цинь Шихуанди қайтыс болысымен империяда көтерілістер бұрқ ете түсті. Антициндік көтерілісті басқарушы көсемдердің бірі – бұрынғы Чу патшалығынан шыққан қарапайым шаруа Лю Бан өзінің жағына Циньге жау, соғыс ісінде тәжірибелі ақсүйек өкілдерін тарта білді. Б.з.д. 206 жылы Цинь әулеті құлағаннан кейін, көтеріліс басшыларының арасында билік үшін күрес басталып,

нәтижеде Лю Бан жеңіске жетті. Б.з.д. 202 жылы Лю Бан император болып жарияланып, жаңа – Хань әулетінің негізін қалады. Бұл әулеттің билігі екі дәуірге бөлінеді: Аға (немесе Ерте) Хань – б.з.д. 202 жылдан – б.з. 8 жылы және Кіші (немесе Кейінгі) Хань – 25-220 жж. Империяның астанасы Чанъань қаласы болып жарияланды.

Кең ауқымды антициндік қозғалыс нәтижесінде билікке келген Лю Бан Циньнің қатыгез заңдарын жойды, салықтар мен міндеткерліктерді жеңілдетті. Алайда Циньдік әкімшілік бөлінушілік пен басқарудың бюрократиялық жүйесі, сондай-ақ Цинь империясының экономика саласындағы көптеген қағидалары күшінде қалды. Алайда, қалыптасқан саяси жағдайда Лю Бан толық орталықтандыру принципін бұзып, үлкен жер бөліктерін өз қызметкерлері мен туыстарының иелігіне беруге, олардың ішіндегі ең ықпалды жетеуіне ван титулын қоса беруге мәжбүр болды. Вандар бүтіндей аудандар көлеміндегі территорияға иелік етті, өз теңгесін шығарды, сыртқы одақтар жасады, бүліктер ұйымдастырып, елдің тыныштығын кетіріп отырды. Олардың сепаратизмімен күрес Лю Бан мұрагерлерінің бірінші кезекті міндетіне айналды. Вандар бүлігі 154 жылы басылып, олардың күші император У-ди (б.з.д. 140-87 жж.) тұсында толықтай күйретілді. Империяның орталықтануы мен нығаюы Аға Хань әулеті билігінің алғашқы онжылдықтарында елдің шаруашылығының дамуына ықпал етті. Бірте-бірте ел Цинь империясының құлауына алып келген, ұзаққа созылған соғыстардың салдарларын жойды, жаңа ирригациялық жүйе жасалып, еңбек өнімділігі өсті. Сауда-қолөнер орталықтарының саны артты. Хань дәуірінде Янцзы өзенінің бассейнінде 500-ден аса қала тұрғызылды. Қалалар, әсіресе, Ұлы Қытай жазығының орталығында шоғырланды.

Ауыл шаруашылығында жұмыскерлердің негізгі бұқарасын ерікті егінші-қауымдастар құрады. Олар жер салығын (астықтың $\frac{1}{30}$ -нен $\frac{1}{15}$ -не дейін), ақшалай өтелетін жан бас және аула салықтарын өтеді. Ерлер еңбек (үш жыл бойы, жылына 1 ай) және әскери (2 жылдық әскердегі және 3 күндік горнизондағы) міндеткерліктер өтеді. Ұсақ шаруашылықтардың төмен тауарлылығы жағдайында салықтың ақшалай түрі аса ауыр тиді. Несие берушілер өндірушілерден өнімінің жартысына дейін алып қойды. «Сөз жүзінде жер салығы астықтың $\frac{1}{30}$ -ін құрады, ал іс жүзінде егіншілер өнімнің жартысынан айырылып отырды», - деп көрсетіледі Аға Хань әулетінің тарихында. Үкіметтің жоғарыдан қысым жасау арқылы өсімқорлықты шектеп, империяның негізгі салық төлеуші халқы - егіншілердің кедейленіп кетуін болдырмауға тырысушылығынан еш нәтиже шықпады. Қарызы үшін құлдыққа сату жеке құлдықтың маңызды көзіне айналды. Ерте Хань дәуірінің деректері, құлдарды сату-сатып алудың заңдастырылған практикасы жөнінде кең мәлімет береді. Сыма Цянь құлдарды әдеттегі базар тауарларының қатарына қосады. Елде тұрақты құл базары болды. Еріксіздердің еңбегі кен орындарында және әр түрлі кәсіптерде қолданылды. Құлдар ауыл шаруашылығында да еңбек етті.

Хан империясында ақшалай байлық қоғамдағы жағдайдың маңызды көрсеткіші болды. Осындай мүліктік белгісі бойынша жер иелері негізгі үш категорияға бөлінді: үлкен, орташа және кіші отбасылар. Үлкен отбасыларының мүлкі 1 млн теңгеден асты. Екінші және үшінші категориядағы отбасылар халықтың көпшілігін құрады. Екінші категориядағы үйлердің мүлкі 100 мыңнан 1 млн теңге болса кіші отбасылардың мүлкі 1000 – 100000 теңге аралығында болды. Соңғы категорияға кіретін отбасылар ұсақ меншік иелері болды, олар өз шаруашылығында құл еңбегін қолданбады.

У-дидің билігі уақытына қарай (140-87жж.) Хань державасы мықты орталықтандырылған бюрократиялық мемлекетке айналды. Империяның аса маңызды және бірінші кезектегі сыртқы саяси міндеті көшпелі сунну тайпаларының үздіксіз шапқыншылықтарынан шекараны қорғау болды.

Ұлы Қытай қорғаны суннулардың қаупін біраз әлсіретті. Алайда суннулардың жоғарғы көсемі, яғни шаньюі Модэнің (209-174 жж.) дәстүрлі жеңіл қарулы атты әскермен

қатар, ауыр қаруланған атты әскерді жасақтауы сюннулардың әскери қуатын арттырды. Модэ солтүстікте Орхон өзеніне, шығыста - Ляохэ өзені, ал батыста - Тарим өзеніне дейінгі аралықтағы кең-байтақ территорияны жаулап алды. Сюннулар 205 ж. Ордосты алғаннан кейін, олардың Хань Империясының территориясына басқыншылығы жиілеп кетті.

Б.з.д. 200 ж. олар Пинчэн қаласының түбінде Лю Бан әскерін қоршап алды. Келіссөздер 198 ж. «бейбітшілік пен туыстыққа негізделген келісіммен» аяқталды, Лю Бан іс жүзінде өзін шаньюдің алым төлеушісімін деп мойындады. Келісімнің шарттары Қытай үшін өте ауыр болды және кейінгі дәстүрлерде маскара келісім деп есептелді. Алайда бұл келісім, шын мәнінде, жас Хань мемлекеті үшін тиімді болды, ол империяның өз қауіпті көршісімен қатынастарының белгілі дәрежеде дұрысталуына ықпал етті.

Император У-дидің солтүстік-батыстағы саясаты басқыншылық сипатымен ерекшеленді. Б.з.д.138 ж. ежелгі қытай дипломатиясының талай сыннан өткен тәсілін, яғни «варварларды варварлардың қолымен бағындыру» тәсілін басшылыққа алып, У-ди елші әрі стратег Чжан Цяньді сюннудың жауы юэчжи тайпасымен әкери одақ құруға аттандырды. Бұл кезде юэчжилер сюннулардың қысымымен Гансудан батысқа кетіп қалған болатын. Жолда Чжан Цянь сюннулардың қолына түсіп, тұтқында 10 жыл болады. Тұтқыннан қашып шыққан ол юэчжилерді Орта Азия жерінен тапты. Алайда Чжан Цянь оларды сюннуларға қарсы соғысқа көндіре алмады.

Керуен жолдарының қауіпсіздігін күшейту үшін Хань империясы Ұлы Жібек жолы бойындағы Шығыс Түркістанның оазистік қала-мемлекеттеріне өз ықпалын тарату бағытында дипломатиялық және әскери тәсілдерді пайдаланды. Б.з.д.115 ж. үйсіндерге Чжан Цянь бастаған елшілік жіберілді. Бұл елшілік Ханьдік Қытайдың Орталық және Орта Азиямен сауда және елшілік байланыстарының дамуында маңызды роль атқарды. Үйсіндердің елінде болған кезінде Чжан Цянь Даваньға, Каньцзюйге, юэчжилерге, Дасяға, Аньсиге, Шэньдуге және басқа да елдерге елшілер жіберді, олар ежелгі Қытайдың осы елдердегі ең алғашқы өкілдері болған еді. Б.з.д. 115-111 жж. Хань империясы мен Бактрия арасында сауда байланыстары орнатылды.

У-ди тұсында Хань империясы Үндістан, Иран және одан да батысқа қарай орналасқан, тіпті Жерорта теңізіне дейінгі аралықтағы елдермен байланыстар орнатты. Ұлы жібек жолы Қиыр Шығыстың Орта және Таяу Шығыс елдерімен, сондай-ақ Жерорта теңізі елдерімен дипломатиялық, экономикалық және мәдени байланыстарының дамуында ерекше зор роль атқарды. Алайда Ұлы Жібек жолы арқылы Чаньанға жеткізілгеннің бәрін Хань императоры мен оның айналасындағылар «варварлардың империяға беріп отырған алымы», шетжерлік елшілерді Хань империясының билігін мойындауы деп қарастырды.

Мемлекеттік дін ретінде жарияланған конфицийшілдік «Орта мемлекеттің» (Хань империясы), яғни әлемнің орталығының оны қоршап жатқан «сыртқы варварлардан» абсолютті түрдегі үстемдігі туралы доктринаны жариялады. Әлемде тәртіп орнатушы ретінде қарастырылған Аспан Ұлының жорықтары «жазалаушы» жорықтарға, ал сыртқы саяси байланыстар қылмыс құқығына жатқызылды.

Солтүстік-батыстағы белсенді сыртқы саясатпен қатар У-ди оңтүстік және солтүстік-шығыс бағыттарында кең экспансия бастады. Оңтүстік Қытай мен Солтүстік Вьетнамдағы Юэ мемлекеттері ежелден-ақ қытай көпестері мен қолөнершілерін тауар өткізетін рыноктары және кен орындары ретінде қызықтырып келді. Цинь Шихуанди тұсында жауланып алынған Юэ жерлері әулеттің билігі құлағаннан кейін империядан бөлініп кеткен болатын.

Өз патшалығының алғашқы жылдарынан бастап-ақ У-ди оңтүстіктегі мемлекеттерді жаулауға кірісті. Б.з.д. 138 жылы Вьет мемлекеттерінің өзара қырқыс соғыстарына араласа отырып, ханьдықтар Дунюэ мемлекетін бағындырды. Бұдан кейін вьеттердің Нанью мемлекетінің жеріне лап беріп, б.з.д. 112-111 жж. соғыста империя

жеңіске жетті. Бань Гудың көрсетуі бойынша Наньюді бағындырғаннан кейін Хань империясы Үндістанмен және Ланкамен байланыстар орнатады.

Оңтүстіктегі соғыстарды аяқтағаннан кейін У-ди солтүстік Корея территориясындағы Чаосань (Кореядағы Чосон) мемлекетіне қарсы батыл қимылдар бастайды. Чаосянь билеушілері Хань империясына қатысты тәуелсіз саясат жүргізу мақсатымен, сюннулармен байланыс орнатуға ұмтылды. Б.з.д. 109 жылы У-ди Чаосяньдағы Хань елшісінің өлтірілуін сылтауратып, елге «жазалаушы» экспедиция жіберді. Ұзаққа созылған қоршаудан кейін Чаосянның астанасы Вангамсон құлайды. Чаосянь территориясында төрт әкімшілік округ құрылды, алайда ежелгі корейліктердің өз тәуелсіздігі жолындағы күресін тоқтатпауы нәтижесінде үш округ жойылды.

У-дидің ұзаққа созылған үздіксіз жаулаушылық соғыстары қазынаны қаңыратып, мемлекеттің ресурстарын сарқыды. Халықтың жағдайы күрт нашарлап, империяның орталық аудандарындағы ашынған халықтың «наразылықтары мен бас көтерулері» жиілеп кетті.

Б.з.д. I ғ. соңғы ширегінде бүкіл ел көлемінде құлдар көтерілісі өріс алды. Біздің заманымыздың межесінде империя терең дағдарысқа түсті. Көптеген мемлекет қайраткерлері оның себебін ірі жер иеленушілік пен құлдықтың өсуінен көреді. Ерте Хань империясының бүкіл ішкі тарихының оң бойында ірі жер меншігімен күрес орын алды, ал б.з.д. I ғ. аяғына қарай ол барынша шиеленісті. Билеуші таптың ең бір көреген өкілдері қоғамдағы шиеленісті жағдайды бәсеңдету үшін реформалар жүргізудің қажеттілігін мойындады.

Мұндай реформаларға ұмтылыс император Ай-ди тұсында (б.з.д. 6-1 жж.) іске асты: заң жобасы бойынша ең жоғарғы жеке иеліктің көлемі 30 цин (138 га) деп белгіленді, ал жер иесі құлдарының саны, оның қоғамдағы жағдайына байланысты белгіленді, атап айтқанда, қызметкер және ақсүйек шонжарда 200 құл, ұсақ шенеуніктерде 30 құл деп белгіленді. 50 жастан асқан мемлекеттік құлдарды еркіндікке жіберу қарастырылды. Алайда бұл жоба құл иелерінің ашу-ызасын туғызып, ол іс жүзіне аспай қалды. Реформалар жүргізу саясаты күйреген соң, елде көтерілістер бұрқ ете түсті.

Жасөспірім таң мұрагері тұсында регент қызметін атқарған, бұрынғы император Пан-дидің қайын атасы Ван Ман б.з. 9 жылы сарай төңкерісін ұйымдастырып, өзін император деп жариялады. «Жаңарған әулеттің» негізін қалаған Ван Ман реформаларды батыл түрде жүргізуге, «ежелгі дәуірдің бақытты тәртіптерін» қалпына келтіруге уәде берді. Алайда оның реформалары халықтың кең топтарының мүддесіне емес, қазынаны толықтырып, мемлекетті күшейтуге бағытталды. Барлық табыс көздерін мемлекет қолында шоғырландыру және мықты бюрократиялық империя құру мақсатымен Ван Ман мемлекеттің қаржы және полициялық қызметін ерекше күшейтіп, әкімшілік аппаратын кеңейтті. Ван Ман реформалары мемлекеттің деспотиялық езгісін ерекше күшейтіп, әлеуметтік қайшылықты бәсеңдеткеннің орнына, оны одан сайын шиеленістіріп жіберді. Бүкіл ел көлемінде стихиялы түрдегі толқулар мен көтерілістер өріс алды. Көтерілісшілер, яғни кедейленіп кеткен қауымдастар, құлдар мен шаруалардың отрядтары әр түрлі атаулармен, атап айтқанда «Жасыл орман», «Үлкен найза», «Қызыл қас» және т. б. бүкіл елді қамтыған толқуларды басында болды. Олардың ішіндегі ең қуаттысы «Қызыл қастылар» отрядтары император астанасына басып кіреді. Ван Ман тұтқындалып, өлтірілді. Хронистердің көрсетуі бойынша аш адамдар бірін бірі жеп жатты. Қаза болғандар бірнеше жүз адамға жетті. Астана қирап, үйіндіге айналып қалды.

Кіші (Кейінгі) Хань әулеті. «Қызылқастылар» қозғалысы жеңісінің нәтижесінде 25 жылы билікке келген Юсь Хань Лю әулетінің билігін қалпына келтірді. Бастапқы кезеңде таққа талас орын алғанынан қарамастан қалпына келтірілген Хань әулеті, Кейінгі немесе Шығыс Хань деген атпен, 220 жылға дейін өмір сүрді. Бұрынғы астана көтеріліс жылдары қаңырап бос қалғандықтан императорлар оны қалпына келтіргеннен гөрі Лоянға көшуді

ұйғарды. Астанада 68 жылы Қытайдағы алғашқы буддистік храм – Баймасының іргесі қаланды.

Кейінгі Хань империясының бастапқы дәуірінде мемлекеттің күшейгені соншалық көшпелілердің ойсырата жеңіп, Орта Азияда орнығуға бар күшін салды. 97 жылы Бань Чао бастаған 70-мыңдық Хань армиясы Ұлы Жібек жолы бойындағы саудаға кедергі келтірді деген сылтаумен көшпелілерге соққы беріп, Тянь Шань асуы арқылы Орта Азияға өтіп, Мервке дейінгі аралықта Орта Азияны ойрандады. Бань Чаоның жауынгерлері Каспий теңізіне дейін жетті. Қытай әскерлері Тан дәуіріне дейін батысқа осылайша терең енбеген болатын. Қытайға Жерорта теңізі елдерінен елшіліктер келіп, Гань Ин бастаған барлау тобы Қосөзенге дейін жетті.

Шығыс Ханның он екі императорының сегізі таққа бала кезінде отырды, мұның өзі іс жүзіндегі биліктің император аналарының немесе басқа да туыстарының қолында болуына алып келді. Хэ-дидің билігі уақытынан бастап әулеттің құлдырауы дәуірін бастауға болады. Мемлекетті басқару тетігі қайтадан этектердің қолына көшті, олар императорларды өз қалауынша тағайындап немесе тақтан тайдырып отырды.

184 жылы елде сары орамалдылар көтерілісі бұрқ ете түсті. Көтерілісті басуға үкіметтің күші жетпеді, сондықтан да армия құрумен ең бір қуатты деген ақсүйек шонжарлар айналысты. Көтеріліс басылғаннан кейін іс жүзіндегі билік осы армиялардың басшыларының қолына тиіп, ал олар тақ үшін күресті бастап кетті. 196 жылы қолбасшылардың бірі Цао Цао император Сянь-диді қирап қалған Лояннан Инчуандағы өз астанасы – Сюйге көшуге көндірді. Осыдан кейін Хань әулеті билігі сақталғанымен, Цао Цао іс жүзінде Қытайдың билеушісіне айналды. 220 жылы Цао Цао қайтыс болғаннан кейін оның ұлы Цао Пэй император Сянь-диді тақтан бас тартуға көндіріп, оған Шаньянь гуны титулын берді. Осылайша Цао Пи Вэй әулетінің негізін қалайды, бұл әулеттің билігінен Қытай тарихындағы Үшпатшалық дәуірі басталды.

Тарауға сұрақтар:

1. Ежелгі Қытай тарихының негізгі дәуірлерін анықтаңыз.
2. Чжоу дәуіріндегі мемлекеттіліктің ерекшеліктерін көрсетіңіз.
3. Цинь империясы қалыптасуының алғышарттарын көрсетіңіз
4. Хань империясының ішкі және сыртқы саяси жағдайына талдау жасаңыз

15 апта

Рим империясының құлауы – тарихтағы алыптардың да күйреуі мүмкін екенін көрсететін қызық оқиға. Бір көзқараспен қарағанда, бұл бір күнде болған апат емес, керісінше, бәсең оттың ақырындап сөніп қалуы сияқты ұзақ процесс.

Қысқаша әңгіменің өзегі мынандай. Рим империясы өте үлкен болды. Картаға тартсаң, оның аумағы Жерорта теңізін айналып, үш құрлықты қамтып жатты. Мұндай үлкен денені басқару қиын. Әсіресе, соғыстар, салықтар, билік таласы, алыс аймақтардағы тәртіпсіздіктер империяны шаршатты.

Уақыт өте Римнің ішінде де әлсіздік пайда болды. Экономика әлсірей бастады, ақша құнсызданды, әскер бұрынғыдай тәртіпті болмады. Императорлар жиі ауысты, бір–екі жыл сайын билікке жаңа адам келді. Елдің саяси жүйесі тұрақсыздыққа батты.

Сыртқы фактор да ойнады. Рим шекаралары бойымен ғұндар, вестготтар, остготтар, вандалдар сияқты тайпалар қозғалып, Еуропаға лап қойды. Бұлар кездейсоқ шабуылдаған

жаулар емес, өздері де қысым көріп, жаңа мекен іздеген, көшіп-қону толқынына түскен халықтар еді. Рим сол толқынды тоқтатуға қауқарсыз болып қалды.

Римнің Батыс бөлігі ақыры 476 жылы құлады. Соңғы император Ромул Августул тақтан тайдырылды. Бұл тарихтағы символдық белгі ретінде алынады. Шын мәнінде империя бұған дейін-ақ әлсіреп, ішкі қуатын жоғалтқан.

Ал Шығыс Рим (Византия) одан кейін тағы мың жыл өмір сүрді. Кейде адамдар «империя құлады» дегенде бәрі бірден жоғалды деп ойлайды. Шындықта тарих толқын тәрізді: бір құрылым батып бара жатқанда, оның сынықтарынан жаңа өркениеттер туады.

Рим де дәл солай болды: құлағанымен, оның заңы, тілі, мәдениеті, қалалары, идеялары Еуропаның жаңа картасын қалыптастырды. Сондықтан Римнің құлауы — аяқталу емес, басқа дәуірдің басталуы.

Тарихтың осы жері қызық: алыптар да шаршайды, бірақ олардың ізі ғасырлар бойы өшпейді.

Вы сказали:

Рим шіркеуінің екіге бөлінуі

ChatGPT **сказал:**

Мақсат болайын, Ару/Жан

Мына екі тақырыпты өте қарапайым, тез түсінетін қылып түсіндіріп берем.

1. Рим империясының құлауы (Батыс Римнің құлауы — 476 ж.)

Рим империясы жүздеген жылдар бойы әлемдегі ең мықты мемлекет болды. Бірақ уақыт өте келе құлдырап, әлсірей бастады. Оның құлауына бірнеше негізгі себептер әсер етті:

Негізгі себептері:

1) Сыртқы шапқыншылықтар

Герман тайпалары (ғұндар, вестготтар, остготтар, вандалдар) Римге қайта-қайта шабуыл жасады.

476 жылы герман көсемі Одоакр Римнің соңғы императоры Ромул Августулды тақтан түсірді. Бұл — Батыс Рим империясының ресми құлауы.

2) Экономикалық дағдарыс

Салық көп болды, ақша құнсызданды, халық кедейленді.

3) Ішкі саяси тұрақсыздық

Императорлар жиі ауысты, билік үшін талас көп болды.

4) Құлдық жүйесінің дағдарысы

Экономика құлдарға сүйенді. Құлдар саны азайған соң шаруашылық тоқырай бастады.

5) Моральдық және әскери әлсіреу

Рим әскерінде жалдамалы сарбаздар көбейді, олардың мемлекетке адалдығы болмады.

Б. з. б. IV ғасыр - Оңтүстік Орал даласына Дунайға жетіп «Ғұндар» деген атпен Венгрияға қоныстанды.

Ғұндар тарихы әсіресе жауынгершілік жорықтарымен белгілі аты аңызға айналған үлкен ақыл иесі, Каһарман жауынгер, көреген қолбасшы әккі саясаткер, айлакер дипломат Аттила (410 - 453 ж) (Еділ) басшылығымен ғұндар еуропалық елдердің бірқатарын тізе бүктірген.

Б. з. б. V ғасырдың ортасы - Аттила әскері Шығыс Рим империясын жеңді. Оның білімін көрегендігін мойындаған Франк Бургундия билеушілері балаларын оқуға тәрбиелеуге жіберіп отырған.

Еділ патша тұсында Ғұн империясы өз дамыуының жоғарғы сатысына жетті. Еуропаны Рим үстемдігінен азат етті.

Құл империясының жойылуына ықпал жасайды.

Ғұндарда әскери - демократиялық құрылыс нығайды. 451 ж - Аттила әскері Галлиядағы Рим- франк соғыс одағымен шайқасты. 452 ж - Аттила Италияны ойрандап, Надуя, Милан қалаларын алды. 453 ж. Еділ қайтыс болғаннан кейін Ғұн империясы ыдырай бастады.

Қазақ ғалымдарынан Аттила (Еділ) алғаш рет жазып ғылымға еңгізген Шоқан Уалиханов «Пайғамбар» деген өлеңде «ғұн - түркілердің» арғы атасы деген тұжырым жасаушы - Мағжан Жұмабаев.

Ғұндардың Қазақстан жеріне енуіне байланысты тайпалардың түріктенуі басталған. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан тайпаларының антропологиялық сипаты - монғолоидтық.

(Б. з. б. т. I мың I жартысы) .

Ғұндар Қазақстанға Орталық Азиядан Б. з. б. I ғасырдаң соңы мен Б. з. б. ғасыры аралығында келді. Бұл «халықтардың Ұлы қоныс аударуы» - атанған тарихи оқиғамен тұспа - тұс кезең.

Шаруашылығы.

Ғұндар өмірінде мал шаруашылығының маңызы ерекше болды. Көшпелілер тұрмысында мал қысы - жазы тебіндеп бағылған. Жылқы ерекше маңызды орын алды.

Ғұндарда сонымен қатар егіншілік пен аңшылық та дамыған. М. Қашғари - ғұндардың отырықшылыққа көшкенін және түркілене бастағанын жазады. Баспаханасы - киіз үй. Ошақ тастан қаланып, оның үстіне қола қазан орнатылған. Ғұндар ошақты қадір тұтқан. Тарих ғылымында Ғұн шаруашылығының жүйесі алғашқы қауымдық немесе экстенсивті мал шаруашылығы деп сипатталады.

Қоғамдық құрылысы.

Ғұн қоғамында патриархалдық - рулық қатынастар үстемдік етті. Ғұндар 24 руға бөлініп, әр руды ақсақалдар (ағамандар) жылына 3 рет өткізілетін халық жиналысында мемлекеттік іс талқыланып, көк (аспан) құдайына арнап құрбандық шалынған.

Малға, жерге жеке меншік болған. Соғыс тұтқындарын құн етіп, үй қызметшісі, бақташы, қолөнерші, жер жыртушы есебінде пайдаланған. Мемлекет билеушісінің титулы - Шаньюй. Олар өз туыстарынан түменбасын (әскер басшысы) сайлап, оларға жер бөліп берді. (24 түменбасы болған) . Түменбасылар мыңбасыларды, жүзбасыларды сайлаған. Қоғамда билік мұрагерлікпен беріліп отырды. Басқару аппаратын қаржыландыру үшін үшін халыққа салық салынды. Ғұндарда жазу ісі де дамыған.

Ғұн қоғамында соғыс ісінің дамуы шарықтау шегіне жетті. Әскердің негізі - атты жауынгерлер. Басты қарулары - садақ. Бұдан басқа темір қалқан және қамал бұзатын қарулары болған.

Ғұндардың әскери қуаты қытайларға Ұлы Қытай қорғанын салдыртты. (Ұзындығы 5000 шақырым, биіктігі 6-10 м, ені 5-6 м) .

Ғұндардың дағдылы құқық ережелері

- Ұрлық жасаған адамның жері алынады.
- Шайқаста жаудың басын алған немесе жауды тұтқынға түсірген адамға қолға түскен олжа мен тұтқындар қоса беріледі.

Ғұндар таптық қоғамға және мемлекеттік басқаруға өте бастаған белгілері.